รายงานตรวจการคณะสงฆ์

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วัดสัมพันธวงศารามวรวิหาร

พิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระมหารัชชมังคลาจารย์

(นิทุเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์)

เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๐

มหามกุฏราชวิทยาลัย

รายงานตรวจการคณะสงฆ์

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วัดสัมพันธวงศารามวรวิหาร

พิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระมหาราชมังคลาจารย์

(ปิทุเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๐

สารบาญเรื่อง

ให้พระพุทธเทสก (เทศ) ผู้สอบได้
ชั้นวิทยปสัญญัติในพวกภาษา ในปีแรก
อุปสมบท (๑๒๕) จัดเป็นชั้นตรี ฯ

กรมหลวงวชิรญาณ

ผู้อุปัชฌาย์

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

ให้พระรัชมงคลมุนี เป็นเครื่องแสดงความยินดี พอใจ ในการที่มีอุสสาหะประกอบกิจเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ด้วยจัดการออกหนังสือธรรมจักษุ ให้ดำเนินไปได้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

สมเด็จพระกรรมวาจาจารย์

กรรมการมหาเถรสมาคม
สมัย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก ญาโณทยมหาเถร
วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

คำปรารภ

นับแต่วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐ อันเป็นวันถึงแก่มรณภาพของ พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์ อดีตกรรมการมหาเถรสมาคมและเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ เป็นต้นมานั้น

สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณ โปรดพระราชทานน้ำอาบศพไตรครองศพ โกศและเครื่องสูงประดับศพ ตลอดถึงโปรดให้พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเป็นของหลวง ๓ คืน เมื่อกำหนดงานพระราชทานเพลิง ก็โปรดเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณแก่พระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์แก่วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติมิตรศิษยานุศิษย์เป็นล้นพ้น

อนึ่ง เจ้าประคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้คณะกรรมการมหาเถรสมาคม รับเป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเนื่องในสมัยสตมวาร ครบ ๑๐๐ วัน นอกจากนั้น ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย พระองค์ท่านก็โปรดให้บรรดาพระเถรานุเถระในคณะธรรมยุตรับเป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเป็นบุรพภาคในการออกเมรุด้วยอีกส่วนหนึ่ง ในการส่วนพระองค์ ก็ได้เสด็จมาเยี่ยมและถวายสักการะ ทรงรับภาระเป็นองค์ประธานในการจัดงานพระราชทานเพลิงด้วย ทั้งนี้

และทั้งนั้น นับว่าเป็นเกียรติและเป็นพระคุณอย่างสูงแก่วัดสัมพันธวงศ์ คณะญาติและศิษยานุศิษย์ ตลอดถึงอุบาสกอุบาสิกาซึ่งเป็นบริษัทของวัดอย่างหาที่เปรียบมิได้

การพระราชทานเพลิงศพครั้งนี้ วัดสัมพันธวงศ์ รำลึกถึงคุณูปการของพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ที่มีต่อวัดมาเป็นเวลาช้านานโดยลำดับ นับแต่ท่านได้มาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส เป็นเจ้าอาวาส ท่านได้ขวนขวายช่วยคิด ช่วยจัด ช่วยดำเนินงานทำความเจริญรุ่งเรืองให้แก่วัดเป็นอเนกประการ ดังที่ปรากฏอยู่แก่ตาแก่ใจของผู้ที่ได้รู้ได้เห็นได้คุ้นเคยนับถือท่านอยู่แล้ว ว่ากันโดยทั่ว ๆ ไป พระเดชพระคุณมิใช่แต่จะทำความเจริญให้แก่วัดสัมพันธวงศ์แห่งเดียวเท่านั้น แม้วัดในหัวเมือง ต่างจังหวัดที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะจังหวัดระยอง ซึ่งเป็นชาติภูมิของท่าน ท่านก็ได้สร้างสรรค์อนุเคราะห์ส่งเสริมให้เจริญเป็นหลักฐานมั่นคงมาโดยลำดับ ที่นับว่าเป็นกรณีพิเศษ ก็คือสร้างอุโบสถวัดสารนารถธรรมาราม อำเภอแกลง เพื่อเป็นอนุสรณ์ในผลงานของท่าน ทางวัดจึงได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นต่างหาก นอกจากหนังสือวิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑ ซึ่งมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ถวายเป็นธรรมานุสรณ์ และหนังสือนิพนธ์ต่างเรื่องบางเรื่องของท่าน ที่คณะศิษยานุศิษย์ พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการร่วมในงานนี้ หนังสือเล่มนี้เป็นประมวลภาพเหตุการณ์ สถานที่ ผลงาน บุคคล และเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับท่าน ตั้งแต่เมื่อครั้งยังอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร

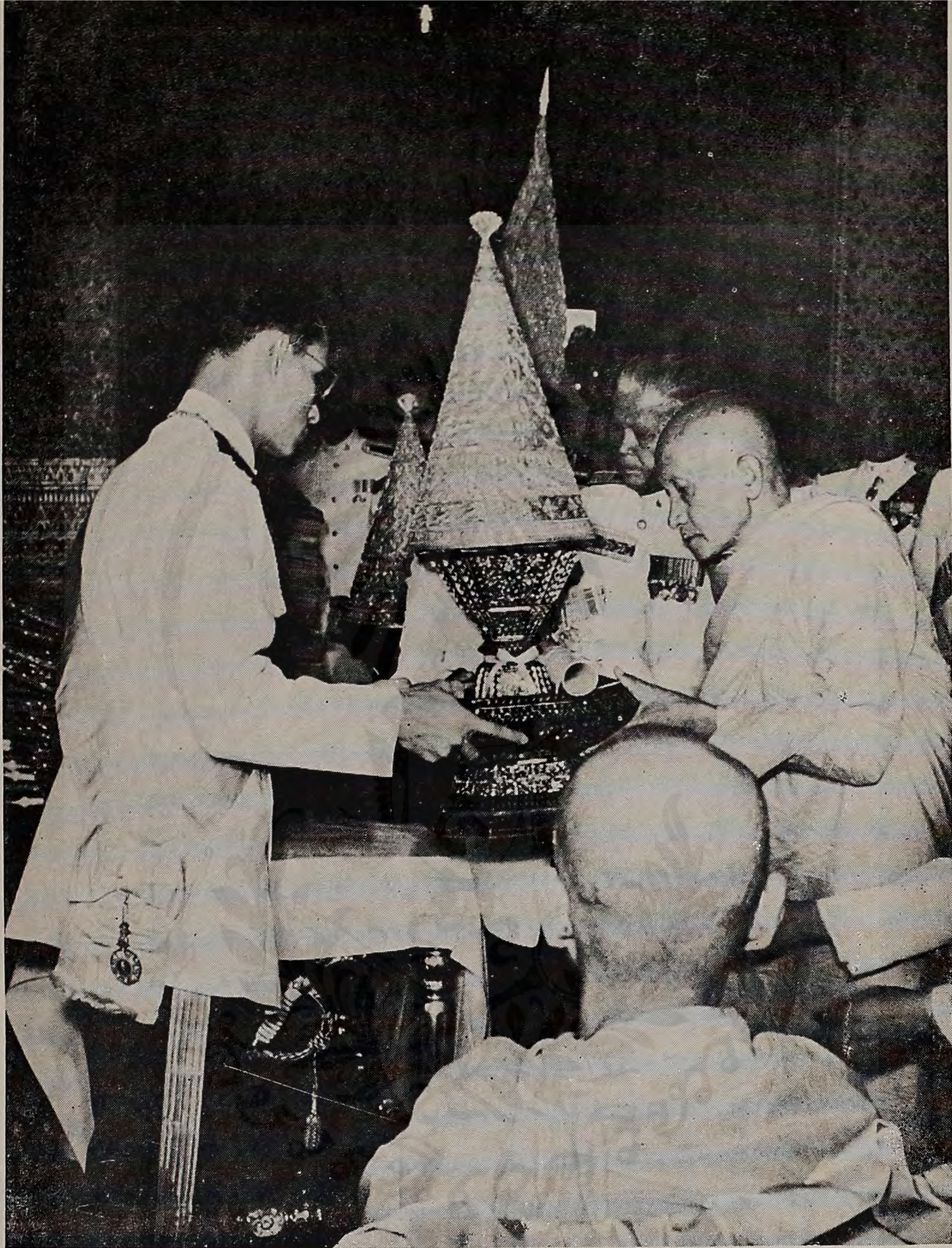
เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับประวัติความเป็นมาในการสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้น ของวัดสัมพันธวงศ์ อันเป็นมหาปูชนียสถานแห่งแรกในประเทศไทย ทั้งเป็นผลงานชิ้นสุดท้ายในชีวิตของท่าน งานชิ้นนี้แม้จะยังไม่แล้วเสร็จสมบูรณ์ตามเจตนารมณ์ของท่านก็ตาม แต่ท่านก็ได้วางโครงสร้างและจัดหาทุนรอนในการก่อสร้างไว้แล้วเป็นส่วนมาก โดยผู้ที่รับช่วงงานต่อจากท่านไม่ต้องขวนขวายอะไรมากนัก เป็นแต่ควบคุมงานให้ดำเนินไปตามเค้าโครงที่ท่านวางไว้เท่านั้น

การศพของท่าน ได้รับความเมตตาปรานีและเคารพสักการะเป็นอย่างดีจากทุกฝ่ายจึงดำเนินมาเป็นที่เรียบร้อยสมเกียรติทุกประการ ในนามของวัดสัมพันธวงศ์ ขอขอบพระเดชพระคุณ ขอขอบคุณแทนท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ไว้ ณ โอกาสนี้เป็นอย่างสูง

บุญกุศลสัมมาปฏิบัติที่ได้จัดบำเพ็ญให้เป็นไปแล้ว ตั้งแต่ต้นจนถึงวาระพระราชทานเพลิง ผู้บำเพ็ญทุกท่าน ญาติมิตรและศิษยานุศิษย์ทุกคน ขออุทิศบูชาสักการะแด่ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ขอได้โปรดรับทราบแล้วจงอนุโมทนา ให้สำเร็จเป็นพลวปัจจัยอำนวยผลานิสงส์สุขสมบัติแด่ท่านในสัมปรายภพนั้น ตลอดกาลนานเทอญ.

วัดสัมพันธวงศ์

๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๐

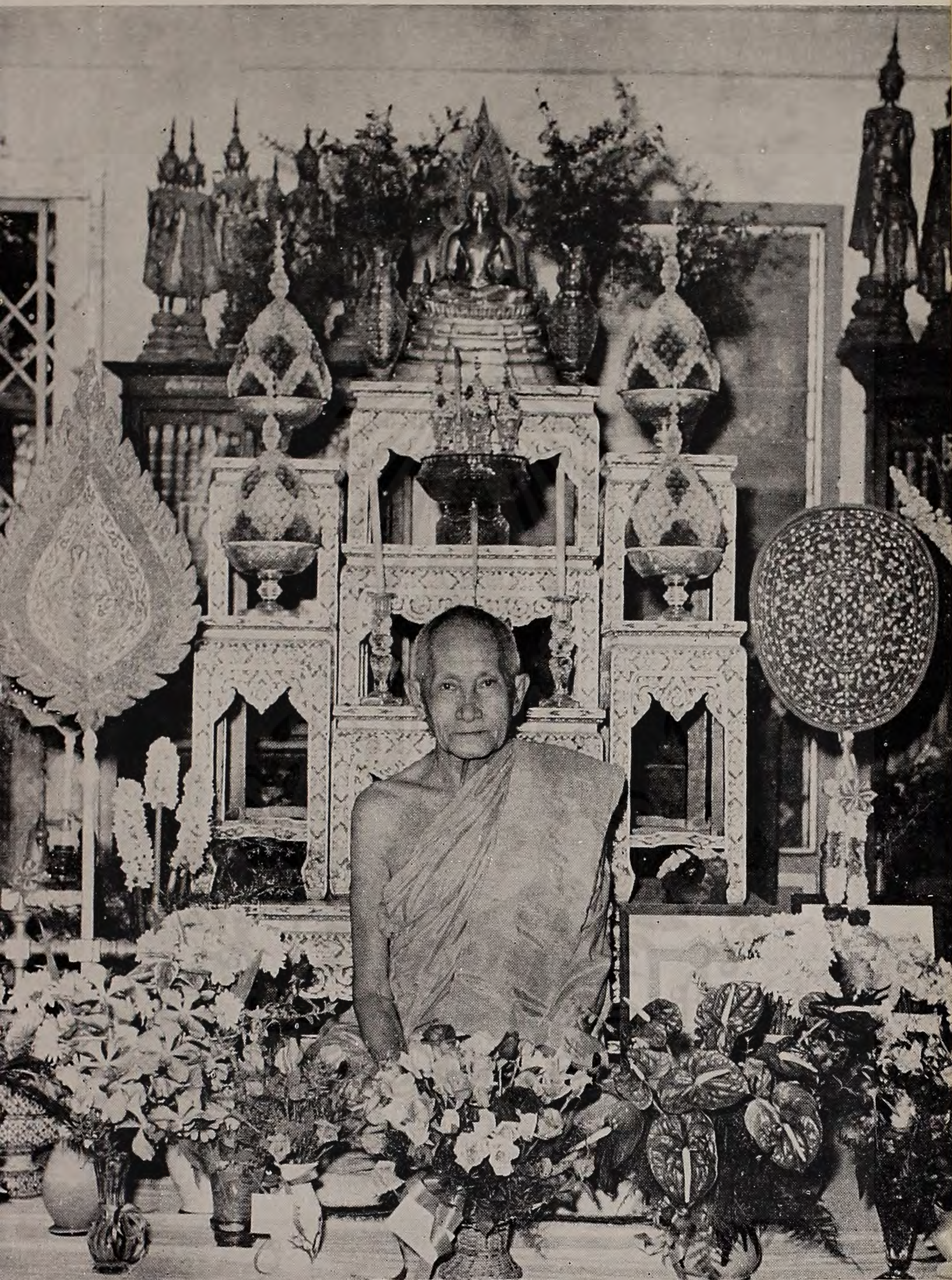
พระเดชพระคุณ พระมหารัชชมังคลาจารย์
รับพระราชทานหิรัญยบัฏ พัดยศ ไตร เครื่องยศสมณศักดิ์
จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๐๖

ภายในพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์

พระราชปัญญากวี เจ้าอาวาสปัจจุบันถวายเครื่องสักการะในมงคลสมัยที่ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ ที่ พระมหารัชชมังคลาจารย์ เมื่อ ๕ ธันวาคม ๒๕๐๖

ภาพถ่ายครั้งสุดท้าย

ถ่ายเมื่อทำบุญอายุครบ ๘๐ ปี เมื่อ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๙

เถรประวัติ

นามตามจารึกในหิรัญบัฏ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ พุทธศาสนกฤตยาทร ธรรมยุตติกคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดสัมพันธวงศ์วรวิหาร พระอารามหลวง

นามเดิม เทศ

นามสกุล วิทยานุกรณ์

นามฉายา นิทฺเทสโก

นามบิดา หมื่นศิรินรา (อ่อง วิทยานุกรณ์)

นามมารดา นางศิรินรา (กรอง วิทยานุกรณ์)

ชาติกาล วันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีจอ ตรงกับ วันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๔๒๙

ชาติภูมิ บ้านนาซา ตำบลปากน้ำประแส อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

มีน้องชาย–หญิง ร่วมบิดา–มารดาอีก ๖ คน คือ

ชายชื่อ แถว วิทยานุกรณ์ ถึงแก่กรรม

หญิงชื่อ ถิว (วิทยานุกรณ์) ราญรอน „

หญิงชื่อ ละม้าย (วิทยานุกรณ์) วงศ์แววดี „

หญิงชื่อ ละเมียด (วิทยานุกรณ์) กสิกรรม

หญิงชื่อ ระเบียบ (วิทยานุกรณ์) การุณ

หญิงชื่อ วาย วิทยานุกรณ์

ปฐมวัยและการศึกษา

เบื้องต้นศึกษาอักขรสมัยอยู่กับบิดา ต่อมามีอายุพอสมควร คือ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ ไปอยู่เรียนหนังสือกับพระครูสังฆการบูรพทิศ (เคลิ้ม) เจ้าอาวาสวัดสมมติเทพฐาปนาราม (วัดแหลมสน) ผู้เป็นลุง ถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ มาอยู่วัดรังษีสุทธาวาส พระนคร กับพระภิกษุปานและพระภิกษุเฟื้อ ได้ระยะหนึ่ง ป่วยเป็นไข้จึงกลับไปอยู่บ้านที่อำเภอแกลง พ.ศ. ๒๔๔๒ เมื่อหายไข้แล้ว ได้เข้าเรียนหนังสือไทยและสอบไล่ได้ชั้นมูล ๑–๒–๓ ที่โรงเรียนวัดโพธิทอง อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

พ.ศ. ๒๔๔๓–๒๔๔๔ มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร กับพระสุคุณคณาภรณ์ คือ เจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นภวงศ์) ได้ศึกษาและสอบประโยคประถม ๑–๒–๓–๔ ได้ที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๔๕ เรียนและสอบประโยค ๑ ได้ที่โรงเรียนสายสวลี-ภิรมย์ (โรงเลี้ยงเด็ก)

พ.ศ. ๒๔๔๖–๒๔๔๗ ไปเรียนชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียนวัดสุทัศน์เทพวราราม และสอบประโยค ๒ ได้ที่โรงเรียนวัดราชบูรณะ เป็นอันจบการศึกษาในสมัยนั้น

ขณะที่อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร กับพระสุคุณคณาภรณ์ หรือเจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์นั้น ท่าน

ที่ ๒๕

กรมศึกษาธิการ

ประกาศนียบัตรฉบับนี้ให้ไว้เพื่อแสดงความว่า

นายเทศ อายุ ๑๗ ปี บุตร นายล่อง

เป็นนักเรียนในโรงเรียน บวรนิเวศ ได้เข้าสอบไล่วิชาหนังสือไทยตามหลักสูตร

ประถมศึกษาของกรมศึกษาธิการ ในที่ประชุมข้าหลวงพนักงานสนามสอบไล่ได้ [illegible]

ได้สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง ในเดือน มีนาคม ร.ศ. [illegible] ข้าหลวงพนักงานผู้สอบไล่ได้ลงชื่อ

ให้ไว้เป็นสำคัญ และประทับตราบุษบกตามประทีปให้ไว้เป็นเกียรติยศสำหรับตัวต่อไปภายหน้า และ

ขออำนวยพรให้เจริญสุขสวัสดิ์ทุกประการ

สุ. ลิ. ปุ. ลิ. วิรหิโต กถํ โส ปณฺฑิโต ภเว

ที่ ๓๒๖

กรมศึกษาธิการ

ประกาศนียบัตร ฉบับนี้ ให้ไว้ เพื่อแสดง ความว่า

นายเทศ อายุ ๑๖ ปี บุตร นายอ่อง

เป็น นักเรียน ในโรงเรียน มัธยมสุทัศน์ ได้เข้า สอบไล่ วิชา หนังสือ ไทย ตาม หลักสูตร์

มัธยม ศึกษา ของ กรมศึกษาธิการ ใน ที่ ประชุม ข้าหลวง พนักงาน ณสนาม สอบ ไล่ โรงเรียนมัธยมราชบุรณะ

ได้ สอบ ไล่ ได้ประโยค สอง ใน เดือน มีนาคม ร. ศ. ๑๒๓ ข้า หลวง พนักงาน ผู้สอบ ไล่ ได้ ลง ชื่อ

ให้ไว้เป็น สำคัญ และ ประ ทับ ตรา บุษบก ตาม ประ ทีป ให้ ไว้ เป็น เกียรติยศ สำหรับ ตัว ต่อ ไป ภาย หน้า และ

ขอ อำนวยพร ให้เจริญ ศุข สวัสดิ์ ทุก ประการ

สุ. จิ. ปุ. ลิ. กิจินุ้ไก กถ่ ไส บัณฑิโต ภาว

มีโอกาสได้เฝ้ารับใช้ในเจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่เสมอ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพิจารณาเห็นว่า เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯลฯ ทรงพอพระหฤทัย จึงนำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสำนัก ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระองค์นั้น

ครั้นจบการศึกษาอักขรสมัยแล้ว เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระกรุณาโปรดให้ท่านเข้าทำงานในหน้าที่เลขานุการในพระองค์ ผู้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑล ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา นับว่าท่านทำการงานรับใช้พระศาสนามาตั้งแต่ยังมิได้อุปสมบท

ระหว่างนั้น ท่านตั้งใจจะศึกษาวิชากฎหมาย ได้เตรียมตำราเรียนตลอดจนเครื่องแต่งกายไว้พร้อมแล้ว เผอิญเป็นไข้หวัด มีอาการมากจนอาเจียนเป็นโลหิต คิดว่าตัวจะต้องตาย แต่เมื่อค่อยทุเลา เกิดศรัทธาปรารถนาจะอุปสมบทเสียก่อนสัก ๓ พรรษา เมื่อลาสิกขาแล้วจึงจะเข้าเรียนกฎหมายตามที่ตั้งใจไว้ต่อไป

อุปสมบทและการศึกษาพระธรรมวินัย

เมื่ออายุครบอุปสมบทแล้ว เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงรับเป็นองค์อุปถัมภก โปรดจัดการอุปสมบทให้ โดยพระองค์ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ และทรงโปรดให้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระ

ญาณวราภรณ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทกาลเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ณ พัทธสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร

ในระยะแรก ศึกษาพระธรรมวินัยตามธรรมเนียมของภิกษุใหม่ในสำนักของสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ในสำนักของสมเด็จพระกรรม-วาจาจารย์บ้าง เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในทางปฏิบัติ ความตั้งใจที่จะลาสิกขาออกไปศึกษากฎหมายเพื่อความเจริญในทางโลกจางไป จึงสละตำรากฎหมายและเครื่องแต่งกายที่เตรียมไว้จนหมดสิ้น คิดว่าเมื่ออยู่ในหมู่คณะครบ ๕ พรรษา ได้นิสัยมุตก์แล้ว จะกราบทูลลาสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ออกจากหมู่แสวงหาที่สงบ เจริญสมณธรรมตามอัธยาศัยต่อไป

แต่การมิได้เป็นไปตามที่ท่านคิด ทั้งนี้เนื่องมาจากพระโอวาทของสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ที่ทรงประทานแก่ พระมหาวัน วัดมกุฏ-กษัตริยาราม มีความเกี่ยวเนื่องคล้ายคลึงกับความนึกคิดและชีวิตของท่าน เมื่อใคร่ครวญไป ทำให้ต้องคำนึงถึงตัว ถึงความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น และอะไรต่ออะไรอีกหลายเรื่อง ที่สุดความที่ตั้งใจไว้ก็เป็นอันต้องระงับไปอีก ปลงใจว่าจะทำไปตามอำนาจแห่งเหตุ จึงยอมรับตำแหน่งฐานานุกรม ช่วยทำการงานของหมู่คณะ ตั้งใจศึกษาพระปริยัติธรรมจนแปลหนังสือได้ แต่ก็ไม่มุ่งหมายที่จะเข้าสอบเอาประโยคประธาน เพราะต้องการแต่เพียงศึกษาเพื่อคุ้มตัว และพอรับใช้ในหมู่คณะให้สมกับเวลาที่ผ่านไปเท่านั้น

หน้าที่การงานสมัยเมื่ออยู่วัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นเลขานุการในพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เป็นเลขานุการพิเศษ เกี่ยวกับการเปิดสอบธรรมสนามหลวงหลายศก

ทำหน้าที่แนะนำฝึกหัดหน้าที่เลขานุการให้แก่พระเปรียญบางรูปตามที่รับสั่ง

ทรงตั้งให้เป็นกรรมการฝึกอบรมพระนวกะในวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นกรรมการวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์เป็นลำดับมา แม้จะย้ายมาอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์แล้ว ก็ยังทรงโปรดให้ทำหน้าที่เลขานุการพิเศษตามเสด็จตรวจการอีกหลายครั้ง

เป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย จัดระเบียบหนังสือต่าง ๆ ตามชนิดและประเภท

เมื่อพรรษา ๙ ทรงโปรดให้ย้ายไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส

ต่อมา ทรงโปรดให้ย้ายกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ด้วยมีพระประสงค์จะส่งมาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ตามที่พระพินิตวินัย (แจ้ง ปิยสีโล) เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ สมัยนั้นทูลขอ

ตามความละเอียดในพระมหาสมณลิขิต ที่ ๑๙/๑๐๐ ลงวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๔๔๙

หน้าที่การงานเมื่อมาอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์

เมื่อย้ายจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาอยู่เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ในระยะแรกได้ทำหน้าที่สอนนักธรรมชั้นตรี-โท-เอก ตลอดจนสอนบาลีไวยากรณ์และแปลธรรมบทเบื้องต้น นอกจากนั้นได้จัดตั้งโรงเรียนราตรีสัมพันธวงศ์ สอนภาษาอังกฤษแก่เด็ก ๆ เป็นวิทยาทานด้วย

พ.ศ. ๒๔๖๐ พระพินิตวินัย เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ มรณภาพ ได้จัดการบำเพ็ญกุศล และขอพระราชทานเพลิงศพตามประเพณี ทรงโปรดให้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดสัมพันธวงศ์ ตั้งแต่ศกนี้เป็นต้นมาจนถึงมรณภาพ เป็นเวลา ๕๐ ปี

การปกครองในวัด ได้จัดในรูปกรรมการโดยมีท่านเป็นประธานกรรมการ นอกจากนั้นได้ตั้งเจ้าคณะ เจ้ากุฎิ เจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์ เจ้าหน้าที่การศึกษา ช่วยบริหารกิจการงานภายในวัด เป็นการฝึกหัดให้รู้จักทำหน้าที่ต่าง ๆ กันตามภูมิชั้นและความสามารถ

การศึกษาในวัด ท่านได้จัดการฟื้นฟูทั้งนักธรรมและบาลี จนมีเปรียญประโยคสูงเกิดขึ้นมาก นอกจากนั้น ได้จัดหลักสูตรสวดมนต์ให้ภิกษุสามเณรที่มาอยู่ใหม่ได้ท่องบ่นทรงจำ แล้วทำการสอบเดี่ยวสอบหมู่ให้ได้เสียก่อน จึงรับเข้าเป็นพระภิกษุสามเณรในวัด ได้จัดให้

ที่ ๑๙/๑๐๐ วัดสัมปทวน อำเภอนครชัยศรี

จังหวัดนครปฐม

วันที่ ๑๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๕๙

พระครูพุทธมนตปรีชา

ด้วยพระมหาแจ่ม ผู้รับสั่งช่วยการวัดสัมพันธวงศ์ ขอลาออกจากน่าที่

เธอวางเปนผู้รับสั่ง ลงไปอยู่วัดนั้น เพื่อช่วยเจ้าอาวาส ว่าการวัดนั้น ฯ ต่อไป

เธอจักเปนผู้กำกับวัดนั้นเอง แลให้เธอเปนผู้ต่างหูต่างตาของเรา เหมือน

จัดวัดพิชยญาติ ฯ จงไปก่อนพรรษานี้ จักสั่งให้พระพินิตพินัยมารับ

แต่ต้องกลับมาวัดบวรนิเวศก่อน ฯ

กรม - วชิรญาณวโรรส

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476 กรรมการมหาเถรสมาคม รวม ๙ รูป ประชุมกันที่ตำหนักเพ็ชร์ วัดบวรนิเวศ ปรึกษากิจการหลายข้อ มีข้อ เลือกอนุเถรสมาคม รวม ๑๐ รูป มีเจ้าคุณอยู่ในจำนวนนี้ด้วยรูป ๑ ซึ่งมหาเถรสมาคมตั้งให้เปนกรรมการอนุเถรสมาคม เพื่อช่วยกิจการของมหาเถรสมาคมให้ดำเนินไปเรียบร้อย และผ่อนมหาเถรสมาคมให้เบาแรงลง กับทั้งเปนความฝึกหัดให้คุ้นเคยกิจการ เพื่อเอาไว้สำรองในเวลามหาเถรสมาคมพร่องจำนวนลง จะได้ซ่อมให้บริบูรณ์ ฯ

ขอเจ้าคุณจงเห็นแก่การพระศาสนา ช่วยกันดำริจัดทำกิจการให้เจริญขึ้นจนเต็มสติกำลังสามารถ เปนการบูชาสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่เคารพนับถืออย่างยอดยิ่งที่สุดในใจของพวกเราเหล่าพุทธศาสนิก ฯ

วันที่ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม.

ภิกษุสามเณรตั้งแต่พระเถระจนถึงนวกะ หัดเทศน์ปฏิภาณ เมื่อเวลาทำวัตรเย็นแล้ววันละรูปตามลำดับ หลังจากนั้นได้จัดให้มีการปฏิบัติ คือเจริญสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน วันละประมาณ ๒๐–๓๐ นาทีเป็นอย่างน้อย

การสาธารณูปการ นับแต่ท่านเป็นเจ้าอาวาสมีอำนาจปกครองวัดโดยเด็ดขาด ก็ได้พยายามปรับปรุงบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุในวัดโดยลำดับมา นับแต่สร้างกำแพงวัด สร้างกุฏิ สร้างห้องประชุม ห้องสมุด และที่สุดคือพระอุโบสถหลังใหม่ซึ่งกำลังก่อสร้างอยู่ขณะนี้ นับเป็นมหาปูชนียสถานที่ใหญ่โตกว้างขวาง ที่แปลกกว่าพระอุโบสถหลังอื่น ๆ ก็คือทำเป็นสามชั้น นับเป็นพระอุโบสถหลังแรกที่มีเกิดขึ้นในประเทศไทย แม้จะยังก่อสร้างไม่ทันสำเร็จเรียบร้อย แต่ท่านก็ได้วางรากฐานแนวทางไว้ให้ผู้อยู่ ภายหลังได้ช่วยกันก่อสร้างต่อไปอย่างสะดวกสบาย เพราะผลประโยชน์รายได้ที่ท่านได้อุตส่าห์พยายามสร้างสมไว้ให้เป็นสมบัติของวัดจัดอยู่ในขั้นที่มั่นคงพอสมควร

การเผยแผ่ ท่านได้ช่วยเหลือการคณะโดยจัดส่งพระเถระที่อยู่ในสำนักนี้ ออกไปเป็นผู้ปกครองวัดต่าง ๆ ในตำแหน่งปกครองของท่านบ้าง ที่อื่น ๆ บ้าง หลายวัดหลายจังหวัดด้วยกัน โดยเฉพาะจังหวัดระยอง ท่านได้เป็นกำลังช่วยเหลือสนับสนุน ให้ได้สร้างวัดธรรมยุตขึ้นหลายวัด ถึงปัจจุบันมีจำนวน ๙ วัด คือ

๑. วัดจุฬามุนี ตั้งอยู่ที่อำเภอเมือง มีพระครูสังฆวิชิตสุกรี สัทธิวิหาริกของท่าน เป็นเจ้าอาวาส

๒. วัดศรีรัตนาราม ตั้งอยู่ที่ตำบลเชิงเนิน อำเภอเมือง วัดนี้เดิมได้ส่งพระมหาแสน กรุณาสโย อันเตวาสิกของท่านออกไปปกครอง มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะอำเภอจังหวัดระยอง ท่านผู้นี้เป็นผู้สามารถเป็นที่ไว้วางใจของพระเถระผู้ใหญ่ ได้ตั้งใจบริหารการพระศาสนา ปลูกศรัทธาปสาทะ ความเชื่อความเลื่อมใสในพุทธศาสนิกชนทั่วไปได้อย่างดี ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ที่ พระวุฒิสารโศภน แต่ก็น่าเสียดายที่ท่านผู้นี้ได้มรณภาพไปเสียก่อน ปัจจุบันนี้ ได้พระครูวินัยธรแพ็ม อภิรโต วัดอรัญญิกาวาส จังหวัดชลบุรี ผู้เกี่ยวข้องในฐานะหลานศิษย์ ไปเป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาส และรักษาการเจ้าคณะอำเภอจังหวัดระยอง ด้วย

๓. วัดสนามรัตนาวาส ตั้งอยู่ในเขตอำเภอแกลง มี พระสมุห์ทองสุก ฐานานุกรมของพระวุฒิสารโศภน เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาส

๔. วัดสารนาถธรรมาราม อำเภอแกลง วัดนี้เป็นวัดที่ท่านได้ให้ความอุปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ได้พยายามชักชวนญาติมิตร ศิษยานุศิษย์ บริจาคทรัพย์สินสร้างมหาอุโบสถ ใหญ่โตสวยงาม นับเป็นมหาปูชนียสถานที่เชิดหน้าชูตาของภาคตะวันออกได้เป็นอย่างดี ปัจจุบันนี้ได้ พระครูสารธรรมพิทักษ์ (ไฉน จิตาภิญโญ) สัทธิวิหาริกของท่านเป็นเจ้าอาวาส

๕. วัดสามัคคีคุณาวาส ตั้งอยู่ในเขตอำเภอบ้านค่าย วัดนี้มีพระปลัดเฉลียง ฐานานุกรม ของพระวุฒิสารโศภน เป็นเจ้าอาวาส

ที่ ๕๖/๒๕๑ ตำหนักจันทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๕๔

พระครูพุทธมนตปรีชา ผู้รับสั่งช่วยการวัดสัมพันธวงศ์

เธอยื่นหนังสือวานนี้ แสดงความคิดจะทำนวกรรมในวัดนั้น จงงดก่อนกว่ามรรคนายกจะได้ส่งสมบัติวัดแก่กระทรวงธรรมการแล-สำรวจแล้วว่ามีจำนวนเท่าไร เอาแต่บาญชีเข้าตั้งฟังไม่ได้ เอาจริงเข้าอาจไม่มีทุนจ่าย ต้องรู้ชัดว่าสมบัติที่มีตัวมีจำนวนเท่าไรแน่ จึ่งจักไคร่ครวญดูว่า ควรอนุญาตให้จ่ายรายไหนบ้าง แม้การอื่นที่เนื่องด้วยจ่ายทุนวัด ก็ต้องพักตามกัน ฯ

ขอเตือนว่า อันจะทำการงาร คิดจ่ายเงินก่อนอื่น ไม่ใช่ทางใจจักเสียเรานัก คราวนี้สุรุ่ยสุร่ายตามมาในลำดับ ควรคิดทำการที่ไม่ต้องจ่ายเงินก่อน จึ่งจะเคยแก่นิสสัย เราทำการคณะมาได้เพราะมีนิสสัยอย่างนี้ ไม่เช่นนั้น คงคิดขัดหนังสือที่ยื่นนั้น บางข้อควรให้กรมพระอารามรู้ แต่ฟุ้งสร้านนัก เหลือจะส่ง ฯ

กรม-วชิรญาณวโรรส

ที่ ๖๔/๕๐๘ ตำหนักจันทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๓ ธันวาคม ๒๔๖๒

พระครูวิบุลศีลขันธ์ เจ้าวัดสัมพันธวงศ์

ในบาญชีวัดจำนวนพฤศจิกายนอันเธอยื่นนั้น พระพรพระนุ่นวัดกลางบางเสาธง สมุทรปราการ มาอาศัยสามเณรเนย เมื่อวันที่ ๑๓ ๑ คืน ไปเมื่อวันที่ ๑๔ ครั้นเมื่อวันที่ ๑๕ มาอาศัยอีก ๒ คืน ไปเมื่อวันที่ ๑๗ ตามธรรมดาของคนปกติ มาแล้วน่าจะอยู่ตลอดจนสิ้นธุระ เพราะอาศัยเพียง ๔ คืนก็ได้ ถ้ากลับแล้ว สิ่งเกิดจิตต์ว่าจักเข้ามาหาของใช้ กลับสดๆ ไม่น่าเข้ามาอีก การไปแล้วมาเล่าติดๆ กันอย่างนี้ ส่อว่าเปนพระเที่ยวเร่ร่อน ต่อไปจงอย่าให้-อาศัยอีก จงระวังพระเที่ยวเร่ร่อนอย่างนี้ รับให้พระเช่นนี้สำนักไม่เปนสวัสดิมงคลเลย จงสอดส่องดูว่าสามเณรเนยเปนพวกเร่ร่อนด้วยหรือไม่ ถ้าเหนว่าเปนอย่างนั้น จงให้ออกเสียจากวัด ถ้ามิใช่ จงห้ามไม่ให้รับสำนักคนต่างถิ่น ๑ เดือน ฯ

กรม-วชิรญาณวโรรส

๖. วัดวโนภาสสถิตย์พร ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง ขณะนี้ได้ พระเจริญ เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาส

๗. วัดสโมสรวิปัสสนา ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง มี พระครูสรพาจน์พิไล (เฉลา ตนฺติเวที) สัทธิวิหาริกของท่าน เป็นเจ้าอาวาส

๘. วัดโสภณวราราม ตั้งอยู่ที่ตำบลมาบตาพุด อำเภอเมือง เป็นวัดที่เพิ่งสร้างใหม่ ขณะนี้ได้ พระครูสมุห์อำนวย ฐานานุกรมของพระราชปัญญากวี เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ องค์ปัจจุบัน เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาส

๙. วัดมงคลคีรี ฯ ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง เป็นวัดใหม่ ได้ พระมหาวิโรจน์ สุโชโต สัทธิวิหาริกของท่าน เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาส

ตำแหน่งหน้าที่

พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส

พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นผู้ช่วยตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพายัพและมณฑลมหาราช

พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นรองเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นอนุกรรมการมหาเถรสมาคม

พ.ศ. ๒๔๘๑ เป็นเจ้าคณะอำเภอสัมพันธวงศ์

—บางรัก—พ.ศ. ๒๔๙๔

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดธนบุรี – นนทบุรี —ปทุมธานี—พ.ศ. ๒๕๐๕

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นสมาชิกสังฆสภา

พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นเจ้าคณะจังหวัดธนบุรี – นนทบุรี – ปทุมธานี (ธรรมยุต) – มรณภาพ

พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม – พ.ศ. ๒๕๐๗

พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม — พ.ศ. ๒๕๐๙

พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นกรรมการที่ปรึกษาศาสนสมบัติ (พ.ศ. ๒๕๐๙—๒๕๑๑)

หน้าที่พิเศษ

พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า (ได้ทำหน้าที่เลขานุการในพระองค์นี้ก่อนอุปสมบท เมื่ออุปสมบทแล้วก็คงทำต่อมาอีกหลายศก)

—เป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย

—เป็นเลขานุการมหาเถรสมาคม

—เป็นกรรมการฝึกอบรมพระนวกะในวัดบวรนิเวศวิหาร

—เป็นผู้ฝึกพระเปรียญบางรูปให้ทำหน้าที่เลขานุการในพระองค์

ที่ ๕๙/๑๑๗

วัดราชบพิธ

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๑

ถึงพระครูวิบุลศีลขันธ์

สมเด็จพระมหาสมณะ มีพระดำรัสให้พระครูเปนเจ้าน่าที่พิมพ์แบบประโยคทั้งปวงที่จะออกในสนามหลวง ซึ่งจักเปิดวันที่ ๖ เปนต้นไป เรื่องที่จะพิมพ์นั้นฉันมอบพระครูญาณวราภรณ์ไปไว้แล้ว ยังอยู่แต่ประโยคสำหรับประโยค ๖ จักได้ส่งพระครูญาณวราภรณ์วันที่ ๖ หรือที่ ๗ ต่อไป ฯ วันไหนออกอไร ซึ่งจะต้องพิมพ์ก่อนให้ทัน และอย่างไหนพิมพ์กี่ฉบับ มีบาญชีที่พระครูญาณวราภรณ์แล้ว ขอพระครูจงไปหาและรับคำสั่งต่อไป ฯ จงทำการพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศฯ

กระดาษที่จะพิมพ์ ไปสั่งให้เบิกจากพระราชสุธี ฯ

กรมหมื่นชินวร

พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นกรรมการสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นเลขานุการพิเศษ ในการสอบธรรมสนามหลวง

พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลนครสวรรค์

—เป็นกรรมการสงฆ์รับกระแสพระดำรัสพิเศษ ไปพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ที่มณฑลนครสวรรค์

พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลอยุธยา

พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นกรรมการสงฆ์รับกระแสพระดำรัส ไปตรวจสอบปูชนียสถานโบราณวัตถุที่จังหวัดราชบุรี และจังหวัดเพชรบุรี

—เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก

พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นเลขานุการพิเศษ เรียบเรียงรายงานตรวจการคณะสงฆ์ และรายงานการสอบธรรมสนามหลวงในมณฑลพายัพและมณฑลมหาราช

พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นกรรมการเถรสมาคมธรรมยุตประเภทประจำ

พ.ศ. ๒๔๗๖–๒๔๘๙ เป็นรองประธานกรรมการเถรสมาคมธรรมยุต

—เป็นประธานกรรมการออกหนังสือวารสารธรรมจักษุ ตอนหลัง เล่มที่ ๑๙

–เป็นพระอุปัชฌายะคณะธรรมยุต ประเภทวิสามัญ

พ.ศ. ๒๔๗๘ ตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิร-ญาณวงศ์ ไปดูการพระศาสนาในต่างประเทศ มีปีนัง ลังกาและอินเดีย พม่า ไปดูการพระศาสนาในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศพม่า และประเทศกัมพูชาเป็นส่วนตัว

พ.ศ. ๒๔๙๐–๒๔๙๗ เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุตประจำปี รวม ๘ ปี

พ.ศ. ๒๔๙๘–๒๕๑๐ เป็นกรรมการคณะธรรมยุตประจำปี

พ.ศ. ๒๔๙๙ นั่งหัตถบาสฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เนื่องในคราวทรงผนวช

การสาธารณูปการ

–เป็นผู้สนับสนุนการสร้างวัด สร้างอุโบสถวัดเนรัญ-ชราราม เพชรบุรี

– เป็นประธานกรรมการรื้อย้าย และสร้างวัดธาตุทอง พระโขนง พระนคร

–เป็นผู้ริเริ่มสร้างวัดธรรมยุตบางวัด และสนับสนุนช่วยเหลือการสร้างวัดธรรมยุตบางวัดในจังหวัดระยอง

–เป็นประธานกรรมการสร้างมหาอุโบสถวัดสารนารถ-ธรรมาราม ระยอง

เพื่อให้มหามกุฏราชวิทยาลัยอันเปนที่รวมแห่งการศึกษาแลเผยแผ่พระพุทธสาสนาตั้งมั่นแลเจริญยิ่งขึ้น โดยพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งได้ทรงอุปถัมภ์ด้วยพระราชสัทธาเลื่อมใสในพระพุทธสาสนา แลหวังพระราชหฤทัยเพื่อเฉลิมพระเกียรติ แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งให้ พระรัชชมงคลมุนี (เทศ) วัดสัมพันธวงศ์

เปนประธานกรรมการกองอำนวยการ เพื่อจัดการออกหนังสือธรรมจักษุ ฯ ขอจงมีอัธยาศัยประกอบด้วยกรุณาสัมปยุตด้วยอิทธิบาท ในการบำรุงวิทยาลัยให้เจริญยิ่งขึ้นเปนอัตตหิตปรหิต ตามปฏิปทาของพระพุทธสาวก ด้วยความกตัญญูต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และระลึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงฟื้นพระพุทธสาสนาให้เจริญยิ่งขึ้นแลทรงเปนอัครสาสนูปถัมภก.

ขอจงเจริญงอกงามในพระพุทธสาสนาตลอดกาลนาน เทอญ ฯ

กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

นายกมหามกุฏราชวิทยาลัย

วันที่ ๑๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๖

ให้พระครูวินัยธรรม วัดบวรนิเวศวิหาร

เปนพระครูพุทธมนต์ปรีชา ขอพระคุณจงรับธุระพระ

พุทธสาศนา เปนภาระสั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ แลอนุเคราะห์

พระภิกษุสงฆ์สามเณรในคณะโดยสมควร จงเจริญ

สุขสวัสดิในพระพุทธสาสนาเทอญ

ตั้งแต่ณวันที่ ๓๐ ธันวาคม พระพุทธ

ศักราช ๒๔๕๗ เปนวันที่ ๑๕๑๑

ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ให้พระครูพุทธมนต์ปรีชา วัดสัมพันธวงศ์ เปนพระครูวิบูลยศีลจันท์
เจ้าอาวาส ขอพระคุณจงรับธุระพระพุทธสาสนา เปนภาระ
สั่งสอนช่วยระงับอธิกรณ์ แลอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณร
ในพระอารามโดยสมควร, จงเจริญศุขสวัสดิในพระพุทธสาสนาเทอญ
ตั้งแต่ณวันที่ ๓๐ ธันวาคม พระพุทธศักราช [illegible]
เปน ปีที่ ๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ๚ะ

[illegible]

[illegible]

ให้พระครูวิบุลยศีลขันธ์

เจ้าอาวาสวัดกัมพุชพันธรวงศ์ เป็นพระเนกขัมมมุนี

ขอพระคุณเจริญในพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในพระอารามโดยสมควร ให้เจริญสุขสวัสดิในพระพุทธศาสนา เทอญ

ตั้งแต่วันที่ ... พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๑

ปีนี้เป็นปีที่ ... ในรัชกาลปัจจุบัน

តទំមយាត្រា

ស្វាមរបេរវង្គាស បខា។

[illegible] ได้ [illegible]

[illegible] สมเด็จ [illegible]

[illegible] สังฆ [illegible]

[illegible]

[illegible] ปีรู้นายศักดิ์ [illegible]

พระ [illegible] ๑ [illegible]

[illegible] พระพุทธศาสนา [illegible]

[illegible]

[illegible]

ตั้งแต่วันนี้ [illegible] พุทธศักราช ๒๔ [illegible]

เป็นปีที่ ๗ [illegible]

[illegible]

[illegible]

ให้พระราชมงคลมุนี เป็นพระมหาราชมังคลาจารย์ [illegible]
[illegible] ศาสนโศภิตคุณาภรณ์ ธรรมิกคณิสสร [illegible]
[illegible] สมเด็จพระราชาคณะ สถิต ณ วัด[illegible]
[illegible] ตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป คือ [illegible]
มหา[illegible] พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ [illegible] ๑
พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ขอพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็น
การสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณร ในพระ
อารามโดยสมควร จงเจริญศรีสวัสดิ์ ในพระพุทธศาสนาเทอญ

ตั้งแต่วันที่ [illegible] พุทธศักราช ๒๕๐๓
เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลปัจจุบัน

ในพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ส. ธนะรัชต์

นายกรัฐมนตรี

ให้เลื่อนพระมหารัชมงคลาจารย์ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ มีนาม [illegible] มีฐานานุศักดิ์ ตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูปลัด [illegible]มงคล วิมลคุณปรีชา ธรรมปิฎกสังฆนายก ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูสรพจนพิลาส พระครูคู่สวด ๑ พระครู[illegible] พระครูคู่สวด ๑ พระครูสังฆบริหาร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขอพระคุณจงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์ และอนุเคราะห์พระภิกษุสามเณร โดยสมควรแก่กำลังและอิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้ และจงเจริญอายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ์ จิรัฏฐิติ วิรุฬหิไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนา เทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๐๖ เป็นปีที่ ๑๘ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ถ. กิตติขจร

นายกรัฐมนตรี

–เป็นกรรมการที่ปรึกษาฝ่ายบรรพชิต ในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร

–เป็นผู้สนับสนุนช่วยเหลือการสร้างวัดธรรมมงคล

–ปุณณวิถี พระนคร

–สร้างถังเก็บน้ำฝน–หอไตร–หอปริยัติธรรม–เตาเผาศพ ที่วัดตะเคียนงาม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

–สร้างถังเก็บน้ำฝน–หอไตร–ถนน–เขื่อนหิน–ที่วัดสมมติเทพฐาปนาราม ปากน้ำประแส อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ฯลฯ

สมณศักดิ์

ครั้งที่อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นพระครูสมุห์

พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นพระครูอเนกสาวัน

พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นพระครูวินัยธรรม ฐานานุกรมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทั้ง ๓ ตำแหน่ง

พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นพระครูสัญญาบัตรที่ "พระครูพุทธมนต์ปรีชา"

เมื่อมาอยู่วัดสัมพันธวงศ์

พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นพระครูเจ้าอาวาสพระอารามหลวงที่ "พระครูวิบูลย์ศีลขันธ์"

พ.ศ. ๒๔๗๑ เป็นพระราชาคณะสามัญที่ "พระเนกขัมมมุนี"

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นราชาคณะชั้นราชที่ "พระรัชชมงคลมุนี พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์กฤตยาทร ยติคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี"

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นพระราชาคณะเทียบรองสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามสัญญาบัตรว่า "พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ สาสนพิพิธคุณาภรณ์ ยติคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี"

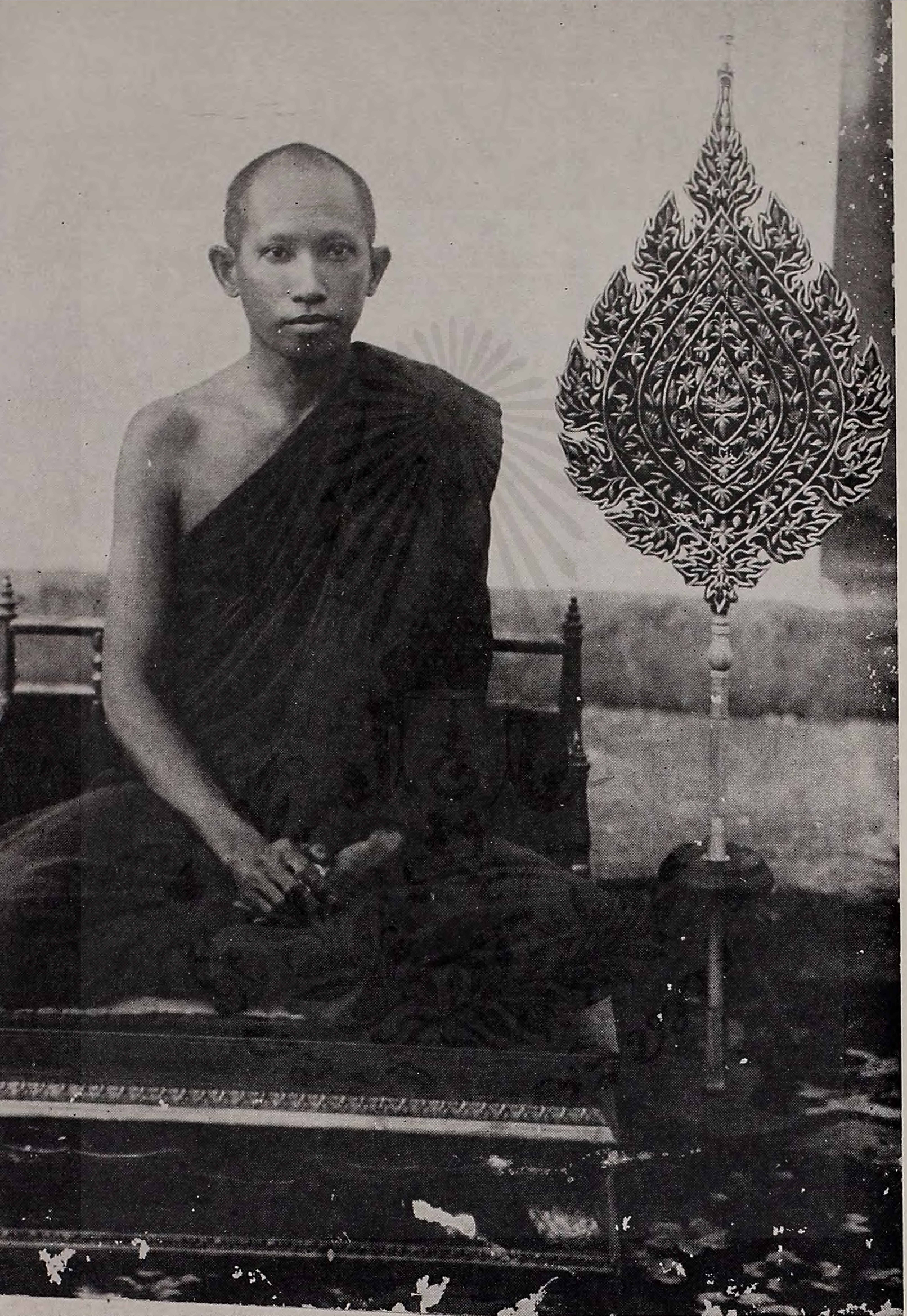
พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทานทินนามตามจารึกในหิรัณยบัฏว่า "พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ พุทธศาสนกฤตยาทร ธรรมยุตติกคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี"

ปัจฉิมสมัย

พ.ศ. ๒๕๐๗ สุขภาพร่างกายเริ่มทรุดโทม แต่คงไปไหนมาไหนได้ตามปรกติ จำได้ว่าวันหนึ่ง ท่านมีกิจธุระผ่านมาทางวัดเบญจมบพิตร จึงแวะลงชมเสาพระอุโบสถหรืออย่างไรจำไม่ได้ถนัด เกิดมี

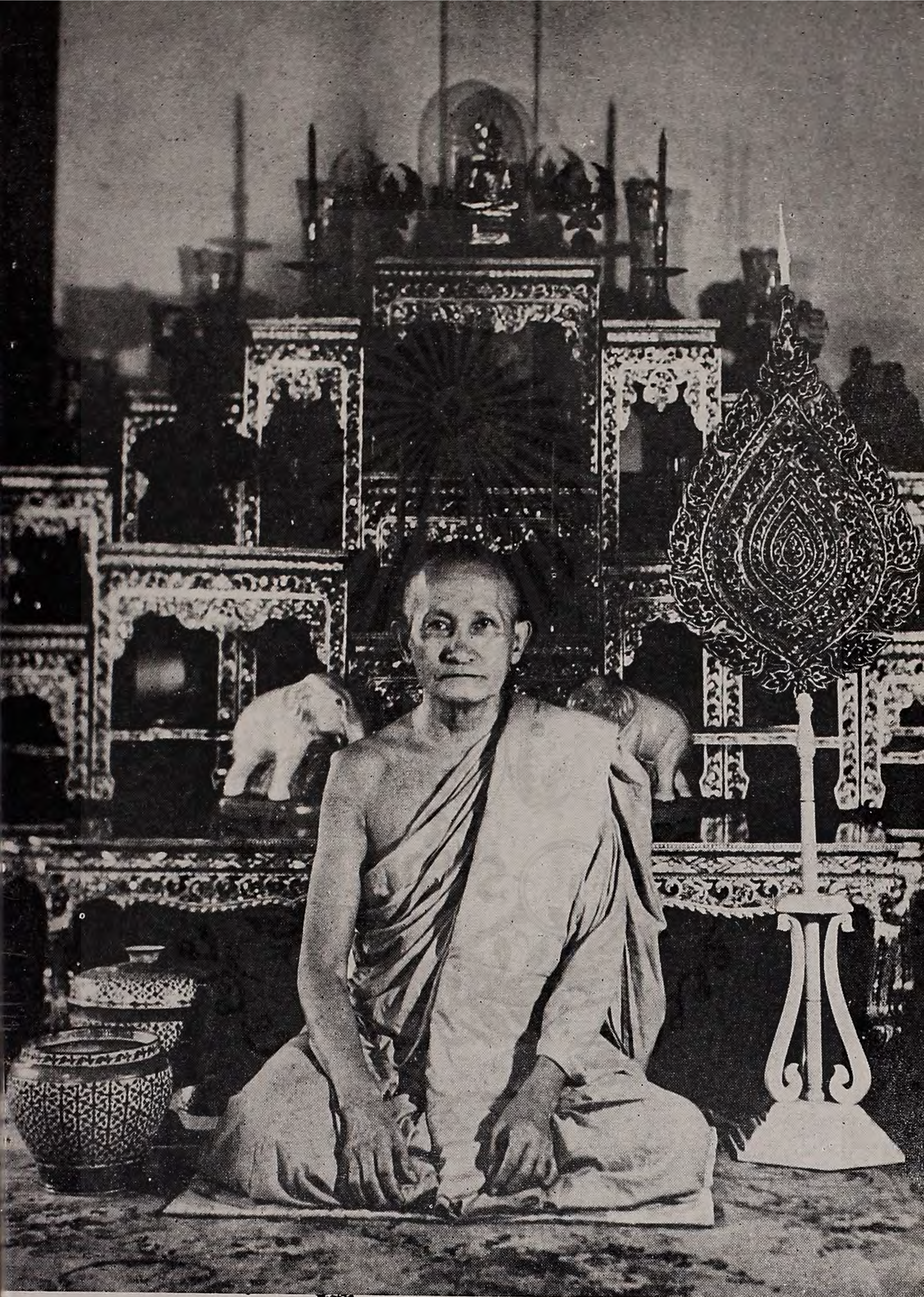

พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๔
เป็น พระราชาคณะสามัญ ที่ พระเนกขัมมมุนี

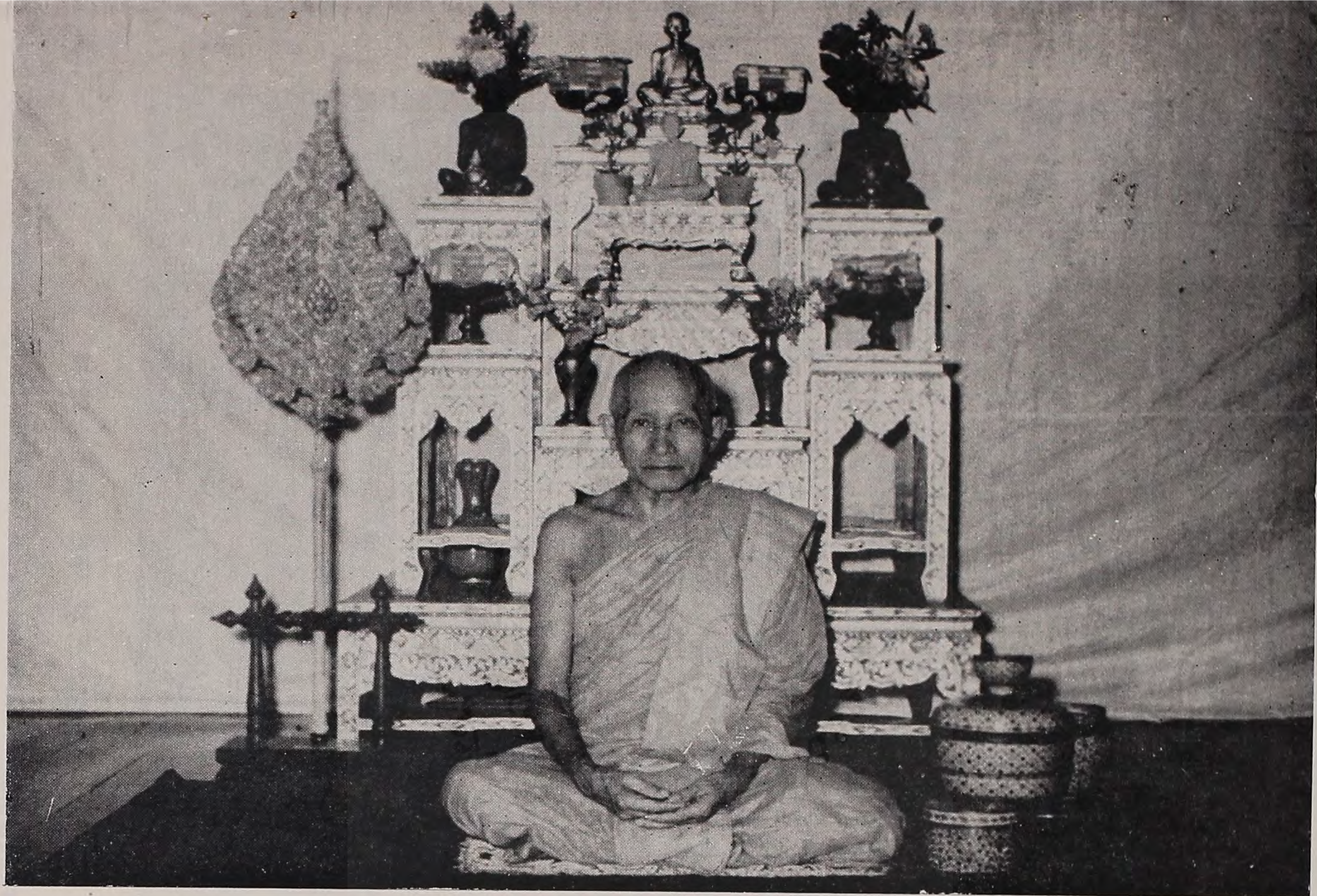

พ.ศ. ๒๔๗๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๔

เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่ พระรัชชมงคลมุนี

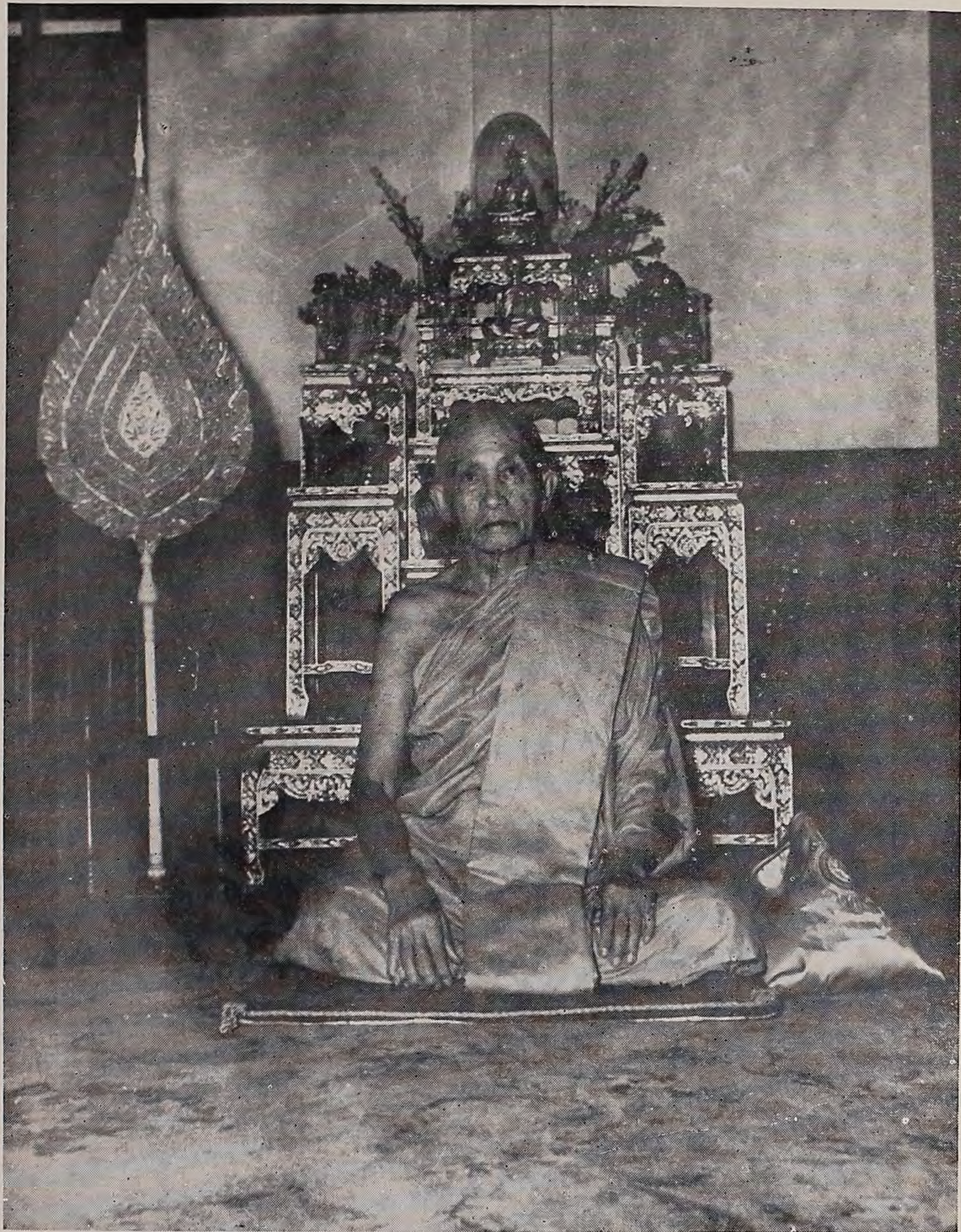

พ.ศ. ๒๔๙๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๘
เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ในราชทินนามเดิม

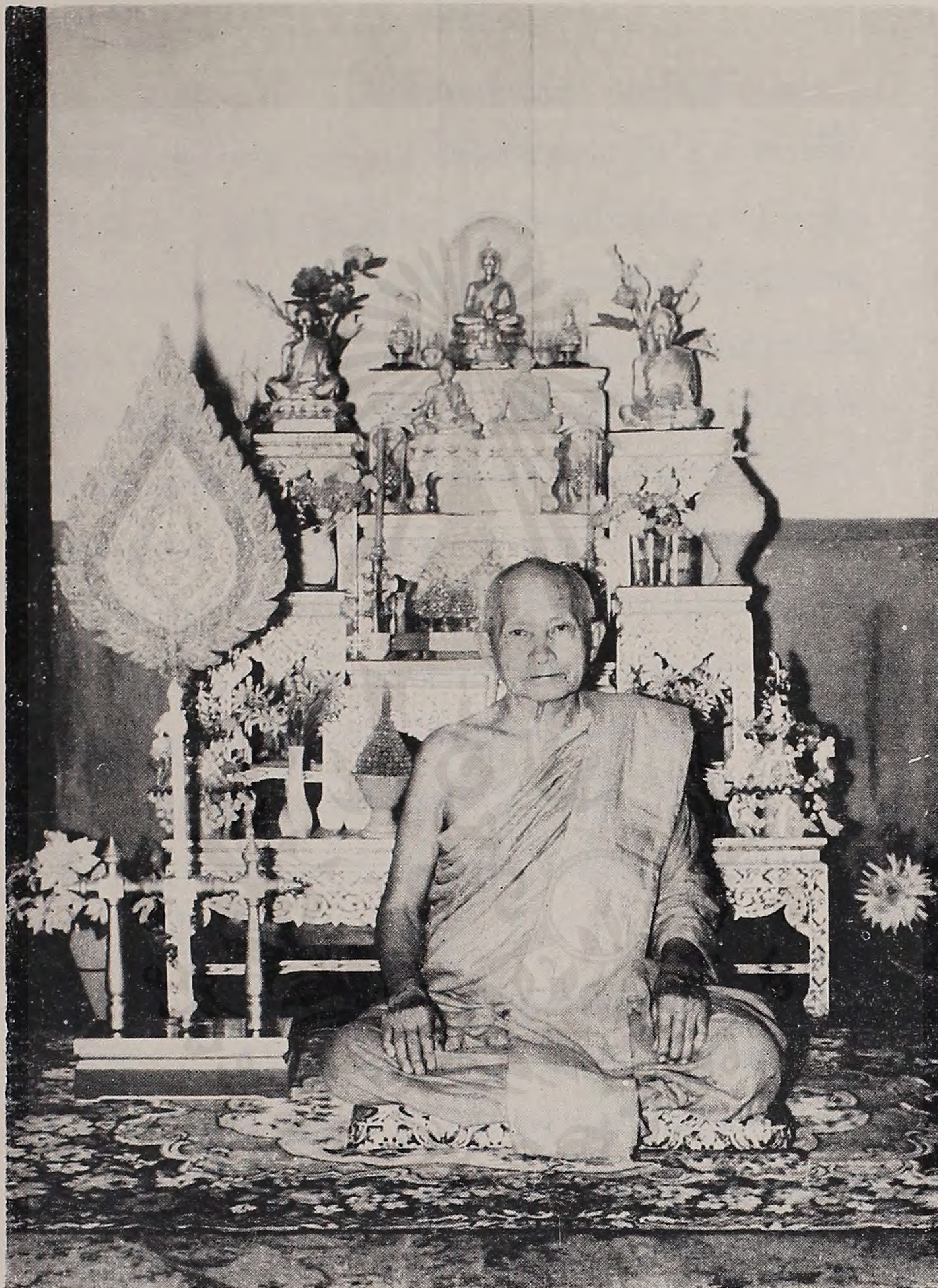

พ.ศ. ๒๔๙๘ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๓

เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๕๐๓ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๖
เป็นพระราชาคณะเทียบรองสมเด็จพระราชาคณะ (สัญญาบัตร)
ที่ พระมหารัชชมังคลาจารย์

พ.ศ. ๒๕๐๖ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๐

เป็น รองสมเด็จพระราชาคณะ ที่พระมหารัชชมังคลาจารย์

อาการวิงเวียนหน้ามืด ทำให้ซวนเซจะล้ม แต่ท่านก็มีสติพยายามยืนนิ่งและนำยาหอมอินทรโอสถที่อยู่ในย่ามออกมาฉัน อาการค่อยดีขึ้นจึงกลับวัด นับแต่ครั้งนั้นมาอาการจุกเสียดแน่นหน้าอก มักจะมีอยู่เสมอ แต่นาน ๆ ครั้ง นอกจากนั้นปัสสาวะมักจะมีโลหิตปนออกมาเสมอ ใสบ้าง ขุ่นบ้าง ไม่แน่นอน ก่อนเดือนมิถุนายน ได้รับการแนะนำจากศิษย์บ้าง จากผู้เคารพนับถือท่านบ้าง ขอร้องให้ท่านพักผ่อนเพื่อรักษาตัว ท่านจึงเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลสงฆ์อยู่ระยะหนึ่ง แต่ท่านบอกว่าอยากกลับมาอยู่วัด เพราะอยู่ที่โรงพยาบาลแทนที่จะได้พักผ่อน กลับต้องนั่งสนทนากับผู้ที่ไปเยี่ยมมากกว่าอยู่ที่วัด เมื่อกลับมาอยู่ที่วัดแล้ว ได้เชิญนายแพทย์มาตรวจอาการและรักษาตัวอยู่เสมอ เมื่ออาการดีขึ้นครั้งใด ท่านก็มักจะออกตรวจงานก่อสร้างพระอุโบสถ บางครั้งท่านขึ้นไปตรวจงานถึงหลังคาพระอุโบสถ ทำให้วิตกว่าจะเป็นอันตรายแก่ท่าน ได้กราบเรียนขอร้องท่านอยู่เสมอ ท่านก็มักจะตอบว่า ยังทำไหวก็ทำไป

พ.ศ. ๒๕๐๘ สุขภาพร่างกายทรุดโทรมลงตามลำดับ แต่อาการอื่นทั่วไปคงเหมือนเดิม คือ อ่อนเพลีย ฉันเพลได้น้อย จุกเสียดแน่นหน้าอกมากบ้าง น้อยบ้าง เป็นครั้งคราว แต่เมื่อฉันยาแล้ว อาการที่เป็นอยู่ก็ค่อยเป็นปรกติ แต่เนื่องจากมีภาระกิจที่ท่านจะต้องทำมากมายทั้งในวัดนอกวัด ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม บางครั้งต้องเดินทางไกลเกือบทั้งวัน แต่ท่านก็มิได้แสดงอาการท้อถอย ปรากฏว่าเมื่อเดินทาง

ไกลกลับมาครั้งใด อาการแน่นจุกเสียดก็มักจะปรากฏแก่ท่านอยู่เสมอ ในปลายปีนี้ การลงทำกิจวัตรประจำวันที่พระอุโบสถของท่านต้องห่างเหินไปบ้าง เพราะระยะทางจากกุฏิถึงพระอุโบสถแม้จะไม่สู้ไกลเท่าไรนัก แต่สำหรับท่านในระยะนั้น บางทีต้องหยุดพักถึงสองสามครั้งเป็นอย่างน้อย เมื่อเข้าไปในพระอุโบสถจะนมัสการพระพุทธรูป ขณะที่กราบก็มักจะมีอาการหน้ามืด ต้องค่อย ๆ กราบ ค่อย ๆ ทำ แม้ท่านจะไม่ค่อยได้ไปทำกิจวัตรที่พระอุโบสถ แต่สำหรับที่กุฏิของท่านท่านก็ไม่เคยขาดทั้งเช้าทั้งเย็น โดยเฉพาะเรื่องการทำอุโบสถสังฆกรรมจะเจ็บไข้ได้ป่วยขนาดไหน ถ้ายังเดินได้ท่านไม่ยอมขาด เมื่อครั้งหกล้มกระดูกโคนขาหัก ก็ยังต้องหามเก้าอี้ที่ท่านนั่งไปพระอุโบสถเพื่อทำอุโบสถสังฆกรรม

พ.ศ. ๒๕๐๙ สุขภาพร่างกายของท่านทรุดโทรมมากขึ้น อ่อนเพลีย ฉันภัตตาหารน้อย อาการทั่วไปเหมือนเดิม มีจุกเสียดแน่นหน้าอกบ่อยครั้ง แต่ละครั้งมีอาการแน่นอยู่นานกว่าเดิม ส่วนปัสสาวะนั้นคงมีโลหิตปนออกมาอยู่เสมอ เมื่อได้พักผ่อนร่างกายพอสมควรอาการก็ดีขึ้นบ้างแต่ก็ไม่น่าไว้ใจ เมื่อต้องใช้ความคิดหรือได้รับความกระทบกระเทือนทางจิตใจ ก็จะเกิดอาการผิดปรกติ คือ แน่นหน้าอกขึ้นอย่างกระทันหัน เพราะฉะนั้น การงานบางอย่างแม้จะไม่เป็นที่พอใจของศิษยานุศิษย์ ก็ไม่มีผู้ใดจะทำให้ท่านกระทบกระเทือนใจ นอกจากจะปล่อยให้เป็นไปตามอัธยาศัยและความประสงค์ของท่าน ว่ากันตาม

ความเป็นจริงก็คือ ไม่กล้าที่จะเสี่ยงกับความตาย อันอาจจะเกิดขึ้นแก่ท่านได้ทุกขณะ ทั้งการงานและกิจธุระก็มีมากขึ้น เคยกราบเรียนขอให้ลาออกจากตำแหน่งหน้าที่การงานบางอย่างเสียบ้าง จะได้มีเวลาพักผ่อนร่างกายเพื่อให้สุขภาพดีขึ้น ท่านได้บอกให้ทราบว่าท่านเองก็ปรารถนาเช่นนั้น เคยปรารภกับพระเถระผู้ใหญ่บางท่านดูแล้ว ก็ถูกขอร้องให้ช่วยกันไปก่อน ก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรเหมือนกัน ไม่ใช่จะหวงหรือกีดกันเพื่อตนเลย ทำมามากแล้ว เวลานี้รู้สึกเหนื่อยหน่ายเต็มที ท่านเองก็ทราบดีว่าตัวท่านเองคงจะมีชีวิตอยู่ไปอีกไม่กี่วัน ท่านเคยคาดคั้นให้ลองร่างงบประมาณการใช้จ่ายในการเผาศพใหญ่ ๆ ที่ต้องใช้โกศมาประกอบเกียรติยศถึงสองสามครั้ง กราบเรียนท่านว่าอย่าได้เป็นห่วงเลย ถ้าเป็นอะไรลงไปศิษย์ทั้งหลายคงจะพร้อมใจกันทำเอง ท่านก็บอกว่า ตัวท่านเองท่านไม่เป็นห่วงหรอก ตายแล้วก็แล้วกัน แต่เหตุการณ์ที่เป็นอยู่ขณะนี้ท่านทราบดี จึงเป็นห่วงว่าจะมาเดือดร้อนทุกข์ยากเพราะท่าน ตายแล้วบรรจุหีบศพตั้งสวดกันสักสองสามวันแล้วเผาเลยจะดีกว่า

พ.ศ. ๒๕๑๐ ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ถึงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ เวลาประมาณ ๑๓.๐๐ น. อาการทั่วไปเหมือนเดิม แต่ระหว่างวันที่ ๑๔–๑๕ กุมภาพันธ์ มีอาการขัดเบา ปัสสาวะไม่ออก เมื่อฉันยาขับปัสสาวะเข้าไป ปัสสาวะได้ตามปรกติ แต่มีโลหิตปนออกมา ใสบ้างขุ่นบ้างอยู่อย่างเดิม จนถึงเวลา ๑๔.๐๐ น. เศษ เข้าห้องน้ำเนื่องจาก

สุขภาพทรุดโทรมอยู่แล้ว ขณะที่บ้วนปากอยู่นั้นเกิดมีอาการมึนศีรษะหน้ามืด ฟุบลงไปข้างอ่างสรงน้ำ เมื่อช่วยกันยกขึ้นนั่งบนเก้าอี้แล้วอาเจียนออกมาเป็นอาหารบ้าง กากยาที่ฉันเข้าไปบ้าง เป็นโลหิตที่แข็งตัวจับกันเป็นก้อนคล้ายเลือดหมูมากพอควร ได้ให้คนนำไปตรวจที่สถานพยาบาล ในขณะนั้นได้รับรายงานว่า เป็นโลหิตที่ออกมาจากแผลในกระเพาะอาหาร จากนั้นก็มีแต่อาการแน่นจุกเสียดบริเวณหน้าอกถี่ขึ้น อาเจียนมีโลหิตออกอีกเป็นครั้งคราว สงบและทุเลาเป็นพัก ๆ แต่แล้วก็กลับเป็นเหมือนเดิมอีก ได้เชิญนายแพทย์มาตรวจอาการ ก็ได้รับคำแนะนำ ให้รีบนำเข้ารับการพยาบาลที่โรงพยาบาลใดโรงพยาบาลหนึ่งโดยเร็วที่สุด เพราะอาการที่เป็นอยู่ในขณะนี้คือ ความดันโลหิตต่ำมาก อยู่ในขั้นอันตราย โลหิตน้อยอาจจะขึ้นเลี้ยงสมองไม่พอ ได้ติดต่อโรงพยาบาลหลายแห่ง เมื่อติดต่อได้แล้วกราบเรียนท่านว่าจะนำไปโรงพยาบาล ท่านปฏิเสธไม่ยอมไป บอกว่าจะตายก็ขอให้ตายอยู่ที่นี่ไม่ควรที่จะไปนำศพกลับมาจากโรงพยาบาล หามศพจากกุฏิขึ้นหอไตรใกล้ดีกว่า ตกลงว่าในคืนวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ นี้ ไม่มีผู้ใดที่จะสามารถกราบเรียนท่านให้ตกลงใจไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลได้ เวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. ได้เชิญนายแพทย์จากโรงพยาบาลตำรวจมาตรวจอาการอีกครั้งหนึ่ง ได้รับคำแนะนำเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากเป็นเวลาดึกมากแล้ว นายแพทย์จึงถวายยานอนหลับให้ฉัน อาการสงบไปได้ประมาณ ๒–๓ ชั่วโมง เวลาประมาณ ๐๑.๓๐–๐๒.๐๐ น. อาการดังกล่าวเกิดขึ้นเหมือนเดิม คราวนี้รู้สึกว่าจะมากขึ้นอีก จึงถวายยานอนหลับให้ฉันอีก ๑ เม็ด อาการดังกล่าวสงบไปจนถึงเช้า

ปูชนียสถานของวัดสัมพันธวงศ์ในอดีต

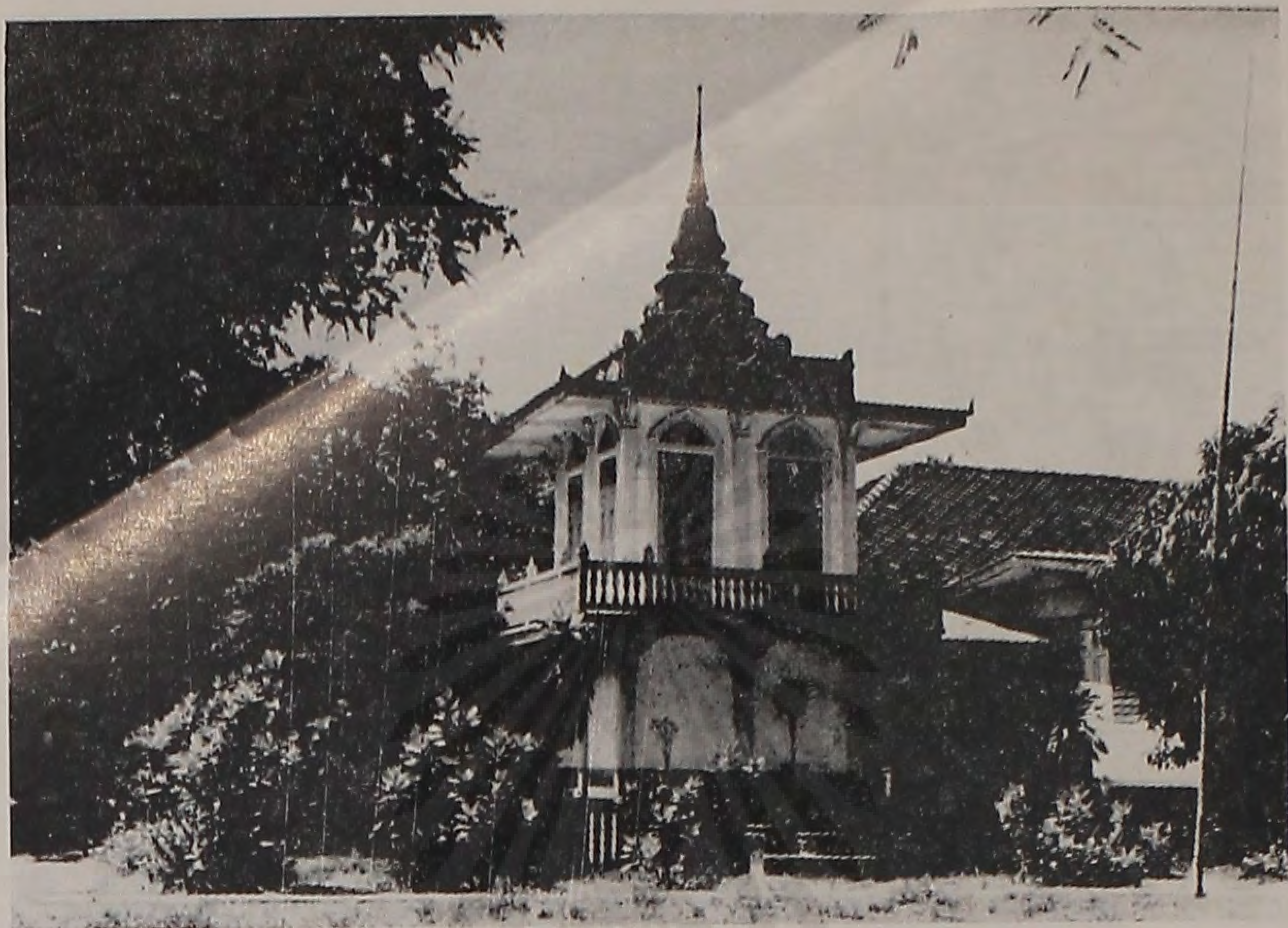
บริเวณซุ้มประตูพระอุโบสถเก่า
ของ
วัดสัมพันธวงศาราม

↓ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์

มุมหนึ่งของพระอุโบสถหลังเดิมวัดสัมพันธวงศ์ในอดีต

สร้างหอไตรและถังน้ำฝน
ที่ วัดตะเคียนงาม ตำบลปากน้ำประแส อำเภอแกลง
จังหวัดระยอง

สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมที่วัดตะเคียนงาม

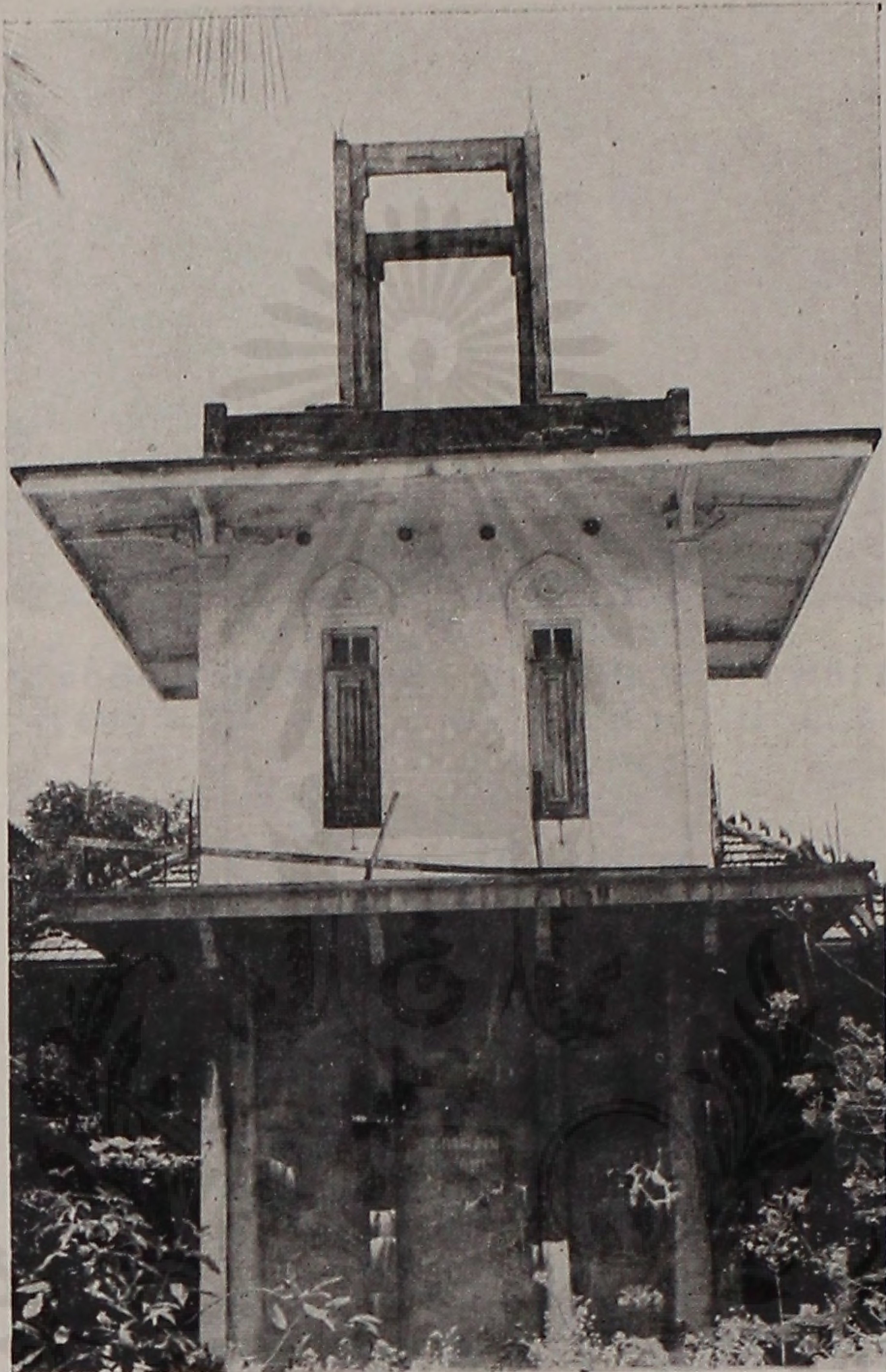

สร้างที่เผาศพที่วัดตะเคียนงาม ปัจจุบันทางวัดรื้อสร้างใหม่แล้ว

สร้างเขื่อนหินที่วัดสมมติเทพฐาปนาราม (แหลมสน)

หมายเหตุ เขื่อนหินที่สร้างนี้นับว่าเป็นประโยชน์แก่วัดสมมติเทพฐา-ปนารามมาก เพราะช่วยให้ที่ดินซึ่งถูกน้ำทะเลเซาะพังเข้าไปงอกออกมา จนปัจจุบันเกือบจะมองไม่เห็นตัวเขื่อนที่สร้างไว้แล้ว

สร้างหอไตรและถังเก็บน้ำฝน (ยังไม่เรียบร้อย) ที่
วัดสมมติเทพฐาปนาราม (แหลมสน)
ระยอง

เจริญพระพุทธมนต์ฉลองพระชนมายุครบ ๗๒ พรรษา
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก กิตฺติโสภณมหาเถร วัดเบญจมบพิตร

เจริญพระพุทธมนต์ในการบำเพ็ญกุศลเนื่องในวันเกิด ของ ฯพณฯ
จอมพล ถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ที่ บ้านซอยระนอง ๒

เจริญพระพุทธมนต์ เนื่องในการสมโภชสุพรรณบัฏ สมเด็จพระพุฒาจารย์
วัดอรุณราชวราราม ธนบุรี

สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะ
เจริญชัยมงคลคาถา
ในพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถหลังใหม่ เมื่อพฤษภาคม ๒๕๐๖

แขกผู้มีเกียรติซึ่งมาร่วมในงานวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถหลังใหม่

กำลังชี้แจงการสร้างพระอุโบสถแก่นายกเทศมนตรี และแก่อธิบดี
กรมการศาสนา ในวันวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถหลังใหม่

พลเอก หลวงสถิตยุทธการ ถวายน้ำสรงเนื่องในการทำบุญ
อายุครบ ๗๕ ปี ที่บริเวณพระอุโบสถหลังเก่า

เจริญพระพุทธมนต์เนื่องในการทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี ของ พระธรรมดิลก จนฺทูปโม เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส

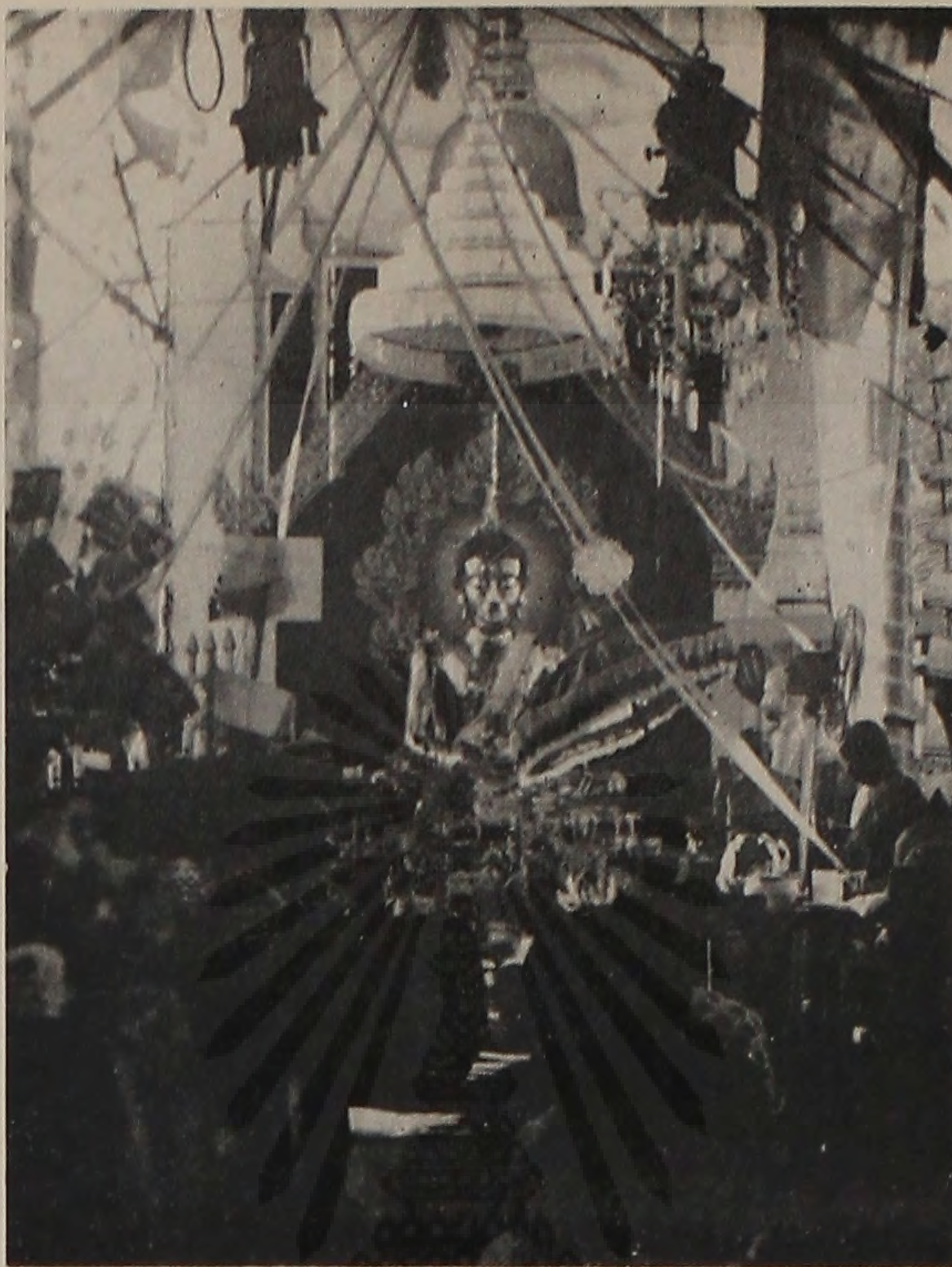

สร้างมหาอุโบสถ ที่

วัดสารนาถธรรมาราม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(อุฏฐายีมหาเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม เสด็จไปทรงเป็นประธานเนื่องในการผูกพัทธสีมามหาอุโบสถ
วัดสารนาถธรรมาราม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

สร้างพระประธานแล้วเชิญไปประดิษฐาน
ที่มหาอุโบสถวัดสารนาถธรรมาราม

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗
เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธียกฉัตรถวายพระพุทธ-
ภาสจอมมุนี ที่มหาอุโบสถวัดสารนาถธรรมาราม จังหวัดระยอง

วันเสาร์ที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๐ ตั้งแต่เวลา ๐๖.๐๐–๑๒.๐๐ น. ก่อนนำส่งโรงพยาบาลมีอาการจุกเสียดแน่นหน้าอกเกิดขึ้นอีกเป็นระยะ และอ่อนเพลียมากขึ้น เมื่อนำส่งโรงพยาบาลแล้ว บรรดานายแพทย์พยาบาลหลายท่าน ได้ถวายการรักษาเป็นอย่างดีในทันทีที่ไปถึง ให้อ๊อคซิเจน ให้น้ำเกลือ ฉีดยาระงับเวทนา เจาะโลหิตไปตรวจ และให้โลหิตในเวลาต่อมา ตรวจสอบความดันของโลหิตและระบบการทำงานของหัวใจอย่างละเอียด นายแพทย์ผู้พยาบาลแจ้งให้ทราบว่า หากนำท่านเข้าโรงพยาบาลช้ากว่านี้ก็คงไม่มีทางช่วยชีวิตท่านได้เลย นอกจากนั้นได้ออกปากชมท่านว่า ท่านใจเข้มแข็งมาก อาการหนักเหลือเกิน ถ้าเป็นคนไข้ทั่วไปก็หมดสติไปแล้ว ความจริงก็เป็นเช่นนั้นเพราะท่านมีสติดีพูดกับพระพยาบาลที่ไปส่งจนถึงโรงพยาบาลอยู่ตลอดเวลาว่าเจ็บปวดที่ตรงไหน หลังจากนั้นประมาณ ๑๕ วัน อาการของท่านก็พ้นอันตราย ดีขึ้นตามลำดับ ไม่ต้องให้อ๊อคซิเจน แต่ยังต้องให้โลหิตช่วยอยู่เป็นครั้งคราว ทั้งนี้เพราะปัสสาวะยังไม่ปรกติ มักจะมีโลหิตปนออกมาอยู่เสมอต่อนายแพทย์วินิจฉัยว่า จะต้องผ่าตัดทางเดินของปัสสาวะ เพราะมีเนื้องอกอยู่ภายใน เมื่อกราบเรียนให้ท่านทราบ ก็ไม่แสดงอาการขัดข้อง ยินยอมให้นายแพทย์ทำการผ่าตัดให้ตามประสงค์

วันพุทธที่ ๑๙ เมษายน ๒๕๑๐ นายแพทย์ถวายการผ่าตัดเนื้องอกที่ตรวจพบในช่องทางเดินของปัสสาวะให้ แต่ก็มีปัญหาในเวลาต่อมา เมื่อนายแพทย์เอาสายยางที่สอดไว้ในหลอดปัสสาวะออก เวลาปัสสาวะ

จะมีอาการเจ็บและแสบ ทำให้เกิดเวทนาในทุกคราวไป แม้อาการทั่วไปจะดีเหมือนก่อนผ่าตัดแล้วก็ตาม สำหรับเนื้องอกที่ผ่าตัดออกมานั้น หลังจากที่นำไปเพาะเชื้อตามวิธีการของแพทย์แล้ว ปรากฏว่ามีเชื้อมะเร็งอยู่ด้วย เพื่อป้องกันการลุกลามของโรคนี้ นายแพทย์ลงความเห็นว่าควรจะได้รับการฉายรังษีด้วย เมื่อท่านได้รับการฉายรังษี ๓ ครั้งก็ต้องหยุดเพราะรู้สึกว่ากำลังจะสู้ไม่ไหวมีอาการไข้และท้องเสียอยู่หลายวัน ต่อจากนั้นอาการอื่นที่เคยดีก็มีแต่ทรงและทรุดลงตามลำดับ นายแพทย์ต้องให้อ๊อคซิเจน ให้โลหิต ให้ยาเพิ่มความดันโลหิต ให้น้ำเกลือช่วยเหลืออยู่ตลอดเวลา หลายวันต่อมาอาการทั้งหลายไม่ดีขึ้นเลย ทุกขเวทนาหลายอย่างปรากฏขึ้นในระยะนี้ แต่ท่านก็คงจะทราบดีว่าอะไรเป็นอะไร จึงมิได้แสดงอาการหวั่นไหวต่อมรณภัยให้ปรากฏแก่ศิษย์และผู้พยาบาล ท่านอดกลั้นทนทานต่อสู้ทุกขเวทนานั้นอย่างเต็มที่ และมีสติดีอยู่ตลอดเวลา ปรากฏว่าเวลามีผู้ไปเยี่ยมกราบเรียนให้ท่านทราบ ก็จะลืมตาขึ้นมองดูผู้นั้น แสดงอาการรับทราบและขอบพระคุณผู้ไปเยี่ยมทุกครั้ง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐ ทุกขเวทนาบังเกิดขึ้นกับท่านอย่างสาหัส นายแพทย์มาตรวจอาการและถวายการผ่าตัดเจาะเอาหนองออกจากไตเมื่อเวลาประมาณ ๑๕.๐๐ น. ต่อจากนั้นเวทนาสงบลง หลับและตื่นบ้างเป็นระยะ จนถึงเวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. มรณสัญญาปรากฏขึ้นได้แจ้งให้นายแพทย์ทราบ นายแพทย์ได้ช่วยแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างสุดความสามารถ อัสสาสะ ปัสสาสะของท่านอ่อน

ลงทุกขณะตามลำดับจนหมดสิ้นไป ชีวิตของท่านถึงอวสานด้วยกาลมรณะเมื่อเวลา ๐๓.๑๐ น. ณ ห้องพยาบาลในโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ฯ พญาไท ชนมายุของท่านรวมได้ ๘๐ ปี ๑๑ เดือน ๑๓ วัน พรรษา ๖๑

การศพ

วันศุกร์ที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๑๐ เวลา ๐๗.๐๐ น. เชิญศพกลับวัดสัมพันธวงศ์ รอรับพระราชทานน้ำสรง ณ กุฏิของท่าน เวลา ๑๘.๐๐ น. รับพระราชทานน้ำสรงศพแล้วครองไตรพระราชทาน เจ้าพนักงานถวายเครื่องสุกำนำลงสู่ลองใน แล้วเชิญไปประดิษฐานเพื่อการบำเพ็ญกุศลที่ตึกห้องสมุดชั้นล่าง เจ้าพนักงานประกอบโกศแปดเหลี่ยม แวดล้อมด้วยเครื่องสูงตามเกียรติยศ ทรงพระกรุณาพระราชทานให้มีพระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรมเป็นของหลวง ๓ คืน

ต่อจากนั้น คณะศิษยานุศิษย์ ผู้เคารพนับถือ ทั้งบรรพชิตคฤหัสถ์ได้บำเพ็ญกุศลถวายเป็นการคณะบ้าง เป็นส่วนบุคคลบ้างทุกวัน จนถึง ๑๐๐ วัน คณะกรรมการมหาเถรสมาคม อันมี เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นประธาน เสด็จมาทรงบำเพ็ญกุศลสตมวารอุทิศถวาย เมื่อพ้นจาก ๑๐๐ วันแล้วก็มีผู้ที่เคารพนับถือมาบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายตลอดมาจนถึงวันพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ในการบำเพ็ญกุศลส่วนบุรพภาคของการออกเมรุนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหา

สังฆปริณายก เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต โปรดให้คณะสงฆ์ธรรมยุตรับเป็นเจ้าภาพ นับเป็นพระกรุณาอย่างสูง เป็นเกียรติแก่วัดสัมพันธวงศ์ แก่พระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ตลอดจนศิษยานุศิษย์ อย่างหาที่เปรียบมิได้

ทิฏฐานุคติ

ประวัติของพระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ (นิทฺเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์) นี้ อาจมีความบกพร่องก็จำต้องขอประทานอภัยในความผิดพลาด ซึ่งอาจเกิดขึ้นด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ สำหรับบทอวสานที่จะเรียบเรียงต่อไปนี้เป็นเพียงอัธยาศัยส่วนท่านที่ได้บำเพ็ญเป็นกิจวัตร เพราะกรณียกิจอันใดที่เป็นหน้าที่ของพระเถระชั้นผู้ใหญ่จะพึงบำเพ็ญ กรณียกิจอันนั้นท่านก็ได้กระทำแล้วด้วยความเหมาะสมทุกประการ พระเถระที่ดีนั้นจะประกอบด้วยคุณสมบัติประพฤติดีปฏิบัติชอบอย่างไรบ้างนั้น บรรดาเหล่าศิษยานุศิษย์ของท่านต่างพากันรู้สึกตัวเองว่าเป็นผู้มีวาสนาอย่างใหญ่หลวง ที่ได้ท่านเป็นอุปัชฌายาจารย์ อันคุณสมบัติที่ดีเด่นควรเป็นทิฏฐานุคติของท่านก็มีอยู่หลายอย่างหลายประการ แต่นั้นก็มิได้หมายความว่าจะมีแต่ท่านผู้เดียวเท่านั้นก็หามิได้ พระเถระผู้ใหญ่ทั้งหลายที่ท่านดำรงความดีเด่นเป็นที่เคารพสักการะของเราท่านก็ยังมีอีกมากมาย แต่ละท่านก็ล้วนแล้วแต่มีความหมายความสำคัญ เป็นปูชนียบุคคล เป็นที่เคารพนับถือบูชาของบรรดาศิษยานุศิษย์ทั่วไปแทบทั้งนั้น ข้อสำคัญในที่นี้ก็เพียงที่จะสนองพระเดชพระคุณท่าน

ปฏิบัติศาสนกิจ

ให้บรรพชาอุปสมบทภิกษุสามเณร

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๖ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๐

อุทิศที่ดินอันเป็นส่วนที่ได้มีสิทธิในกองมรดกให้ขุดสระน้ำสาธารณะ
ที่ บ้านนาชา ปากน้ำประแส ระยอง

ในฐานที่เป็นปูชนียบุคคล มีพระคุณเกื้อกูลศิษย์ประดุจบิดาบังเกิดเกล้า ให้ปรากฏเกียรติคุณยั่งยืนสืบไปเท่านั้น เพราะพิจารณาเห็นว่าอัธยาศัยบางส่วนเป็นสิ่งที่ควรจะยกย่องให้ปรากฏ เป็นแบบอย่างที่ดี ของศิษยานุศิษย์ต่อไปได้ โดยทั่วไปท่านประพฤติตนให้มีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ไม่ถือเราถือเขา ตรงไปตรงมา ไม่มีมายาแง่งอน ไม่รบกวนใคร พอใจในการเสียสละสิ่งของเครื่องใช้ที่ได้มาให้เป็นบุญเป็นกุศลทั้งสิ้น สิ่งของเครื่องใช้ที่ได้มา ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นของดีมีค่ามากน้อยแค่ไหน ท่านไม่สนใจ มอบให้เป็นหน้าที่ของผู้อยู่ใกล้ชิดเก็บทำตามลำพัง เมื่อต้องการก็ขออนุญาตจากผู้เก็บรักษา ให้จัดหามาตามที่ต้องการ นอกจากสิ่งของบางอย่างที่ท่านพิจารณาเห็นว่า จะเป็นประโยชน์ยั่งยืนก็สั่งให้มอบหมายเป็นสมบัติของวัดสัมพันธวงศ์บ้าง บริจาคให้เป็นสมบัติของวัดอื่นบ้าง ตามแต่จะเห็นสมควร ท่านไม่ห่วงใยอาลัยอาวรณ์ในเรื่องเหล่านี้เลย ได้ทราบว่าท่านมอบกุญแจกุฏิของท่านและปลงบริขารทั้งหลายให้คณะกรรมการสงฆ์มาตั้งแต่ครั้งตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ไปประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ ปรากฏว่าเมื่อท่านกลับมาจากประเทศอินเดียแล้ว ท่านก็ไม่ยอมรับกุญแจและบริขารทั้งหลายคืนจนตลอดชีวิตของท่าน ต่อมาในระยะหลังประมาณ ๒—๓ ปีมานี้ มีผู้ถือวิสาสะขณะที่ท่านไม่อยู่ หรือเปิดประตูกุฏิทิ้งไว้ ขึ้นไปหยิบฉวยเอาสิ่งของต่าง ๆ ตามชอบใจ ระวังไม่ไหวจึงต้องปิดประตูกุฏิไว้ทำให้ท่านขึ้นลงไม่สะดวก จึงทำลูกกุญแจประตูถวายให้ท่านใช้ไขประตูขึ้นลงตามสะดวก ด้วยเหตุที่ท่านไม่เคยถือกุญแจมาเป็น

เวลานาน ทำให้ท่านมักจะลืมทิ้งไว้ในที่ต่าง ๆ บางครั้งกุญแจดอกนี้ถูกส่งไปรษณีย์มาจากที่ไกล ๆ เพราะท่านไปลืมทิ้งไวอยู่เสมอ ๆ ทั้งนี้ความผูกพันในเรื่องสิ่งของบริขารทั้งหลาย จึงไม่มีอยู่ในภาวะจิตของท่านตราบจนอวสาน ท่านไม่ต้องปลงบริขารหรือทำพินัยกรรมให้ผู้ใดเป็นการตัดเครื่องกังวลใจไปได้อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งทำให้ท่านเบากายเบาใจ ประพฤติพรตพรหมจรรย์สะดวกสบายตลอดอายุของท่าน แม้จะไม่ถึงขั้นอาหุไนยบุคคล ปาหุไนยบุคคล จนถึงเป็นเนื้อนาบุญของโลกตามพระพุทธภาษิต แต่ท่านก็ประพฤติปฏิบัติเป็นผู้ควรของคำนับควรของต้อนรับ ควรแก่ของทำบุญ ควรกราบไหว้บูชาเป็นเนื้อนาบุญของศิษยานุศิษย์ ญาติมิตรและผู้เคารพนับถือในท่านได้เป็นอย่างดีตลอดชีวิตของท่านด้วยประการฉะนี้

พระครูปลัดสุวัฒนมงคล

(ประจวบ นนฺทปญฺโญ)

๖ กันยายน ๒๕๑๐

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการคณะสงฆ์
ในมณฑลฝ่ายเหนือ
พ.ศ. ๒๔๕๖

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองนครสวรรค์

๑. วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ เสด็จออกจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ โดยรถยนต์ ประทับสถานีรถไฟสายเหนือมีพระสงฆ์เป็นอันมาก และพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการ บางพระองค์ บางท่าน มาส่งเสด็จที่สถานี พระสงฆ์ทั้งสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญอันดับประมาณ ๗๐–๘๐ รูปมีพระวรวงศ์เธอ *กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์*[๑] สมเด็จพระวันรัต พระธรรมวโรดม พระพรหมมุนี พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นต้น ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการประมาณ ๒๐ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ *กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์*[๒] และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ *พระยาไพศาลศิลปศาสตร์*[๓] พระยาศึกษาสมบูรณ์ พระยาเมธาธิบดี พระยาวุฒิการบดี เป็นต้น มีพระดำรัสปฏิสันถารแก่ท่านนั้น ๆ อยู่จนเวลาจวนรถจะออก เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วง

---

๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า แห่งวัดราชบพิธ

๒. กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ (พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์)

๓. เลื่อนเป็นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

พิเศษ ผู้ตามเสด็จคราวนั้นมีพระราชาคณะ ๒ พระอริยกวี ๑ พระมหานายก ๑ ฐานานุกรม พระครูวินัยธรรม (เทศ) พระครูสมุห์ (ล้วน) วัดบวรนิเวศวิหาร ๒ พระครูวิมลสรสิทธิ์ (เป้า) วัดโสมนัสวิหาร ๑ รวมเป็น ๕ ฝ่ายฆราวาสข้าราชการ ๒ คือ *หม่อมเจ้าทัศโนภาส* อำมาตย์ตรีกระทรวงมหาดไทย หลวงศรีเทพบาล รองเสวกเอกกระทรวงวัง ข้าหลวงในกรม ๒ หลวงผดุงพยุหพล สมุห์บาญชี ๑ นายจางวางนาค ๑ มหาดเล็กในกรม ๑ คนเครื่อง ๒ เข้ากันเป็น ๑๔ ในจำนวนผู้ตามเสด็จนั้น พระมหานายก มีหน้าที่ดูการทั่วไป ในการเสด็จคราวนี้ พระอริยกวี มีหน้าที่สวดพระปาติโมกข์ เทศนาแทนพระองค์บางคราวในเวลาที่ทรงเหน็ดเหนื่อย พระครูวิมลสรสิทธิ์ มีหน้าที่คิลานุปัฏฐาก พระครูวินัยธรรมมีหน้าที่เป็นเลขานุการและเรียงระยะทางเสด็จ พระครูสมุห์ (ล้วน) มีหน้าที่อุปัฏฐากส่วนพระองค์ ฝ่ายคฤหัสถ์ หม่อมเจ้าทัศโนภาส มีหน้าที่กะระยะทางที่เสด็จ หลวงผดุงพยุหพล มีหน้าที่เป็นไวยาวัจกร จางวางนาค หัวหน้าทำเครื่อง นอกนั้นเป็นผู้ตามเสด็จและช่วยขนเข้าของเก็บงำรับใช้ในกิจธุระทั่วไป ฯ เวลาเช้า ๔ โมง ๒ นาที รถเคลื่อนจากที่ตาม ทางรถไฟตอนใกล้กรุงเทพ ฯ และต่อไปถึงนครสวรรค์ ที่จริงไม่น่าจะพรรณนาอะไร เพราะเป็นทางที่ไปมาได้ง่าย แต่เห็นว่าเป็นจดหมายเหตุระยะทาง จึงกล่าวไว้ด้วยพอไม่ขาด ฯ ในตอนกรุงเทพ ฯ มีบ้านเรือนอารามตามระยะทางแลเห็นในที่ไกลบ้าง มีสวนไม้ใหญ่และไม้ล้มลุกปนคละกันไปเป็นตอน ๆ บางแห่งก็ติดกับ

๑. คือเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ อดีตกรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

ทุ่งนา เมื่อพ้นจากกรุงเทพฯ ไปแล้วเห็นทุ่งนา ใหญ่กว้างเข้าทุกที มีบ้านสวนน้อย ต่อนั้นมามีทุ่งนาป่ากกเขียวไปทั้ง สองข้างทาง มีกระท่อมและละเมาะไม้อยู่บ้างห่าง ๆ ทุ่งใหญ่กว้างเห็นได้สุดสายตา มีป่าและบ้านหมู่ใหญ่แห่งหนึ่งที่บางปะอิน ต่อมาข้างขวามือ ทุ่งกว้างมาก ข้างซ้ายใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา มีบ้านประปราย จนถึงกรุงเก่ามีละเมาะป่าเตี้ย ๆ มาก เห็นพระเจดีย์หักพังบ้าง ถึงกรุงเก่าเมื่อเวลาเที่ยง มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐ รูป มีพระสุวรรณวิมลศีล รองเจ้าคณะมณฑลเป็นหัวหน้า ฝ่ายคฤหัสถ์ มีพวกข้าราชการมารับเสด็จประมาณ ๑๐ คนเศษ *พระยาโบราณราชธานินทร์*[๑] สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าเป็นหัวหน้า ตรัสทักทาย ปราศรัยแก่ผู้ที่มาเหล่านั้นอยู่รวม ๓ นาที รถไฟออก ต่างคนทูลลากลับ แต่พระสุวรรณวิมลศีลรองเจ้าคณะมณฑล พระครูจันทรรัศมี วัดพนัญเชิง พระครูสุทธธรรมสมาจาร วัดประดู่โรงธรรม พระครูสังฆวิชิต วัดมณฑป ตามเสด็จมาในรถ เพื่อจะไปส่งเสด็จถึงเมืองลพบุรี ฯ ทางจากกรุงเก่ามา ก็มีแต่ทุ่งนา ไม่มีอะไร นอกจากละเมาะไม้ค่อยหนาตาเข้า เวลาเที่ยง ๓๗ นาที ถึงบ้านพาชี ที่นี่สถานีใหญ่ ใหญ่กว่าสถานีบางปะอินและสถานีกรุงเก่า ประมาณยาวไม่ต่ำกว่า ๒ เส้น มีโรงพักรถและที่กลับรถ มีโรงไว้ฟืนกองโต ๆ ๒–๓ โรง รถไฟสายนครราชสีมาและสายพิษณุโลกแยกกันที่นี่ รถสายพิษณุโลกมาถึงนี่แบ่งรถพ่วงออกเสียครึ่งหนึ่ง รอคอยกลับรถและหลีก ถอยหน้าถอยหลังอยู่ ๑๖ นาที จึงออกเดินต่อไป แถวบ้านพาชีนี้ละเมาะพุ่มไม้ในนามาก ดูเหมือนจะมีแทบทุกคันนา ต่อมาเห็นป่าละเมาะมาก

๑. มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

เข้าทุกที่ เห็นเขาบ้างห่าง ๆ ทางขวามือ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓ นาที ถึงสถานีท่าเรือ รถหยุดราว ๕ นาที ข้างทางรถทางขวา มีรถไฟเล็กไปพระพุทธบาท ต่อไปอีก ๑๘ นาที ถึงสถานีบ้านหมอ มีคนขึ้นลงราว ๓๐ คน ที่นี่นับว่ามีบ้านหมู่ใหญ่ ต่อไปถึงสถานีหนองโดนอำเภอพระพุทธบาท ทางขวาเห็นเขาพระพุทธบาทและเขาอื่นหนาตาขึ้น แต่ข้างซ้ายไม่มี เวลาบ่าย ๒ โมง ๒ นาที ถึงสถานีเมืองลพบุรีและเห็นวัดมหาธาตุอันชำรุดและร้างอยู่ข้างทางเป็นวัดใหญ่ และปรางค์เทวสถาน ที่ว่าเป็นของเก่าแก่กว่ากรุงเก่า ยังดีอยู่ ทั้งสองแห่งนี้อยู่ข้างซ้ายมีโรงทหารตั้งอยู่ริมทางรถไฟข้างขวา รถหยุดราว ๕ นาที พระสุวรรณวิมลศีลและพระครู ๓ รูปทูลลากลับที่นี่ ตั้งแต่ผ่านเมืองลพบุรีมา เห็นป่ามากกว่านา บางแห่งมีป่าติดกันไปไกล ๆ จึงเห็นนา แต่ป่าเหล่านี้ไม่มีไม้โตเลย ดูเหมือนเป็นป่าที่เคยถางแล้ว มีป่าไม้เบญจพรรณเป็นหมู่ ๆ ไม้สะแกเป็นหมู่ ๆ ได้ยินว่าที่เหล่านี้แต่ก่อนเป็นป่ายิ่งกว่านี้ เดี๋ยวนี้อีกกลับเป็นนาขึ้นมากต่อลพบุรีไป มีเขามากแลเห็นติดกันเป็นแถวทางขวามือ เขาแถวนี้อยู่ใกล้รถ ไม่มีไม้ใหญ่เลย เป็นป่าแห้ง แลเห็นหินบนเขาได้ถนัด เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๑ นาที ถึงแดนเมืองลพบุรี กับเมืองนครสวรรค์ต่อกัน ต่อไป ๑๔ นาที ถึงสถานีช่องแคมีเขาใกล้ทางรถไฟมาก ที่พาดราง ต้องระเบิดเขาให้ต่ำลง ๆ ที่เขานี้ระเบิดหินบรรทุกรถไฟลงไปถมถนนที่กรุงเทพ ฯ และขึ้นจากรถไฟ เห็นคนขึ้นไปทำหิน ขุดหินบนเขาประมาณ ๒๐ คน เห็นคนตัวเล็ก ๆ ขนาดเด็กอายุ ๑๐ ขวบ ต่อไปก็สถานีเล็ก ๆ ไม่มี

อะไรแปลกตา ป่าเขาก็เหมือนอย่างที่เคยเห็นแล้วทั้งนั้น จวนจะถึงนครสวรรค์ฝนตกปรอย ๆ หนาวเย็น ถึงสถานีเมืองนครสวรรค์ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๖ นาที มีพระสงฆ์และข้าราชการเข้าแถวเป็น ๓ แถว คอยรับเสด็จอยู่หน้าสถานี แถวพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูป มีพระพิมลธรรม ผู้บัญชาการคณะมณฑลนครสวรรค์ พระวรญาณมุนี เจ้าคณะเมืองพิษณุโลก พระครูธรรมทัสสี เจ้าคณะเมืองพิจิตร์ พระครูสวรรค์นคราจารย์ เจ้าคณะแขวงโกรกพระเมืองนครสวรรค์เป็นต้น เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์อาพาธหนักจึงไม่ได้มารับเสด็จ ข้าราชการมีทหารแถวหนึ่งเฉพาะนายพันนายร้อย ประมาณ ๒๕ คน นายพันโทพระสุรรณชิต ผู้บังคับการกองทหารราบที่ ๑๖ เป็นหัวหน้า ฝ่ายพลเรือนแต่งยูนิฟอมเสือป่าแถวหนึ่ง ประมาณ ๓๐ คน *มีพระยารณไชยชาญยุทธ*[๑] สมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้า เวลาเสด็จลง ต่างถวายคำนับพร้อมกันทรงพระดำเนินตรัสปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการ ผ่านตลอดแถวทั้ง ๓ แล้ว เสด็จเข้าสถานี ๆ นี้ลงที่แม่น้ำน่านเหนือที่ว่าการเมืองนครสวรรค์ มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าประมาณ ๑๐๐ คน ผู้ที่มาเฝ้าเหล่านั้นเป็นผู้หญิงมากนั่งจุดธูปเทียนบูชา ตรัสปราศรัยด้วยพอเป็นกิริยา และประทานพรแล้ว เสด็จประทับเรือกลไฟเล็กชื่ออบเชยแล่นล่องจากท่าสถานีลงไปตามลำแม่น้ำน่าน ผ่านแควแม่น้ำปิงลงไปถึงแม่น้ำเจ้าพระยา ๆ ที่ปากแควทั้ง ๒ รวมกัน เรียกว่าปากน้ำโพ ตั้งแต่ท่าสถานีลงมาถึงปากน้ำโพ มีแพจอดอยู่เป็นอันมากลำน้ำที่นี่กว้างและลึก ได้ยินว่าน่าน้ำเรือไฟโต ๆ เดินได้ เวลานี้ตลิ่งสูงราว ๖ ศอก

---

๑. พระยารณไชยชาญยุทธ์ (สุข โชติกเสถียร)

เขาว่าน่าน้ำมาก ท่วมถึงริมตลิ่งแลไปทางฝั่งขวา เห็นซุ้มไฟ ๒ แห่ง ทราบว่าที่น่าตลาดแลที่โรงตำรวจภูธรแต่งรับเสด็จ ฯ ต่อมาถึงเกาะใหญ่ยาวหลายเส้น มีบาทหลวงมาตั้งสอนศาสนาคริสต์เตียน เรียกกันว่าเกาะญวน เรือเทียบท่าเมืองเวลาย่ำค่ำ ๑๒ นาที เสด็จขึ้นประทับที่จวนสมุหเทศาภิบาลที่จัดไว้สำหรับเป็นที่ประทับ แรม ฯ จวนนี้ทำด้วยไม้เป็น ๒ ชั้นทาสีขาว มีห้องหลายห้อง กว้างขวางพออยู่ได้สบาย มีต้นไม้อยู่ข้าง ๆ และมีสนามหญ้าอยู่หน้าจวน ฯ เสด็จประทับที่หน้ามุข พระยารณไชยชาญยุทธ์ทูลถวายจวนกับทั้งบริเวณ เป็นที่สำนักสงฆ์ชั่วคราว และถวายหมายเสด็จที่เมืองนี้ ฯ เมื่อสมุหเทศาภิบาลกลับแล้ว *พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฤๅชัย*[๑] สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกและนายพันเอกพระเพชรอินทรา ผู้บังคับการตำรวจภูธรมณฑลพิษณุโลกมาเฝ้า ตรัสถึงการคณะสงฆ์ในมณฑลพิษณุโลก ที่สมุหเทศาภิบาลและข้าราชการเจ้าหน้าที่ จะควรเอาเป็นธุระอย่างไร เวลาประมาณ ๒ ทุ่มเศษผู้ที่มาเฝ้าทูลลากลับ ฯ

หมายเหตุสำหรับวันนี้ ฯ พระสงฆ์กรุงเทพ ฯ ส่งเสด็จวันนั้นมาจากต่างวัดเป็นอันมาก พระสงฆ์หัวเมืองที่มาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็มีตั้งใจมาส่งเสด็จจาก *เมืองนครเขื่อนขันธ์*[๒] ก็มี เข้าใจธรรมเนียมนี้ดีขึ้น ดูเป็นการพรักพร้อมดี พระสงฆ์กรุงเก่าและนครสวรรค์มารับเสด็จที่สถานี ก็เหมือนกัน เป็นอันแสดงน้ำใจ แต่ที่ลพบุรีหามีพระสงฆ์รับเสด็จไม่ ชรอยจะยังไม่เข้าใจธรรมเนียม ในฝ่ายคฤหัสถ์ มีเฉพาะผู้มีหน้าที่เป็นเจ้าของท้องถิ่นบ้างอยู่ในกระทรวงธรรมการบ้าง เป็น

---

๑. ต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุรบดินทร์สุรินทรฤๅชัย (เจริญ จารุจินดา)

๒. เมืองนครเขื่อนขันธ์ คือ อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการเดี๋ยวนี้

ศิษย์ในพระองค์บ้าง แต่ที่นครสวรรค์ มีราษฎรด้วย ช่วยทำให้มีเกียรติแก่ศาสนาอยู่ เขาทำสักการะบูชา และสมเด็จพระมหาสมณะทรงประสาทพระพร เป็นการงามสมควรกัน ฯ

๒. วันที่ ๑๕ พ.ย. เช้า เสวยแล้ว เวลา ๒ โมง ๓๐ นาที เสด็จประทับเรือกลไฟอบเชย ขึ้นไปทางแควในเกาะเพื่อทรงเยี่ยมไข้พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธิ์อุตมคณาจารย์ (ครุฑ) เจ้าคณะเมือง ณ วัดนครสวรรค์ ฯ เรือถึงน่าวัดนครสวรรค์เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที มีพระมารับเสด็จประมาณ ๑๐ รูป พระพิมลธรรมเป็นหัวหน้า เสด็จขึ้นประทับบนวัด ตรัสปราศรัยถามถึงอาการอาพาธและเตือนสติประทานพัดตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระครูสวรรค์วิถี ผู้นอนอาพาธอยู่ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรโบสถ์ ที่พระครูสวรรค์วิถีจัดสร้างซึ่งยังค้างอยู่นั้น ฝาผนังตึกก่อเสร็จแล้ว แต่เครื่องบนยังไม่ได้ยก ขนาดพอเหมาะแก่วัดในหัวเมือง มีกุฏิน้อยราว ๖ หลัง เป็นวัดเก่า เมืองคิดจะปฏิสังขรณ์ขึ้น จึงนิมนต์พระครูสวรรค์วิถีมาอยู่ เดิมถือน้ำที่วัดบนเขาบวชนาคฟากซ้าย ที่เขาตั้งชื่อว่าวัดจอมสุดานาคพรต หน้าแล้งต้องเดินผ่านหาดทรายแล้ว ยังจะขึ้นเขา ลำบากแก่คนไปจึงคิดปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้น และได้ย้ายการถือน้ำมาที่วัดนี้แล้ว ฯ เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับจากวัดนครสวรรค์ เดิมไม่ได้หมายจะเสด็จวัดโพธาราม เพราะได้เคยเสด็จแล้วเมื่อคราวก่อนแต่เวลายังเหลือมาก จึงตรัสแก่พระยารณไชยว่า ให้เรือเดินต่อขึ้นไปถึงท่าตลาด เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินผ่านตลาดไปสัก ๑๕ วา ถึงวัดโพธาราม เสด็จขึ้น

ทอดพระเนตรการสอนในโรงเรียนตัวอย่างของมณฑลสอนตั้งแต่ชั้นประถม ๑ ถึงชั้นมัธยม ๔ มีครูประจำชั้น ๓ มีครูใหญ่ ๑ ครูพิเศษ ๑ รวมเป็น ๕ คน มีนักเรียน ๑๕๐ คน โรงเรียนนี้ใหญ่ มีห้องเรียน ๔ ห้องประชุม ๑ ห้องครู ๑ สร้างใหม่พึ่งเปิดเมื่อเดือนพฤษภาคมศกนี้ ทอดพระเนตรการสอนอยู่ครู่หนึ่งแล้ว ประทานพระโอวาทแก่นักเรียนเหล่านั้น และประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือทั่วกัน แล้วทรงลงพระนามในสมุดเยือนโรงเรียน และโปรดให้พระผู้ตามเสด็จลงนามด้วย ฯ วัดที่ตั้งโรงเรียนนั้นมีโบสถ์ตึก แต่เล็ก ชำรุด มีกุฏิน้อยหลัง เดิมตั้งอยู่ติดตลาดพึ่งย้ายมาปลูกใหม่ ยังไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอันนอกจากโรงเรียน วัดนี้มีที่ธรณีสงฆ์เป็นที่ทำเลดีให้เขาเช่า ได้ผลประโยชน์ปีหนึ่งราว ๒,๐๐๐ บาทเศษ มีทุนน่าจะทำให้ดี เวลานี้พื้นที่วัดยังต่ำอยู่มาก แต่เหตุอันจะดีไม่ได้นั้น มีพระครูต่วนเจ้าวัดเป็นเจ้าคณะแขวงเมือง กับพระครูธรรมบาล ฐานาของท่านผู้บัญชาการคณะมณฑล ผู้เป็นการกของวัด แต่ไม่ได้เป็นเจ้าวัดค้านกันอยู่ ฯ เมื่อเสด็จกลับ มีพวกราษฎรคอยเฝ้าตามทางราว ๒๐ คน มีดอกไม้ธูปเทียนใส่พานและจุดบูชา ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กที่ผู้ใหญ่พามา ถ้าเป็นเด็กผู้ชายทรงผูกเอง ส่วนเด็กผู้หญิงโปรดให้พระยารณไชยผูก คนอื่นรู้เข้า ก็ยิ่งพากันมามากเข้าทุกที ถ้าคนไหนกล้าดีก็ประทานเหรียญอริยสัจ สำหรับผูกคอด้วย ยังไม่ทั่วกัน เวลาจวนเพล จึงรับสั่งว่าใครยังไม่ได้ ต้องการ ให้ตามไปทูลขอที่จวนเทศาภิบาล แล้วเสด็จลงเรือกลไฟกลับทางเดิม เวลา ๔ โมง ๕๗ นาที ถึงที่ประทับ เที่ยว

กลับ เรือตามน้ำเร็วกว่าเที่ยวขึ้นพอเท่าตัว เมื่อถึงแล้วประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระผู้ติดตามเสด็จมาจากวัดนั้น ๆ คือพระพิมลธรรม พระวรญาณมุนี เจ้าคณะเมืองพิษณุโลก และพระครูธรรมทัสสี เจ้าคณะเมืองพิจิตร พระครูด่วน เจ้าคณะแขวงเมืองนครสวรรค์ พระครูสด เจ้าคณะแขวง*อำเภอเกยไชย*[๑] เมืองนครสวรรค์ พระครูธรรมบาล วัดโพธาราม รวม ๗ รูป แล้วเสด็จออกรับพวกภรรยาข้าราชการ และราษฎร ที่จัดสำรับมาถวาย มีประมาณสัก ๒๐ รายเสวยแล้ว ประทานธรรมและทรงแจกหนังสือและเหรียญ เวลาเที่ยงครึ่งเสด็จอำเภอโกรกพระโดยเรือกลไฟชื่ออบเชย ล่องลงไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา พระสงฆ์ที่ออกชื่อมาแล้วรวม ๑๔ องค์ ข้าราชการทหารพลเรือนตามเสด็จประมาณ ๒๕ คน มีพระยารณไชยชาญยุทธ์ หลวงอภัยพิพิธ ผู้ว่าราชการเมือง หลวงอนุบาล ปลัดมณฑล นายพันโทพระสุรรณชิต นายพันตรี หลวงเริงรณอาสา ผู้บังคับการทหารราบที่ ๖ นายพันตรีหลวงนราเรืองเดช ปลัดกองพลเป็นต้น ตามเสด็จมาในเรือที่นั่งบ้าง ในเรือนครสวรรค์และเรือกลำพักบ้าง เสด็จแวะวัดจันทร์ป่าผ้าย อีกชื่อหนึ่งว่า วัดมะผ่อ ในระหว่างทางเวลาบ่าย ๑ โมง ๑๓ นาทีที่ท่าเสด็จขึ้นมีพระมารับเสด็จ ๑๐ รูป พระสมุห์อ่อน เป็นเจ้าอาวาสแต่ไม่อยู่ ไปคอยรับเสด็จที่วัดโพธิลังการาม โกรกพระ เหลือแต่รองเจ้าอาวาส ชื่อด่วนและพระอันดับ ตรัสถามถึงความเป็นไปของวัดนั้น รองเจ้าอาวาสทูลได้คล่องแคล่ว ทั้งมีอายุพรรษานับว่าเป็นผู้ใหญ่ได้ เสด็จขึ้นศาลาการเปรียญ มีราษฎรมาเฝ้าราว ๑๒๐ คน ต่างมีดอกไม้ธูปเทียนมาจุดบูชา บางคนมีผลไม้ กล้วย อ้อย ส้มโอ มาคอย

๑, อำเภอเกยไชย คืออำเภอชุมแสงในปัจจุบัน

ถวาย คนละถาดบ้าง คนละพานบ้าง ประทานธรรมแก่ราษฎรเหล่านั้น และประทานหนังสือฆราวาสธรรม ผ้าเช็ดหน้าตรามหาสมณุตมาภิเษก แก่ผู้ใหญ่ ประทานด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็ก ประทานธรรมสำหรับพระ และประทานหนังสือไตรสิกขาแก่พระทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระ-เนตรวัด ทรงนมัสการพระในโบสถ์ พระประธานไม่งาม เสด็จเข้าวิหาร ในวิหารมีพระบาทจำลอง โบสถ์และวิหารฝาผนังตึก โบสถ์ทำพอใช้ได้ กุฎิมีหลายหลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น ลานวัดรักษาสะอาดเรียบร้อย ได้ยินว่ารักษาสะอาดอยู่อย่างนี้เป็นนิจ ไม่ใช่ทำเฉพาะรับเสด็จเท่านั้น มีต้นไม้โต ๆ ร่มน่ารื่นรมย์ ฯ การแต่งรับมีแพหน้าท่า ประดับผ้าแดง และประดับธงช้าง บันไดบากดินเป็นชั้น ๆ แล้วหุ้มด้วยไม้ไผ่สับ ฯ เสด็จกลับเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที เรือกลไฟล่องต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๓ นาที ถึงวัดโพธิลังการาม ตำบลโกรกพระ มีพระมาคอยรับเสด็จประมาณ ๓๐ รูป พระครูสวรรค์นคราจารย์ (หงส์) เจ้าคณะแขวงโกรกพระเป็นหัวหน้า กำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถว ชาวบ้านมีดอกไม้ธูปเทียนมาบูชาอย่างที่ได้พบมาแล้ว รวมคนที่มาคอยรับเสด็จราว ๖๐๐ คน เสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถารแก่ผู้ที่มาเฝ้านั้น ๆ มาตามทางเสด็จขึ้นประทับพลับพลา พลับพลานี้เป็นของทำขึ้นในการรับเสด็จคราวนี้ ทำด้วยไม้จริงปูพื้นกระดาน ทำลูกกรงรอบ มุงแฝกใช้ขื่อลงมาที่ฝาประจันห้อง หลังที่ประทับ มีตัวหนังสือทำด้วยไม้ว่า "พลับพลารับเสด็จสมเด็จพระมหา-สมณะ พ.ศ. ๒๔๕๖" พระสงฆ์ มีเจ้าคณะแขวง และเจ้าคณะหมวดในอำเภอโกรกพระ ถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานย่ามตรามหา-

สมณศมาภิเษกแก่พระครูสุวรรค์นคราจารย์ และตรัสถามถึงสมุห์อ่อน
เจ้าอาวาสวัดจันทร์ป่าฝ้าย แล้วประทานย่ามตราเป็นประสาทการ ในการ
ที่รักษาวัดดีทรงผูกข้อมือเด็กอย่างที่วัดจันทร์ป่าฝ้าย แล้วเสด็จประทาน
ทานธรรมแก่พระบนศาลาการเปรียญ ประทานหนังสือไตรสิกขาและ
ผ้าเช็ดหน้าตรานั้นแล้ว เสด็จโบสถ์นมัสการพระ และกลับมาทอดพระ-
เนตร์วัด วัดนี้อยู่ริมน้ำ ฝั่งขวามือ มีลานกว้าง มีกุฎิหลายหลัง
ฝากระดานมุงกระเบื้องราว ๑๕ หลัง โบสถ์ฝาผนังตึก เสียแต่ตลาด
กับวัดติดกันเกินไป ตลาดอยู่ห่างโบสถ์เห็นจะไม่เกิน ๘ วา ทั้งไม่มี
อะไรคั่นเป็นแดน พระครูสุวรรค์นคราจารย์เจ้าอาวาส กำลังคิดกั้น
เป็นเขต ได้ทราบว่าที่ตั้งตลาดเหล่านั้นเป็นที่วัด ทั้งวัดได้ผลประโยชน์
ด้วย เจ้าอาวาสเป็นธรรมกถึกด้วย นับว่าเป็นวัดที่บริบูรณ์ มีพระคง
อยู่ในเวลานี้ ๒๘ รูป แขวงโกรกพระนี้มีวัด ๒๔ วัด มีพระ ๒๕๐
สามเณร ๒๗ ฯ เวลาบ่าย ๕ โมง ๓ นาที เสด็จกลับ ผ่านวัดเขื่อน
แดงเห็นตกแต่งไฟสว่าง มีพระมายืนคอยอยู่บนสะพานท่าน้ำเต็ม เมื่อ
เที่ยวไปก็เห็นจัดการรับแข็งแรง รู้สึกว่าอยากให้เสด็จแวะมาก แต่วันนี้
หนาวจัด ตั้งแต่บ่าย ๕ โมง ก็หนาวมาแล้ว ยิ่งมาในเรือลมโกรกจัด
ยิ่งหนาวใหญ่ จนไม่สบายทั้งจะเสด็จไปประน้ำมนต์ที่สโมสรเสือป่าอีก
จะดึกเกินไป ในหมายเสด็จ ก็ไม่ได้กะไว้ จึงไม่ได้เสด็จแวะเมื่อถึง
จวนที่ประทับแล้ว ประชุมพระผู้ตามเสด็จ พร้อมทั้งผู้บัญชาการคณะ
มณฑล และเจ้าคณะแขวง ทรงสั่งสอนถึงการปฏิบัติพระศาสนาตลอด
ถึงการปกครองและประโยชน์จะพึงได้แก่วัด และบุคคลจากความปฏิบัติ

และความประพฤตินั้น และประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก และหนังสือ ผ้าเช็ดหน้าตรา แก่พระที่ยังไม่ได้ แล้วทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระที่ตามเสด็จ และโปรดให้พระที่มาจากเมืองอื่น เช่น พระผู้มาจากพิษณุโลก สวดด้วย สวดเจ็ดตำนานย่อทำนองสังโยคเพื่อเป็นมงคลแก่บ้านเมือง และเพื่อให้พระผู้ที่อยู่นครสวรรค์จำเป็นตัวอย่างทั้งเป็นวันทำน้ำมนต์สำหรับไปประทหารและเสือป่าที่สโมสรเสือป่าด้วย พอสวดมนต์จบแล้วพระผู้ตามเสด็จที่นครสวรรค์ทูลลากลับ เวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ นาที เสด็จสโมสรเสือป่า ซึ่งตั้งอยู่ห่างจวนที่ประทับ เห็นจะไม่เกิน ๑๐ เส้น เมื่อถึงสโมสรมีทหาร และเสือป่า ข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธร และลูกเสือรับเสด็จพร้อมกันเสด็จขึ้นสโมสร พระยารณไชยกราบทูลถวายเครื่องสักการะ ในนามของข้าราชการเมืองนครสวรรค์มีธูปเทียนดอกไม้พานใหญ่ ๆ ๑ คู่ แล้วนำข้าราชการผู้เป็นหัวหน้าทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้า ฝ่ายหัวหน้าเหล่านั้นก็นำผู้รอง ๆ ลงไปเฝ้าขานชื่อเรียงตัวตลอด แล้วประทานพระโอวาท ยก ธมฺมญฺจเร สุจริตํ น ตํ ทุจฺจริตํ จเร ขึ้นอธิบาย ตั้งแต่การรู้จักใช้ธรรมให้เหมาะภูมิและหน้าที่ของตนเป็นต้นไป จบแล้วทรงประน้ำมนต์ นอกจากหัวหน้าเข้ามารับน้ำมนต์คราวละ ๔ คน จนทั่ว แล้วประทานของแจก คือเหรียญมหาสมณุตมาภิเษกและเหรียญอริยสัจ หนังสือฆราวาสธรรมหนังสืออรรถศาสตร์ ผ้าเช็ดหน้า แก่ผู้เป็นหน้าที่จัดการรับเสด็จทั้งฝ่ายทหารพลเรือน แล้วเสด็จมาประทานพระโอวาทแก่ลูกเสือผู้ตั้งแถวอยู่ข้างล่างแผนกหนึ่ง เสด็จกลับมาถึงจวนที่ประทับเวลา ๑ ยาม ๑๘ นาที

คราวนี้ต่างคนต่างทำอะไรอีกไม่ค่อยไหว เพราะวุ่นมาวันยังค่ำ แต่งานมี ก็จำต้องทำไปจนเสร็จ เพราะพรุ่งนี้เป็นวันจะเสด็จขึ้นแควน้อยต่อไป

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ชาวบ้านที่ได้มาเฝ้า ต่างแสดงความยินดี บางคนถึงกับออกปากว่าได้เฝ้า นึกว่าเหมือนได้พบพระพุทธองค์ ปีติเหลือเกิน ฯ

วัดที่ได้เสด็จและที่ได้ผ่านไป ตามฝั่งขวา มีวัดที่แข็งแรงหลายวัด ฝั่งซ้ายสู้ไม่ได้ ฯ

การรับเสด็จ ฯ ได้ยินว่าพระที่วัดจันทร์ป่าฝ้ายลงมารับเสด็จไม่ถึงครึ่ง พระ ๒๗ ลงมาแต่ ๑๐ รูป นอกนั้นกลัวจะซักไซ้ไล่เลียงสิกขาวินัยและการบวชการเรียน ซ่อนตัวอยู่บนกุฎี เพราะก่อนเสด็จถึงมีเสียงเล่าลือกันไปต่าง ๆ ว่าจะเสด็จมาไล่สิกขาพระ ถ้าใครไม่รู้หรือบวชไม่บริสุทธิ์ เช่นไม่มีใบอนุญาตหรือเหลวไหลอย่างไร จะต้องถูกจับสึก แต่ครั้นภายหลังได้ทราบว่า พระองค์ประกอบไปด้วยพระเมตตาตรัสเทศนาสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดีและประทานของแจก กลับเสียใจที่ไม่ได้เฝ้า ทั้งเจ้าตัวและหัวหน้า ฯ วัดโพธิลังการาม พระครูสวรรค์นคราจารย์จัดการรับเสด็จแข็งแรงถึงกับสร้างพลับพลาไม้จริง ดังกล่าวแล้วว่าเป็นพระกว้าง มีผู้นับถือมาก ทั้งเข้าใจในการงาน เมื่อตรัสถามถึงการปกครองคณะสงฆ์ ทูลได้คล่องแคล่ว ฯ

๓. วันที่ ๑๖ พ.ย. เวลา ๑ โมงเช้า เสด็จออกรับผู้นำสำรับมาถวาย วันนี้มีคนมามากกว่าวันก่อน เพราะคนแถวปากน้ำโพขึ้นไป

ด้วย ทรงรับอยู่จวนเวลาโมงครึ่ง พระยาวาสุเทพมาเฝ้ากลับแล้ว เสด็จลงถวายพรพระ เสวยและอนุโมทนาแล้วประทานธรรมแก่ผู้ที่นำสำรับมาถวาย ว่าด้วยเรื่องการเป็นไปของมนุษย์ที่จะต้องเนื่องกันอย่างไร แล้วทรงยกฆราวาสธรรมขึ้นแสดงต่อ เมื่อจบแล้ว ประทานเหรียญและหนังสือ ผ้าเช็ดหน้าและทรงผูกข้อมือเด็ก เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จออกจากจวนที่ประทับมาทรงเรือที่นั่งแม่ปะ มีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนและราษฎรประมาณ ๒๐๐ คนเศษตามส่งเสด็จ ฝ่ายข้าราชการผู้มีหน้าที่และที่ทรงรู้จักประมาณ ๒๐ คน มีพระยารณไชยชาญยุทธ์และหลวงอภัยพิพิธ หลวงอนุบาลพายัพกิจ หลวงเวทวุฒิกรรม หลวงหลวงครุภัณฑ์พิทักษ์ และนายพันโทพระสุวรรณชิต และหลวงเริงรณ-อาสา เป็นต้น ตามเสด็จมาในเรือที่นั่งบ้าง มาในเรือกลไฟที่ตามส่งและเรือโยงบ้าง กระบวนเรือออกจากท่าหน้าจวนสมุหเทศาภิบาล มีเรือแม่ปะที่นั่งทรง ๑ ลำ เรือตามเสด็จ ๒ ลำ เรือเครื่อง ๑ ลำ เรือข้าราชการ ๒ ลำ เรือตำรวจภูธร ๑ ลำ เรือเก๋งเล็กสำหรับเสด็จประพาสในที่น้ำตื้น ๑ ลำ รวม ๘ ลำ คนถ่อ ๓๙ คน มีเรือกลไฟ ๓ ลำลาก เมื่อเรือออกจากท่า มีเรือพายตามส่งเสด็จ ๒ ลำ น้ำเชี่ยวมาก กลับต้องพลอยพ่วงมา เมื่อมาพ้นหัวเกาะ มีเรือพาย ๙ ลำ คนลงเต็ม พายไปรับและส่ง แห่แข่งเป็นการสนุกอย่างนักขัตฤกษ์ แต่น้ำเชี่ยวมากไปไม่ได้ถึงไหน หมดกำลังเข้าต้องกลับๆ ตามทางที่มา มีคนเดินดูตามชายตลิ่งเป็นแถว บ้างนั่งและยืนกันเป็นหมู่ ๆ ที่ตั้งที่บูชาก็มี มีเรือพายลงไปรับจากวัดหาดทรายงาม ๓ ลำ เป็นเรือยาว ๒ ลำ

เป็นเรือพายเล็ก ๑ ลำ ๆ เรือเดินแยกเข้าแควแม่น้ำพิงมา เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนวัดหาดทรายงาม เสด็จขึ้น มีพระมารับเสด็จ ๖ รูป วัดนี้มีพระ ๑๐ รูป แต่เจ้าอาวาสอ้างว่า อาพาธเสียบ้าง ชราบ้าง ลงมาไม่ค่อยไหว จึงไม่ได้มาเฝ้าหมด ราษฎรราว ๒๐๐ คน นำสำรับมีลูกไม้ของถวายมาตั้งเรียงกันเป็นแถว เพราะหมายกะว่าจะมาเสวยเพลที่นั้น นอกจากของกินก็มีดอกไม้ธูปเทียนจุดบูชาแบบเดียวกันกับที่เคยพบมาแล้ว ตรัสปราศรัยแก่พระและเสด็จผ่านให้ราษฎรเฝ้า ตรัสทักทายมาตามทาง ในระหว่างที่เสด็จตรวจวัด ตรัสถามความเป็นไปของวัด ตลอดถึงอาหารการบริโภคและการสวดมนต์ไหว้พระ การเทศนาและการทอดกฐิน ได้ความว่าการเทศนา สวด-มนต์มีแต่น่าพรรษา กฐินมีคนทอดทุกปี ๆ เจ้าวัดแก่มาก ทำอะไรไม่ไหว อายุ ๗๐ กว่าแล้ว พระยีเป็นเจ้าคณะหมวด ทำการหน้าที่เจ้าอาวาสด้วย ขวนขวายดี ทำโบสถ์ฝาผนังตึกสำเร็จ ด้วยทุนราว ๓,๐๐๐ บาท ไม่งามแต่ไม่เล็ก พอควรแก่วัดเช่นนั้น ปลูกกุฏิมุงกระเบื้องอีก ๒ หลังยังไม่สำเร็จ เสด็จขึ้นหอสวดมนต์ พบวุฒิบรรพ-ชิตอีก ๒ รูปที่ไม่ได้มารับเสด็จตรัสถามอายุพรรษา ได้ความว่าเป็นพระอายุตั้ง ๖๐—๗๐ บวชพรรษา ๑ บ้าง ๒—๓ บ้าง ตรัสปราศรัยเป็นที่สัพยอกว่า หลบแล้วยังไม่พ้น ยังพระ ๒ รูปนั้นให้หายกลัวแล้วประทานผ้าเช็ดหน้ารูปที่ไม่ชรานัก มีภักดีตามเสด็จมาด้วย เมื่อเสร็จจากการทอดพระเนตรวัดแล้ว ประทานธรรมแก่พวกราษฎรผู้ที่มาคอยเฝ้า ประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็ก ประทานพระโอวาทแก่

พระสงฆ์และประทานหนังสือไตรสิกขา ผ้าเช็ดหน้าแจก เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที เรือออกจากท่าวัดหาดทรายงาม ข้าราชการทูลลากลับที่นี่หลายคน กับเรือยนต์ที่ตามส่งลำ ๑ กลับเพียงนั้น เรือออกเดินต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมวัดบ้านแก่ง ตำบลบ้านชื่อนั้น พลับพลาที่นี่ทำเป็นปะรำ ๖ ห้องเตี้ย ๆ มีฉนวนกั้น ๓ ด้าน อีกด้านหนึ่งติดแม่น้ำ เสด็จขึ้นมีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จ ๑๕ รูป พระสมุห์คำวัดพิชัยญาติ ผู้ขึ้นมาเยี่ยมญาติเป็นหัวหน้า เจ้าอาวาสอาพาธเป็นโรคอันจะติดกันได้จึงเฝ้าอยู่แต่ห่าง ๆ มีข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวราว ๓๐ คน ราษฎรราว ๒๐๐ คนคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้น ตรัสไต่ถามถึงความเป็นไปของวัดเล็กน้อย แล้วเสด็จผ่านไปให้ราษฎรเฝ้าทั่วกัน ราษฎรที่มาคอยเฝ้ามีเครื่องสักการะ ดอกไม้ธูปเทียนมาจุด บางคนมีน้ำใส่ขวดแก้วใส่ขันมาตั้งดังจะทำน้ำมนต์ด้วย บางคนเอาผลไม้มาถวาย รับสั่งว่าเอาไว้สอนพรุ่งนี้เถิด เพราะวันนี้ต้องสอนและแจกมาสองรายแล้ว เสด็จเข้าพลับพลา ประชุมพระที่ตามเสด็จ ๕ รูป สวดมนต์เจ็ดตำนานอย่างมคธ จบแล้ว ตรัสถึงการเล็กน้อยแล้วเลิก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ก่อนนี้เตรียมไว้ว่า ออกจากนครสวรรค์ขึ้นไปเข้าแควแม่น้ำพิง จะต้องถ่อขึ้นไป เพราะแม่น้ำตื้นน่าแล้ง ว่าถึงต้องขุดทรายเข็นกันขึ้นไป วันหนึ่งไปไม่ได้ถึงไหน คนในเมืองนั้นเรียกกันว่าแควน้อย ทั้งหน้านี้น้ำก็ลดมากแล้ว แต่ถึงวันมาเข้าจริง ๆ ถ่อไม่ได้ ต้องใช้พ่วงเรือไฟลาก เพราะน้ำมากขึ้นโดยรวดเร็วจนถ่อ

ไม่ถึง เมื่อ ๒—๓ วันที่แล้วมาหลวงอภัยพิพิธผู้ว่าราชการเมือง ได้รับโทรเลขจากอำเภอในเมืองนครสวรรค์และจากกำแพงเพชรว่า น้ำเหนือหลากลงมามาก วันหนึ่งท่วมขึ้นศอกเศษบาง ๒ ศอกบ้าง ทั้งเมื่อคืนนี้ก็ได้รับโทรเลขบอกมาจากที่นั้นอีกว่า วันนี้น้ำท่วม ๒ ศอกกว่า พลับพลาน้ำท่วมหมด ต้องรื้อหนีน้ำ ทำกันแห่งละหลาย ๆ หน ที่หาดทรายงาม ว่าต้องรื้อถึง ๔ หน นายอำเภอว่า เมื่อกลับไปจากรับเสด็จเมื่อคืน ได้วัดดูที่พลับพลา เพดานยังห่างน้ำไม่ถึง ๓ ศอก ได้พื้นทิ้งน้ำหมด ทำใหม่ในคืนวันนั้นทั้งคืน ใช้มุงและกั้นผ้าขาว พื้นปูกระดานไม่สู้โตนัก ฯ ตำบลบ้านแก่งทำนาได้ปีละ ๒ ครั้ง คือทำนาเข้าเบาหน้าน้ำฝน ในเดือน ๖—๗ ครั้งหนึ่ง พอถึงเดือน ๑๑—๑๒ น้ำเหนือมาก อาศัยน้ำเหนือทำได้อีกครั้ง ๑ ทั้งโภคะและผู้คนนับว่าเป็นตำบลที่ค่อนข้างบริบูรณ์ตำบลหนึ่ง คนตำบลนี้เป็นจีนมาก มารยาทเรียบร้อยดีกว่าบางตำบลที่ได้เห็นมา ออกพระโอฐว่าชาวบ้านนี้มีกิริยาดี ผู้ชายผู้หญิงนั่งไม่ปนกัน ฯ ที่ตำบลนี้มีตลาดขายของต่าง ๆ ตลอดถึงผ้าไตรวัดตำบลนี้มีวัดเดียว อธิการชื่อเล็ก มีพระในวัด ๑๕ รูป ทั้งเจ้าวัดการสวดมนต์และเทศนามีแต่ในพรรษา อุโบสถหน้าแล้งทำด้วย มีโบสถ์และวิหารก่อด้วยอิฐปูน โบสถ์หันหน้าไปทางตะวันตก วิหารหันหน้าไปทางตะวันออก ในวิหารมีพระพุทธรูปโต ๆ แต่เป็นพระปั้นรูปไม่งามสักองค์ ทำอย่างไม่มีส่วนเลย มีกุฎิมุงกระเบื้องฝากระดาน ๕—๖ หลัง ว่าด้วยภูมิฐานก็ดี มีลานกว้าง มีต้นไม้โต ๆ มากครึ้มรักษาสะอาด นับว่าเป็นรมณียะ ชาวบ้านทำบุญทุกวันพระ ทั้งหน้าแล้ง

หน้าพรรษา กฐินมีคนทอดทุกปี ในวัดอื่นที่เสด็จแล้ว ก็ได้ความว่า ทำการสวดมนต์และมีกฐินทอดเหมือนกัน แต่การทำบุญไม่มีเสมอทั้งหน้าแล้งหน้าพรรษา ข้าราชการทูลลากลับเพียงนี้มาก หลวงอภัยพิพิธ ผู้ว่าราชการเมือง หลวงนรกิจวิจาร นายอำเภอบรรพต และขุนวิภัชวิทยาสาสน์ ธรรมการมณฑล และขุนพินิจจำนงการ นายร้อยเอกขาว ตำรวจภูธรตามเสด็จต่อไป ฯ

๔. วันที่ ๑๘ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาประทับพลับพลา ตรัสถามถึงความเป็นไปของตำบลนี้เล็กน้อย แล้วไปเสวยที่อาสน์สงฆ์ของวัด พร้อมด้วยภิกษุที่ตามเสด็จและภิกษุที่วัดนั้น เสร็จอนุโมทนาแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงสักการะพระในวิหารและโบสถ์ ในโบสถ์มีพระนั่งคู่ตรงหน้าพระประธาน ตรัสว่าเหมือนที่วัดราชาธิวาส ทอดพระเนตรวัดมาแล้วสักครู่หนึ่ง นายอำเภอมากราบทูลว่า ทายกพร้อมแล้ว เสด็จประทานธรรมและของแจกที่โรงน้ำร้อนกลางลานวัดฯ เด็กในตำบลนี้กล้ามาก มารดาพาตัวมาให้ผูกข้อมือไม่ค่อยร้อง ได้ประทานเหรียญอริยสัจเป็นเสมาผูกคอหลายคน เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที ออกเรือจากพลับพลาบ้านแก่งต่อไป มีคนมาส่งเสด็จที่ท่าราว ๒๕๐ คน เรือกระบวนพ่วงเป็นสายเดียวกัน รวมทั้งเรือเจ้าคณะมณฑลด้วยอีกลำหนึ่ง เป็น ๙ ลำด้วยกัน เรือกลไฟราชการส่งเพียงตำบลนี้ สมุหเทศาภิบาลว่าจ้างเรือกลไฟพ่อค้าที่ปากน้ำโพลากต่อไป เวลาเที่ยงเรือถึงพลับพลาเขาดิน คนออกมานำร่องผิด เรือกลไฟติดหาดทราย คราวนี้ถอยหลังถอยหน้าก็ไม่ออก น้ำก็เชี่ยว เพียรกันอยู่ประมาณ ๑๕ นาที จึงหลุดถอยออกมาจากหาดได้ ออกเดินต่อไป

ไม่แวะเขาดิน เพราะน้ำกำลังมาก ใช้เรือไฟลากขึ้นสะดวก ที่เขาดินนี้มีพระครูพิสิฐสมณคุณ วัดเขาดิน ลงเรือพายออกมาเฝ้ากลางแม่น้ำทูลว่ามีความยินดี เตรียมของถวายไว้เป็นอันมาก อยากจะให้เสด็จประทับ รับสั่งว่าเที่ยวกลับมาจึงจะแวะ อยากจะเฝ้าประทานอนุญาตให้ตามไปเฝ้าที่อำเภอบรรพต เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาที ถึงตำบลเก้าเลี้ยว มีสวนกล้วยหนาตามาก ต้นไม้ก็มีโต ๆ มากเข้า ยิ่งมาสูงเข้า บ้านช่องที่ตั้งอยู่ ๒ ฟากฝั่งมีห่าง ๆ คุ้งน้ำหนึ่งแลเห็นราว ๔-๕ บ้านก็มี ๒-๓ บ้านก็มี ตั้งแต่ตำบลเก้าเลี้ยวขึ้นไป เขาว่ามีไทยปนจีนมาก เพราะพวกจีนไหหลำขึ้นมาตั้งทำสวนกล้วยอ้อยมาก เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๔ นาทีถึงหน้าพลับพลา ตำบลหัวดง ซึ่งแต่เดิมกะเป็นที่ประทับแรม แต่เปลี่ยนเป็นประทับเที่ยวกลับ เรือกระบวนผ่านขึ้นไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรม อำเภอบรรพตพิสัย ตั้งอยู่หน้าวัดจีนอุดม พลับพลาที่นี่ว่าต้องรื้อหนีน้ำและน้ำพัดไปเสีย ๒ ครั้งแล้วว่ามีเวลาทำน้อยจึงไม่ค่อยดี แต่อย่างนั้นก็ยังพอดู ทำเป็นปะรำ ๖ ห้องใหญ่ มุงและกั้นด้วยใบตาล ทำพื้นลดกันเป็น ๓ ชั้น คือชั้นที่ประทับ ๑ ชั้น พระเฝ้า ๑ ชั้นล่างกว้างประจบเสมอกับพื้นดิน เป็นที่คฤหัสถ์เฝ้า ที่ฉนวนกั้นด้วยแฝกทึบ ลงจดแม่น้ำ ๒ ข้างพลับพลาบริเวณในยาวราว ๑ เส้น กว้างนับแต่พื้นดินราว ๑๐ ศอก มีประตู ๓ ด้าน มีลับแลตำรวจภูธรรักษาทั้ง ๓ ประตู และเขาทำหลังคาสูงโปร่งและยื่นออกไปในแม่น้ำนับจากพื้นราว ๘ ศอก เรือที่นั่งเทียบเข้าในชายคาได้ ที่เสาพลับพลาและหน้าพลับพลา พันดวงมาลัยและห้อยเฟื่อง

ประดับดอกพุทธรักษาและดอกบัวหลวง มีพวงดอกบานไม่รู้โรยและดอกดาวเรืองร้อยเป็นกลีบคว่ำกลีบตะแคง ห้อยในระหว่างเฟืองหน้าพลับพลาและระหว่างห้องที่ประทับ และมีตะพานริมฝั่งต่อจากพลับพลาไปสำหรับเรือกระบวนเทียบ ยาวราว ๓๐ วาเมื่อเรือถึง มีพระสงฆ์รวม ๒๐ รูป มีพระครูน้อยเจ้าคณะแขวงบรรพตเป็นหัวหน้า สวดชัยมงคลคาถารับเสด็จ เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแล้ว ทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วถึงกัน แม้ว่ามืดแล้ว ก็ยังมีคนมาคอยเฝ้าราว ๑๐๐ คน ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาเฝ้าและทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว มีสวดมนต์ที่พลับพลาทำนองสังโยค สวดพระธรรมจักรต่อกับเจ็ดตำนานย่อ เพื่อให้พระที่นั้นฟังเอาเป็นตัวอย่าง เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ตรัสถามถึงความเป็นไปของวัด ตั้งแต่อาหารการกิน ไปจนสวดมนต์ไหว้พระ การบวชการอยู่และการทอดกฐิน แล้วประทานพระโอวาทแก่ภิกษุที่มาเฝ้านั้นในทางสมณปฏิบัติและประทานหนังสือและผ้าเช็ดหน้าแจก แล้วพระครูพิสิฐสมณคุณ ตามมาเฝ้ากราบทูลแสดงความเสียใจ ว่าไม่ได้เสด็จขึ้นวัดเขาดิน และมีธุระจะลงมากรุงเทพ ฯ เที่ยวกลับก็เกรงจะกลับมารับเสด็จไม่ทัน ตรัสปราศรัยพอควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองนครสวรรค์ ตั้งศาลารัฐบาลและโรงทหาร อยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงข้ามกับเขาบวชนาค ใต้ปากน้ำโพลงไป ทางเรือไฟเที่ยวขึ้น ๔๐ นาที ก่อนว่าตั้งอยู่ฝั่งซ้ายใต้จากที่ว่าการเมืองเดี๋ยวนี้ลงไป พึ่งย้ายขึ้นมาตั้งที่นี้สัก ๒๐ ปีมาแล้ว เพราะทางฝั่งซ้ายไม่ค่อยมีอะไร พื้นที่ทางฝั่งขวาดีกว่า มีบ้านและสวน

หนาแน่นเป็นหมู่ ๆ เวลานี้มีถนนเดินตลอดถึงตลาดปากน้ำโพได้ ที่ทางเมืองมีเขาเล็กอยู่ฝั่งซ้าย ที่เรียกว่าเขาบวชนาค มีวัดตั้งอยู่บนนั้น เขาตั้งชื่อว่าวัดจอมสุดานาคพรต เที่ยวนี้ไม่ได้เสด็จ ได้เสด็จแล้วเมื่อคราวก่อน บ้านในตำบลต่าง ๆ มีมุงแฝกมากกว่าอื่น ที่ปากน้ำโพเป็นทำเลดีสำหรับการค้าขายเพราะสินค้ามาได้หลายทาง แม่น้ำเหนือก็มารวมที่นั่นถึงสองแคว ทางใต้ก็ทั้งรถไฟและทางแม่น้ำ จากเมืองข้างล่างมาที่นั้นได้สะดวก ๆ ตั้งแต่เข้าแควปากน้ำพิงไปตอนใต้มีวัดและบ้านตั้งอยู่เรียงราย เหนือขึ้นไปห่างเข้าทั้งวัดและบ้าน เรือนฝาแฝกบ้างฝาขัดแตะและฝากระดานบ้าง มุงแฝกทั้งนั้น ริมฝั่งมีสวนกล้วยอ้อยมาก แต่ไม่ใช่มากกว่าป่า ยังแลเห็นป่าไม้อยู่มาก ตอนล่างไม่ค่อยมีไม้โต ตอนเหนือพ้นวัดหาดทรายงามไปแล้ว มีไม้โตเป็นหย่อม ๆ แลไม่เห็นทุ่งนาเลย แต่เขาว่าห่างฝั่งเข้าไปเป็นทุ่งนา ชาวบ้านทำนาเป็นพื้น ฯ

พื้นที่ในเมืองนี้ เป็นที่ดินปนทรายซุย ๆ ตอนใต้มีสีเหลืองตลอดพื้นชั้นบน ตอนเหนือขึ้นไปเป็นทรายน้อย บนพื้นชั้นบนสีค่อนข้างดำเป็นที่ดี สังเกตดูต้นไม้ริมแม่น้ำงามไม่ว่าต้นอะไร เช่นมะม่วง ขนุน ส้ม กล้วย อ้อย เป็นต้น แต่อย่างไรไม่มีคนปลูกมาก ยังตอบไม่ได้ เว้นแต่หมากว่าปลูกไม่มีผล ชาวบ้านที่เป็นเศรษฐี ไม่มีคนในเมืองนี้ที่มีเงินในบ้านเพียงพันสองพัน ก็นับเป็นอย่างมั่งมี และหาไม่ค่อยง่ายเป็นคนพอทำพอกินโดยมาก ฯ

วัดในเมืองนี้ นับว่ามีวัดที่มั่นคงอยู่มาก ทั้งที่ได้เสด็จขึ้นและที่ผ่านไป เป็นวัดที่มีกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง ๔–๕ หลังขึ้นไป มี

ศาลาการเปรียญหลังโต ๆ มุงกระเบื้อง และโบสถ์ฝาผนังตึกแทบทั้งนั้น บางวัดมีของก่อสร้างอื่น ๆ อีก เช่น ศาลา หอระฆัง เป็นต้น ฯ

พระในเมืองนี้ ตอนใต้ยังมีมาก เช่น ในแขวงโกรกพระมีมาก กว่าในแขวงอื่น คนในแขวงโกรกพระบวชอย่างน้อยก็มักอยู่ไปถึง ๓ พรรษา ผู้บวช ๔–๕ ปีนี้ ว่าบวชน้อยกว่าแต่ก่อน และผู้อยู่นั้นก็น้อย กว่าแต่ก่อน แต่ยังนับว่าดีกว่าอำเภอทางเหนือ ๆ มีวัด ๒๗ วัด ในเวลา นี้มีพระ ๒๕๐ รูป ถ้าเฉลี่ยคงได้ วัดหนึ่งไม่ถึง ๙ รูป ในอำเภอเมือง คนบวชมักอยู่เพียงพรรษาเดียวโดยมาก หาพระที่มีพรรษาตั้ง ๑๐ ขึ้น ไปออกจะยาก มีวัด ๓๓ วัด พระเก่ามีน้อยเพียง ๒๑๖ รูป แต่คน บวชยังมาก ปีนี้บวชใหม่ถึง ๒๓๘ แต่เหนือขึ้นมา ในอำเภอบรรพตคน น้อยลง พระก็น้อยลงตามกัน แต่ยังมีคนบวชมากกว่าพระเก่า น่า พรรษามีพระรวม ๒๗๓ รูป แต่ว่าโดยมากมักไม่ค่อยอยู่ค้างพรรษา น่าแล้งบางวัดถึงต้องร้าง หาพระพรรษามากได้ยากเหมือนกัน เหนือ ขึ้นไปได้พบพระบวช ๒ หน และพระบวชต่อแก่มาก มีเพียง ๒–๓ พรรษาเท่านั้น ฯ

การศึกษา นอกจากการเล่าสวดมนต์ ในอำเภอเมือง อำเภอ โกรกพระ พระท่องนวโกวาทกันบ้าง อำเภอบรรพตว่ามี ยังน้อยตัว ฯ พระศาสนาและการคณะในมณฑลนี้ ตอนข้างเหนือยังไม่เจริญ พระ ยังตื่นต่อเหตุต่าง ๆ อยู่ก็มี ในตอนใต้ค่อยเจริญสมแก่ภูมิประเทศ เช่น พระครูสวรรค์นคราจารย์ และพระครูสด ฯ

ท่านผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลนครสวรรค์ ยังไม่กว้างใน มณฑลนั้น ไม่ค่อยมีใครรู้จัก เจ้าอาวาสวัดใกล้ ๆ เมืองยังไม่รู้จักก็มี

ผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์ก็ว่า เพิ่งรู้จักคราวตามเสด็จเที่ยวนี้ พวกเจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวดพึ่งได้รู้จักเจ้าคณะมณฑลคราวนี้มาก การปกครอง การสนิทสนมกับพระและชาวบ้านของเจ้าคณะมณฑล สังเกตอาการในคราวนี้ว่ายังขาด การที่ใครไม่ค่อยรู้จักก็ดี การที่ท่านไม่รู้จักใครและไม่ค่อยสนิทสนมกับใครก็ดี คงจะเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ท่านไม่ค่อยได้ไปตรวจที่ไหนหรือไม่ค่อยแลดูตามวัดนั้น ๆ เป็นแต่มาคราวหนึ่งเพียง ๒—๓ วัน พอประชุมแล้วก็กลับ ทั้งไม่ได้ขึ้นมาทุกปี อีกอย่างหนึ่งกิจที่จะทำเพื่อความกว้างขวาง เห็นเป็นการไม่สำคัญ แล้วละเลยเสียต้องการอยู่เงียบ ๆ เฉย ๆฯ ด้วยเหตุนี้เจ้าคณะแขวงบางรูปที่มีอัธยาศัยแม้นกัน จึงได้อย่าง ไม่เอาใจใส่ตรวจแขวงของตนให้ทั่วถึง ฯ

การตักบาตร เมืองนครสวรรค์ ในตำบลต่าง ๆ ตักเข้าเปล่าเป็นพื้น อย่างดีก็มีเข้ากับกล้วย ชาวบ้านเอากับเข้ามาถวายที่วัดบ้าง ต้องมีครัวทำที่วัดบ้าง บางวัดมีชาวบ้านส่งสำรับแก่พระบางรูป นอกนั้นก็ต้องหุงหาที่วัด อาหารที่ทำที่วัดเด็กไปบิณฑบาตบ้าง ชาวบ้านเอามาให้ที่วัดบ้าง ฯ

พระบวชไม่ทน และคนบวชน้อยไป เจ้าคณะแขวงนั้น ๆ ทูลอ้างว่า ตั้งแต่การเกณฑ์ทหารเกิดขึ้น คนไม่ได้อบรมอยู่ในวัดจนถึงอายุครบ เมื่อกลับมาจากเป็นทหารแล้ว มีภรรยาเสีย ไม่ได้บวชบ้าง ที่บวชก็อยู่แต่พรรษาเดียวเป็นพื้น ฯ

มีพระพุทธรูปองค์โต ๆ แต่ไม่มีงามสักองค์ ช่างที่เอามาใช้ปั้นนั้น ไทยบ้างพม่าบ้าง ไม่เป็นกำหนด ล้วนแต่ทำหาส่วนไม่ค่อยได้

ไม่สมเปนพระพุทธรูป อันพระพุทธรูป ควรจะทำให้งาม ที่อาจทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส ถ้าไม่อาจทำเช่นนั้นไม่ทำเสียเลยดูเหมือนยังจะดีกว่า ไม่เปนเครื่องรำคาญตา ฯ

การรับเสด็จที่เมืองนครสวรรค์ ปันหน้าที่กันทำเปน ๖ กอง คือกองบัญชาการ ๑ กองรักษาความสะอาด น้ำ การเลี้ยงรับใช ๑ กองรับแขก ๑ กองของสด ๑ กองจ่ายเงิน ๑ กองตามเสด็จ ๑ มีข้าราชการผู้ใหญ่ ในหน้าที่นั้น ๆ เปนหัวหน้า ฯ ในฝ่ายข้าราชการแข็งแรง แต่ในฝ่ายพระสงฆ์ที่เมืองเกือบจะว่าได้ว่าไม่ได้ทำอะไรนอกจากมาเฝ้า แต่ก็เปนที่พอพระหฤทัยในทางหนึ่งว่าได้ทอดพระเนตรเห็นปกติของวัดทั้งหลาย ที่อำเภอโกรกพระและตอนบน ได้จัดรับเสด็จแข็งแรงตามลำพัง ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จเข้าเขตเมืองกำแพงเพชร

๕. วันที่ ๑๘ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตพร้อมด้วยพระตามเสด็จกลับมาทอดพระเนตรวัดจีนอุดมศรัทธาราม วัดนี้ลานไม่สู้กว้าง มีต้นไม้โตอยู่บ้างพอร่ม มีกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง นอกนั้นมุงแฝก โบสถ์ยาว ๖ ห้อง มุงกระเบื้อง หน้าจั่วสลักลวดลายและประดับกระจก นับว่างาม แต่ไม่มีฝา พระประธานหล่อหน้าตักกว้างราว ๒ ศอก พระพักตร์ดูได้ เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญ โปรดให้พระที่วัดนั้นและพระที่ตามเสด็จมาฉันที่นั่นด้วย เสร็จอนุโมทนาแล้วเสด็จกลับพลับพลา ทอดพระเนตรนักเรียนที่มาเฝ้าแต่งยุนิฟอมกางเกงดำอย่างลูกเสือ เสื้อขาว รับสั่งว่า เสื้ออยู่ข้างจะดีไปสักหน่อย

โปรดกางเกงไทยผ้าดำที่ทำได้ระเบียบกัน นักเรียน ๒๓ คนด้วยกัน ตรัสสั่งให้หลวงผดุงแจกกัปปิยภัณฑ์คนละ ๒๕ สตางค์ ประทานหนังสือแก่ครู การสอนเพียงชั้นมูล พอคนกินข้าวแล้ว เสด็จประทานธรรมและแจกของแก่ผู้ที่มารับเสด็จและผู้ที่มาทำบุญ ผูกข้อมือเด็กแล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เวลาเช้า ๔ โมง ๓๑ นาที ออกเรือจากอำเภอบรรพตต่อไป พระสวดชัยมงคลคาถาส่ง และชาวบ้านมาส่งเสด็จราว ๒๐๐ คนเศษ ที่ตำบลนี้มีผู้พูดว่า ถ้าเสด็จมาถึงตามกำหนดคราวก่อน คนจะมากกว่านี้อีกมาก นี่เสด็จเร็วไปกว่าหมายเดิม ๒ วัน คนที่ไปอยู่ไร่นาไกล ๆ ไม่รู้ มาไม่ทันเสียมาก บ่าย ๑ โมง ๒๖ นาที ถึงพลับพลาบ้านแดนที่ประทับแรมแต่ผ่านไปเพื่อจะให้ทันน้ำ จะประทับต่อเมื่อกลับจากเมืองตาก เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที เรือถึงหน้าพลับพลาประทับร้อนบ้านบางแก้ว ผ่านต่อไปเวลา ๕ โมง ๒๙ นาที ถึงแดนเมืองนครสวรรค์ กับกำแพงเพชรต่อกัน (ตำบลบางแก้วกับหาดชะอมต่อกัน) เข้าเขตกำแพงเพชร ที่หาดชะอมนี้มีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดหาดชะอม อีกนัยหนึ่งเรียกวัดอุดมศรัทธาราม แต่งรับเสด็จ ยกปะรำประดับด้วยผ้าขาวแดง ตั้งที่บูชาจุดไฟและสวดชัยมงคลคาถา แลดูอยู่ในเรือ นึกว่าน่าจะเป็นวัดที่งามและสะอาดดี มีศาลาหน้าวัดลงน้ำ ๓ หลัง ต้นไม้ครึ้มน่าดู รับสั่งว่า เที่ยวกลับจะต้องแวะทอดพระเนตร เรือเดินผ่านไป เวลามืดต้องระวังซุงจะทุ่มเรือเพราะน้ำมากและเชี่ยว มีซุงลอยมาเสมอ ๑ ทุ่ม ๒ นาที ถึงพลับพลาหน้าวัดน้อยวรลักษณ์ ตำบลแสนตอ *กิ่งอำเภอขานุ* [๑] มีพระสวดชัยมงคลคาถาถวาย เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการ กำนันผู้ใหญ่บ้านที่มาคอย

---

๑. ปัจจุบันชื่ออำเภอขาณุวรลักษณ์บุรี

รับเสด็จ มีนายมณี นายอำเภอขานุ และนายตั้ว *นายอำเภอแม่กลอง*(๑) เป็นหัวหน้า แล้วเสด็จเข้าพลับพลา ประชุมพระที่ตามเสด็จสวดมนต์ สวดมัคควิภังคและต้นสวดมนต์บ้าง เจ็ดตำนานบ้าง จบแล้ว รับสั่งให้หาพระที่มารับเสด็จนั้นมาเฝ้า ตรัสถามถึงเหตุการณ์ของพระสงฆ์และวัดที่ใกล้เคียง ได้ความว่าในตำบลนี้มีน้อย วัดหนึ่งมี ๓ รูป ๔ รูป และหาพระผู้ใหญ่ไม่ค่อยได้ ทั้งวัดตั้งอยู่กันมาก พระที่มารับเสด็จที่นี่จึงมีแต่ ๔ รูปรวมทั้งพระมาด เจ้าวัดสว่างอารมณ์ พระที่มาเหล่านี้เป็นพระมีอายุตั้ง ๔๐-๕๐ แล้ว แต่มีพระพรรษาน้อย ๆ พระมาด อายุ ๕๐ เศษ พรรษา ๑๐ นับว่าเป็นผู้มีพรรษามาก พระอันดับวัดน้อยวรลักษณ์ ๓ รูป ก็อายุ ๔๐ กว่าบ้าง ๕๐ กว่าบ้าง มีพรรษาเพียง ๒ เท่านั้น อีกรูปหนึ่งหนุ่มก็พรรษาเดียว ได้ทราบว่าเจ้าอาวาสมีพรรษา ๗ เวลานี้อาพาธ จึงไม่ได้มารับเสด็จ ฯ อาหารการบริโภคบางวัดว่าพอเป็นไป บางวัดว่าอัตคัดมาก เช่นที่วัดน้อยนี้ ว่าหน้าฝนบางคราวถึงต้องอด พัสดุในวัดก็ไม่มีอะไร ที่บูชาที่แต่งรับเสด็จมีเทียนหุ้มกระดาษเงิน ทองปักบนโต๊ะ และธูปปักในกระป๋องลิ้นจี่ ซึ่งใช้แทนกระถางธูปเท่านั้น ฯ ต่อนี้ ข้าราชการเมืองกำแพงเพชรผู้ล่องลงมารับเสด็จ มาถึง เข้าเฝ้า มีพระกำแหงพลล้าน (ชื้น) ผู้ว่าราชการเมือง และนายมุ่ย สรรพากรเมือง นายพลอย ธรรมการเมือง เป็นต้นรวม ๘ คนด้วยกัน ตรัสปฏิสันถารด้วยพอควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

๖. วันที่ ๑๙ พ.ย. เช้าเสด็จภิกษาจารในแถวบ้านตำบลนั้น เสด็จไปทางใต้เพื่อทอดพระเนตรวัดสว่างอารมณ์ด้วย แต่เสด็จไม่ได้ถึง

---

๑. อำเภอแม่กลอง เป็นชื่ออำเภออุ้มผางเดิม ขึ้นอยู่ในจังหวัดตากในปัจจุบัน

ไหน เพราะน้ำท่วมตามหนทาง จึงเสด็จไปทางเหนือ ทางนี้มีตลาดขายของ แต่ไม่ค่อยมีกี่ร้าน มีคนใส่เกือบเต็มบาตร เสด็จกลับมาทอดพระเนตรวัด พระครูเคลือบ เจ้าคณะแขวงขานุมาเฝ้า ตามมาตั้งแต่เมื่อคืน แต่ไม่ทันเฝ้า จึงได้เฝ้าต่อในเวลาเช้า ตรัสถามถึงพระและการตรวจคณะสงฆ์ในแขวงนี้ทูลได้คล่องแคล่ว ดูเป็นคนเข้าใจการงานดี การตรวจวัดว่าได้ตรวจทุกวัด ในแขวงนี้มีวัดขึ้น ๑๙ วัด แต่อยู่ห่าง ๆ กัน มีพระน้อย ในพรรษามีเพียง ๙๐ เท่านั้น และเป็นพระบวชใหม่เสียราว ๓๐ เมื่อออกพรรษาแล้วก็สึกไปเสียมาก หาพระที่มีพรรษามากยากกว่าตำบลอื่น ที่เห็นมาพระอธิการหมวดพรรษาเพียง ๒ ก็มี เช่นพระลี วัดสว่างอารมณ์ รู้สึกว่าพระร่วงโรยมากจนน่าจะตั้งอยู่ไม่ได้ยืดยาวทั้งชาวบ้านค่อนข้างขัดสน วัดในแขวงนี้มีวัดดีอยู่เพียง ๒ วัด คือวัดสว่างอารมณ์และวัดจันทารามเท่านั้น สองวัดนี้เป็นวัดเก่าตั้งมานาน วัดหาดชะอมที่อยู่ของเจ้าคณะแขวงเองสู้ไม่ได้ เพราะเป็นวัดสร้างใหม่ ประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระครูเคลือบ แล้วตรัสแนะนำในการปกครอง และการชักโยงชาวบ้านกับชาววัดให้เข้ากันได้สนิทสนม พอได้เวลาเสด็จเสวยที่ศาลาการเปรียญที่สร้างใหม่ สมเด็จพระพันปีหลวงพระราชทานเข้าด้วย ๑,๐๐๐ บาท วัดนี้ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน นอกจากศาลาใหม่ ๓ ห้อง มีระเบียงรอบตัวหลังนี้ วัดนี้พึ่งสร้างไม่สู้นาน พระขานุวรลักษณ์ ผู้ว่าราชการเมืองขานุ และน้อยภรรยาเป็นผู้สร้าง จึงให้ชื่อว่าวัดน้อยวรลักษณ์ ผูกพัทธสีมาแล้ว น้อยได้มาเฝ้า เมื่อจะเสด็จกลับ รับสั่ง

ว่าถ้ามีคนไปกรุงเทพ ฯ จะประทานที่บูชามาไว้ที่วัดนี้บ้าง เขารับจะไปเฝ้าในกรุงเทพฯ เมื่อทรงเทศนาและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ผู้มาทำการรับเสด็จ ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที ออกเรือที่นั่งจากท่ากิ่งอำเภอขานุไป พระสวดชัยมงคลคาถา โสอตฺถลทฺโธ ส่งเสด็จ มีคนมานั่งส่งเสด็จราว ๑๐๐ เศษ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงหน้าพลับพลาประทับร้อนตำบลแม่ลาด ผ่านต่อไปถึงพลับพลาหน้าวัดจันทารามตำบลวังแขม เวลาย่ำค่ำทรงเสด็จขึ้นบกวัดตรัสปราศรัยแก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าแล้ว เสด็จไปที่ปะรำ พระสวดชัยมงคลคาถา ตรัสถามความเป็นอยู่ของพระในวัดนั้นและในหมวดนั้น เจ้าอาวาสชื่อสุข พึ่งบวชได้ ๖ พรรษา เป็นเจ้าคณะหมวดทูลได้คล่องแคล่วดี รู้จักใช้ราชาศัพท์ ตรัสถามต่อไป ได้ความว่าเมื่อเป็นคฤหัสถ์เคยเป็นมหาดเล็กพระเจ้าบรมวงศ์เธอ *กรมหลวงพิชิตปรีชากร*(๑) อยู่ในกรุงเทพ ฯ พระรูปนี้ถ้าอยู่ยืดยาวไปคงจะได้การได้งาน ท่าทางคล่องแคล่วอยู่ ที่วัดนี้มีพระอยู่เพียง ๕ รูป แต่ไม่อยู่เสียรูปหนึ่ง คงได้รับเสด็จแต่ ๔ รูป พระเหล่านั้นพรรษา ๑ และพรรษา ๒ ทั้งนั้น เมื่อเสด็จกลับทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว เสด็จมาพลับพลา สวดมนต์ตามเคย แต่เปลี่ยนสูตรย้ายไปทุกวัน คงไว้แต่มงคลคาถาและเมตตสูตรและขันธปริตรเท่านั้น วันนี้สวดสาราณียธรรมกับเสขพลสูตรทำนองมคธ แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ทางในระวางขานุมาวังแขม บ้านห่างกันมาก และไม่ตั้งอยู่เรียงรายเหมือนข้างตอนใต้ เช่นแถวปากน้ำโพ

---

๑. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์ ประจำมณฑลอิสาณ

หรือบ้านแก่ง ตั้งอยู่เป็นหมู่ ๆ หมู่ ๑ ราว ๔๐–๕๐ บ้านหรือ ๑๐๐ บ้านก็มี คุ้ง ๑ จะมีสักแห่ง ๑ บ้าง ๒ คุ้ง ๓ คุ้งจะมีสักแห่ง ๑ บ้าง สองข้างฝั่งยังเป็นป่าอยู่มาก วัดในอำเภอขานุตั้งอยู่ห่างกันมาก มีชาวบ้านทำบุญพอเลี้ยงกันเป็นไปได้ ฯ

ความไข้ได้ยินว่ามีชุกชุม ตั้งแต่เข้าเขตกำแพงเพชรมาที่กิ่งอำเภอขานุแต่ก่อนเป็นเมือง ภายหลังยุบลงเป็นอำเภอ เพื่อความสะดวกแก่การปกครอง ว่าความไข้ชุกชุมนัก คนอยู่ไม่ค่อยติด จนต้องย้ายที่ว่าการไปตั้งที่คลองขลุง เหนือขึ้นไป ที่นี่คงมีแต่กิ่งอำเภอ มีผู้ทำการ ๒–๓ คน เวลานี้ว่าความไข้ค่อยเบาลงแล้ว ส่วนที่บ้านวังแขมว่ากำลังเป็นกันมาก นักเรียน ๔๐ คนเศษต้องปล่อยหมด เหตุที่ความไข้ชุม พระกำแหงพลล้านทูลว่าเป็นเพราะชาวบ้านไม่รู้จักทำที่อาศัยให้โปร่ง ต้นไม้ทึบ ที่ดินชื้นอย่างหนึ่ง และได้แนะนำให้ชาวบ้านทำที่อยู่ให้โปร่งให้แดดส่องถึงไม่ให้ชื้น ว่าค่อยทุเลาขึ้น แต่ในที่บางแห่ง เช่นที่วัดวังแขมทำที่โปร่ง ก็ยังมีความไข้ชุมเหมือนกัน บางคนว่าเป็นเพราะฝนตกมาก ล้างต้นไม้ใบไม้ที่เป็นพิษที่เน่าเกรอะกรังลงมา คนใช้น้ำในแม่น้ำจึงเป็นไข้ ก็เป็นฐานะอยู่ทั้งสองอย่าง เพราะไข้ชุมหน้าน้ำหน้าฝนเสมอ ฯ วันนี้ตอนกลางวันร้อนจัดมากพอเย็นค่อยสบาย ตอนดึกหนาว ฯ

๗. วันที่ ๒๐ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต กลับมาทอดพระเนตรวัดวังแขม และประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่เจ้าอาวาสวัดจันทร์ โบสถ์วัดนี้มุงกระเบื้อง ก่อฝาผนังตึกหุ้มเสา ทรวดทรงค่อน

ข้างเตี้ย ไม่เล็กนัก พระประธานหน้าตักกว้างเกือบ ๔ ศอก ไม่งาม เสวยเช้าบนศาลาการเปรียญพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญราว ๑๐๐ เศษ อนุโมทนาแล้ว เสด็จกลับพลับพลา รับสั่งให้หาเจ้าคณะแขวงเจ้าคณะหมวดมาเฝ้า ตรัสถามและทรงสั่งสอนแล้ว ประทานจีวรตัดแก่พระสุข ผู้เจ้าอาวาสแล้วเสด็จไปสั่งสอนพวกที่มาทำบุญและประทานของแจก ทรงผูกข้อมือเด็ก เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที ออกเรือจากวังแขมต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนบ้านคลองขลุง ที่ว่าการอำเภอขาณุเสด็จผ่านต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมน่าวัดคฤหบดี ตำบลท่าพุทรา เสด็จขึ้นไปที่พระสวดชัยมงคลคาถา ตรัสปราศรัยแก่เจ้าอาวาสและชาวบ้านตามเคย พวกราษฎรมีสำรับมาเลี้ยงพวกที่ตามเสด็จด้วย ประมาณพวกชาวบ้านที่มาทั้งชายหญิงเด็กราว ๗๐ เศษ ตรัสปราศรัยเล็กน้อยแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และเสด็จทอดพระเนตรวัด ทรงสักการะพระในวิหารแล้ว เสด็จกลับพลับพลาสวดมนต์ทำนองสังโยค โปรดให้เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะแขวงที่ตามเสด็จเข้าสวดด้วย จบแล้ว รับสั่งให้หาพระที่วัดนั้นมาเฝ้า ประทานธรรมและหนังสือแจก แล้วประทานจีวรแพรแก่พระครูธรรมบาล และพระครูเจ้าคณะแขวง ๒ รูป คือพระครูน้อยและพระครูเคลือบ ผู้ตามเสด็จ และประทานหนังสือเทศนาไว้สำหรับวัดที่ได้เสด็จผ่านมา ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ โบสถ์และวิหารวัดนี้ไม่มีฝา เป็นโรงโถง และแลเห็นพระพุทธรูปแต่ไกล โบสถ์เล็ก ยาว ๓ ห้อง มุง

กระเบื้อง และผูกพัทธสีมาแล้ว มีศาลาการเปรียญ ๓ ห้อง หลังหนึ่ง มุงกระเบื้องมีระเบียงรอบตัว กุฎีโกโรโกเต เช่นเดียวกับวัดน้อยวรลักษณ์ มีพระพุทธรูปก่อในวิหารองค์หนึ่งโต หน้าตักกว้าง ๔ ศอก ยังไม่ได้ ปิดทอง ฝีมือไม่ไกลกว่าที่เห็นแล้ว เจ้าวัดนี้ชื่อกั๊ก พรรษา ๕ เป็น เจ้าคณะหมวดด้วย ยังไม่เข้าใจคำเพ็จทูล พระในอำเภอขานุนี้ อ่าน หนังสือออกทุกรูป ฯ การเทศน์มีแต่ในพรรษา ใช้หนังสือลานตัว ขอมเทศน์ ฯ

พระที่วัดใกล้เคียง เจ้าคณะหมวดให้มารับเสด็จ ไม่มากลัวว่า รับสั่งถามอะไรจะตอบไม่ได้ จะถูกจับสึกเสีย หนีเปิดไปก็มี พระ เช่นนี้เห็นจะมีอยู่มาก ต่อไปได้ทราบพระอัธยาศัยและพระเมตตา คง จะรู้สึกเสียใจ เหมือนพระวัดจันทร์ป่าฝ้ายอีก ฯ

อากาศวันนี้ กลางวันร้อนจัดมาก ต่อสิ้นแสงแดดจึงเย็น ตอน ดึกหนาว แต่ไม่ถึงวันก่อน ฯ

๘. วันที่ ๒๑ พ.ย. เช้าเตรียมจะเสด็จไปโปรดชาวบ้านอย่าง วันก่อน ก็พอฝนตกปรอยลงมาเปียก กว่าฝนจะหายสายหน่อย พอ ออกมาจากพลับพลา คนเข้าแถวกันตักบาตรจนเต็มเป็นอันไม่ได้เสด็จ ที่อื่น คนมาทำบุญกันเช้ากว่าที่ตำบลอื่น ๆ เสวยบนศาลาการเปรียญ พร้อมด้วยพระทั้งหลายอย่างวันที่แล้วมา เมื่ออนุโมทนา และประธาน ธรรมและของแจกแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที ออกเรือจากท่า พุทราต่อไป เจ้าอธิการกั๊กลงเรือชะล่าถ่อตามเสด็จมาด้วย เรือไฟที่ จูงมากลับเพียงนี้ เพราะน้ำลดมากกลัวเรือไฟจะติด ติดแล้วต้องค้าง

ไปปีหนึ่งจึงจะออกได้ เสียเวลามาก น้ำทางเหนือถึงคราวมาก คราวลดเร็วมากไม่ทันรู้ตัว จากขานุมาถึงท่าพุทรา เวลา ๒ วัน ๒ คืน น้ำลดเกือบ ๓ ศอก หรือ ๓ ศอกเศษ แลเห็นตลิ่งสูงเกือบ ๔ ศอก แม่น้ำยิ่งเหนือขึ้นมายิ่งกว้างแต่ยิ่งตื้น วานนี้เรือไฟต้องเสียเวลาเพราะล่องน้ำแคบ และเดินต้องระวังไปตามร่องที่คดไปฝั่งโน้นบ้างฝั่งนี้บ้าง แต่นครสวรรค์มาน้ำในแม่น้ำขุ่นตลอดทาง เว้นแต่หน้าแล้งน้ำใสสะอาดดี ตั้งแต่ออกเรือจากท่าพุทราขึ้นไป ต้องใช้ถ่อ เรือลำหนึ่งใช้คนถ่อ ๔ คน ถือท้าย ๑ เข้ากันเป็น ๕ ถ้ารีบเดินใช้คนสองสำรับผลัดกัน แต่เป็นเรือราชการ เช่น กระบวนเสด็จ เรือค้าขายใช้สำรับเดียว เดินถ่อวนกันไปตอนหัวเรือ ตั้งแต่หัวเรือถึงหน้าประทุนใช้ไม้ถ่อยาวปลายเหล็ก น่าจะเกะกะกีดกัน แต่เพราะความชำนาญของเขา ทำได้คล่องแคล่ว ในที่ถ่อได้ถนัด เรือเดินเร็วพอใช้ แต่เที่ยวขึ้น น้ำยังมากถ่อไม่ถนัด ต้องถ่อยันเลียบไปตามตลิ่ง ในที่น้ำเชี่ยว ยันฝั่งไม่อยู่เรือถอยหลังลงมาก็มีเป็นวิธีใช้เรือแปลกจากของข้างใต้ ฯ

ริมฝั่งตั้งแต่ท่าพุทรามา ดาดาษไปด้วยไม้ไผ่และไม้เบญจพรรณมีบวบขมขึ้นพันปนไปกับไก่เตี้ยเป็นเชิง ฯ เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงพลับพลาที่ประทับร้อนบ้านคลองแขยง หรือท่าพุทรา หมู่ที่ ๑ มีคนมาคอยรับเสด็จราว ๔๐ คน เสด็จขึ้นประทานธรรมและแจกของแล้วทรงผูกข้อมือเด็ก เด็กบ้านนี้เขาเลี้ยงสะอาดดี ไม่เป็นโรคคุดทะราดเหมือนทางล่าง บ่ายออกเรือต่อมา เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๗ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมหน้าวัดประสาท ตำบลบ้านโคน มีพระและ

ชาวบ้านรับเสด็จอย่างที่อื่น เสด็จขึ้นประพาสที่ตำบลหนึ่ง ที่กล่าวกันว่าเมืองเทพนคร ของพระเจ้าสิริชัยเชียงแสน เดินจากที่ประทับไป ๑๕ นาที ถึงที่ ๆ ถางไว้เพื่อทอดพระเนตร เห็นพระพุทธรูปหน้าตัก ราว ๓ ศอกเศษ ประดิษฐานอยู่กลางแจ้งองค์หนึ่ง ข้าง ๆ ที่พระ-พุทธรูปอยู่นั้น มีอิฐพังอยู่เกลื่อนกล่น ที่ยังติดซ้อนกันอยู่เป็นลำดับก็มี เห็นได้ว่าเป็นฝาผนังวิหารพังลงมา วิหารก็ไม่โตนัก ยาว ๑๐ วา กว้าง ๖ วา และอิฐที่กองอยู่ใกล้วิหารนั้น ก็คงเป็นพระเจดีย์เล็ก ๆ ที่อยู่ข้างวิหารนั้นพังลง อิฐที่ก่อเป็นอิฐขนาดกลาง บางกว่าอิฐกรุงเก่าราวครึ่งหนึ่ง ไม่มีรู แต่โตกว่าอิฐเดี๋ยวนี้ และใช้ก่อด้วยสอดิน ไม่ใช่สอปูน ตรัสว่าเหมือนที่พระปฐมเจดีย์ เยื้องหน้าวิหารทางขวา ห่างออกมาราว ๑๐ วา มีสระแห่งหนึ่งกว้างราวราว ๗–๘ วา สัณฐานรีมีเสาปักอยู่ในนั้น ๑๒ ต้น เข้าใจกันว่าเป็นหอไตร และมีต้นไม้ใหญ่มีต้นตาลสูงอยู่ ๓–๔ ต้น ปรากฏเป็นวัดร้าง สิ่งที่ว่าเป็นเทินดินและคูนั้น อยู่ขวางทางที่เดินข้ามไป เตี้ยมากไม่ได้สังเกต ไม่พาให้นึกว่าเป็นเทินดิน ที่ติดต่อกันไปยืดยาว เขาบอกว่า เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ตรัสสั่งให้ไปตรวจมีต่อไปทางขวามือเมื่อไป ราว ๓๐ วา ต่อไปก็เห็นดินเป็นกอง ๆ ไม่เนื่องกัน ไม่ทราบว่าจะมีไปถึงไหน ไม่ได้ตรวจต่อไป ทางซ้ายมือไม่ได้ตรวจ จะทอดพระเนตรก็รกเพราะไม่ได้ถางไว้ เทินนี้ประมาณสูงขึ้นมาจากคูราว ๑ ศอก เชิงกว้างไม่ถึง ๔ ศอก นอกนี้ยังมีดินเป็นคันและมีร่องคั่นอย่างร่องมันเทศอีก ๕ คัน แต่ราบเกือบเสมอพื้น เชิงกว้างขนาดกัน อยู่

ติด ๆ กันไปกับเทิน ที่ว่าได้ตรวจนั้น อยู่ต้นทางที่ไป ห่างจากวิหารและสระที่ทอดพระเนตรแล้วประมาณเส้นเศษ ในใบบันทึกของกรมพระดำรงราชานุภาพที่กะมาเพื่อทอดพระเนตร กล่าวว่าพระองค์ท่านทรงคะเนว่าจะเป็นค่ายเก่า อาจเป็นได้ตามนั้น เช่นนั้นวัดก็สร้างขึ้นภายหลังเมื่อท่านผู้อยู่ยกเลิกไปจากที่นั้นแล้ว ฯ

เวลาจวนค่ำ เสด็จกลับจากที่นั้น มีพระประสงค์จะทอดพระเนตรที่ตำบลนั้นให้ตลอด ตรัสสั่งให้พระมหานายก ส่งไวยาวัจกรให้ข้างคนถาง จะเสด็จทอดพระเนตรอีก ในคราวเสด็จกลับจากเมืองตาก ในตอนค่ำรับสั่งให้หาพระอธิการวัดนี้มาเฝ้า และตรัสซักถามถึงที่ตำบลนี้ก็ไม่ได้ความ พระครูเคลือบทูลว่า วัดที่เสด็จทอดพระเนตรนั้นเรียกว่าวัดกาทิ้ง ร้างมานานได้เคยมาหาพระพุทธรูปกับอาจารย์เมื่อยังเป็นเด็กอยู่ แล้วทรงสวดมนต์พร้อมด้วยพระที่ตามเสด็จ ฯ

๙. วันที่ ๒๒ พย. เสด็จทอดพระเนตรวัดปราสาทและทรงนมัสการพระในโบสถ์และในวิหาร โบสถ์และวิหารของวัดนี้ไม่มีฝาเป็นศาลาโถง แลเห็นพระประธานแต่ไกล พระประธานในวิหารใหญ่ในโบสถ์เล็ก นอกจากพระประธานมีพระหล่อเก่า ๆ ทั้งนั่งและยืนมากองค์โตสูง ๓ ศอก ๔ ศอกก็มีพระนั่งหน้าตักศอกเศษลงมามีหลายองค์องค์หนึ่งงาม และชำรุดไม่มากนัก ตรัสสั่งผู้ว่าราชการให้จัดตั้งไว้ในวิหาร และซ่อมให้ดีจ่ายค่าของค่าแรงเป็นส่วนในพระองค์ พระองค์เล็กหน้าตักขนาด ๔–๕ นิ้ว มีอยู่ในวิหารเป็นอันมากแต่ไม่มีงามองค์เขื่องหน้าตักราวคืบ ๑ บ้างกว่าบ้าง มีงาม ๆ หลายองค์ ก็ชำรุด

หักพังทุกองค์นอกจากในโบสถ์และวิหาร ตามพระเจดีย์และกองอิฐปูน ยังเห็นพระกองอยู่เกลื่อนกล่น เหลือแต่พระเศียรก็มี มีแต่ตอนพระองค์ก็มี ฯ กุฏิ ๔—๕ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องก็มี พระวัดเป็นเจ้าอาวาส มีพระอยู่ ๘ รูป ลานวัดและทำเลไม่เลว มีหมู่บ้านที่ใกล้เคียงแน่นหนา อาหารหาได้พอเลี้ยงกัน ฯ แล้วเสด็จกลับเสวยในเรือที่นั่ง โปรดให้พระทั้งหลายที่ตามเสด็จฉันบนศาลาการเปรียญ และให้พระอริยกวีเทศนาแก่ชาวบ้าน เสร็จแล้วทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ เช้าเวลา ๓ โมง ๓๗ นาที ออกเรือจากพลับพลาบ้านโคนต่อไป เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที ถึงพลับพลาหน้าวัดวังพระธาตุ ตั้งอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำพิง ในแม่น้ำที่ตรงหน้าวัดนี้ ว่ามีวังลึก และที่วัดนี้มีพระเจดีย์เก่าองค์หนึ่ง เรียกว่าพระธาตุ ที่ตำบลนี้จึงเรียกว่าวังพระธาตุ เมื่อเสด็จขึ้น มีราษฎรมาคอยรับเสด็จราว ๕๐ คน ต่างถวายดอกไม้ธูปเทียน และอาหารมีข้าวสารและผลไม้ ทรงปราศรัยแก่ชาวบ้าน และผูกข้อมือเด็กที่มาเหล่านั้นแล้ว เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เสด็จทอดพระเนตรพระธาตุโบราณพระธาตุองค์นี้กล่าวกันว่า ท้าวแสนปมเป็นผู้สร้าง ตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำราว ๓ เส้นเศษ เรือเดินในแม่น้ำแลเห็นได้ถนัด ทำฐานเป็นสี่เหลี่ยม เป็นทักษิณสามชั้น ท่อนพระองค์ย่อเหลี่ยมเป็นไม้สิบสอง หรือไม้สิบหก พ้นนั้นขึ้นไปกลม สัณฐานคล้ายก่อหุ้มตุ่มไว้ ต่อขึ้นไปเป็นบัวปล้องไฉน ทำเป็นบัวคว่ำบัวหงายและหุ้มดีบุกตลอดถึงยอดเกลี้ยง แต่ยอดมีไม่ตลอดหักพลัดตกลงมาเสียข้างล่าง

ท่อนหนึ่ง ถ้ายังอยู่เต็มที่ไม่แตกหักคงสูงราว ๘ ศอก องค์พระเจดีย์ประมาณส่วนสูงที่ยังเหลืออยู่แต่พื้นขึ้นไปราว ๑๕ วา ถ้ายอดไม่หักจะสูงราว ๑๗ วา ไม่ใช่หักแต่ยอด ข้าง ๆ ก็พังเสียมาก มีต้นไม้ต้นโต ๆ ขึ้นทำให้อิฐแตก มิหนำซ้ำยังมีคนขุดทะลวงเข้าไปข้างใน เห็นเป็นช่องโตถนัดแลเห็นพระพุทธรูปเล็ก ๆ ตั้งอยู่ที่ปากช่องหลายองค์ อิฐก็ก่อมีเป็นสามชนิด ชนิดใหญ่ยาวกว้าง แต่ไม่สู้หนา ชนิดกลางรูปอย่างเดียวกัน แต่เล็กกว่า ชนิดเล็กรูปสั้น ส่วนกว้างเกือบเท่ากัน ชนิดโตไม่เท่าอิฐกรุงเก่า ไม่มีเจาะรู ชนิดเล็กโตกว่าอิฐเดี๋ยวนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๖) อิฐขนาดเดียวกันกับที่ใช้ก่อที่วัดกาทิ้งบ้านโคนน่าจะเห็นว่าสร้างขึ้นปูนเดียวกัน ที่หน้าพระธาตุมีวิหารและศาลาจตุรมุขทำหลังคาหลายชั้น มียอดเป็นมณฑป ทั้งวิหารและมณฑปยังไม่มีฝาและไม่มีจั่ว ต่อมามีโบสถ์เป็นโรงโถง ก่อพื้นด้วยแลงสูงสัก ๒ ศอก ไม่สู้โต ผูกสีมาแล้ว ดูใบเสมาเป็นของเก่า ที่วัดนี้ ว่าบางปีหน้าแล้งไม่มีพระอยู่ มีกุฎิเล็กยังดี ๒ หลังชำรุดอยู่ไม่ได้ ๒ หลัง มีชานมีพระอยู่ ๒ รูป เหลืออยู่ที่วัดแต่รูปเดียว ชื่อมูล อีกรูปหนึ่ง พระมูลบอกว่าไปเทศน์ ฯ

ในลำดับนี้ เสด็จทอดพระเนตรเมืองเก่า ที่กล่าวกันอีกเสียงหนึ่งว่า เมืองไตรตรึง หรือเมืองเทพนคร ที่พระเจ้าสิริชัยเชียงแสนลงมาสร้าง แย้งตำบลที่บ้านโคน ทางเดินจากพระธาตุไปถึงเทินดินและคู ๒๐ เส้น เมืองนี้มีเทินดินและคูเป็นเครื่องล้อมสลับกัน เทิน ๓ ชั้น คู ๒ ชั้นในระหว่าง แต่ด้านแม่น้ำทิศตะวันออกมีเทินแต่ ๒ ชั้น

คู ๑ ชั้น สัณฐานเป็นสี่เหลี่ยมรีหน่อย ๆ ด้านสกัดเหนือมาหาใต้ ๑๘ เส้น ยืนทางทิศตะวันออกไปหาทิศตะวันตก ๒๐ เส้น แลเห็นในบัดนี้ เทินด้านนอก เชิงกว่า ๑๒ ศอก สูงแต่พื้นคู ๘ ศอก คูชั้นนอก ชั้นในกว้างเท่ากัน ประมาณ ๑๒ ศอก ลึกคะเนตั้งแต่พื้นดินตรงช่องเข้า ประมาณ ๓ ศอกไปหา ๔ ศอก ในที่อื่นเทินลงไปจดคู กำหนดไม่ได้ มีน้ำขังเป็นตอน ๆ ทั้งสองคู เทินชั้นกลาง เชิงกว้างราว ๑๐ ศอก สูง ๕ ศอก เทินชั้นในขนาดชั้นนอก ของเดิม เทินคงสูง คูคงลึกกว่านี้ ๆ มีทางเกวียนผ่านเมือง ทางช่องที่เทินไม่เนื่องกัน ที่สันนิษฐานว่าประตู ในระหว่างเหนือกับใต้ ๆ ในเมืองมีของก่อสร้างที่เป็นชิ้นเป็นอันมีซากเหลืออยู่ ก็แต่พระเจดีย์หมู่หนึ่ง องค์ใหญ่อยู่กลางฐานกว้างราว ๖ วา ส่วนสูงที่ยังเหลืออยู่ราว ๙ วา ฐานสี่เหลี่ยมมีทักษิณ ๓ ชั้น องค์ย่อเหลี่ยมเป็นไม้สิบสอง มีพระเจดีย์เล็ก ๆ ล้อมในเวลานี้ ชำรุดไม่เป็นรูปแล้วเห็นแต่ ๓ ด้าน ๆ ละ ๕ กับมีซ้อนที่มุมอีก ๑ รวมเป็น ๑๗ ทั้งองค์ใหญ่ ก่อใช้อิฐขนาดเดียว แผ่นใหญ่กว่า หนากว่า เผาแก่ไฟกว่า ที่พระธาตุแสนปมใช้สอดินเหมือนที่นั่น นอกจากนี้ มีอิฐเป็นกอง ๆ รายอยู่ตามทาง ที่สันนิษฐานว่าซากพระเจดีย์พัง มีเทินเป็นหย่อม ๆ ใกล้กองอิฐเหล่านั้น แต่เล็กไม่พอเป็นที่ตั้งวัด แต่พอเป็นที่ปลูกโบสถ์วิหารอันทำด้วยไม้ได้อยู่ ได้พบสระและบ่อตามทาง สระนั้นตื้นไม่มีน้ำ ยาวขนาด ๗ วา กว้าง ๕ วา บ่อนั้นเล็กกลมระดับอิฐลึกมาก มีเศษดินเผาเศษกระเบื้องเคลือบ เรี่ยรายอยู่ตามทางรู้ได้ว่าเป็นเศษแห่งถ้วยโถกระถางอ่างไห

และภาชนะอย่างอื่นๆ ทำลวดลายต่าง ๆ อย่างม่อกรันก็มี เป็นลายครามเคลือบก็มีเป็นลายร้าวอย่างที่เรียกกันว่าสังคโลกก็มี เป็นของเก่าไม่มีงามบางท่านผู้สนใจในโบราณคดี เห็นว่ามิใช่เมือง เป็นแต่ค่ายใหญ่เป็นที่ตั้งมั่นชั่วคราว อย่างไรก็ตาม ยังน่าเป็นเมืองมากกว่าตำบลวัดกาทิ้ง บ้านโคน ฯ เสด็จเข้าทางช่องด้านใต้ หยุดทรงนมัสการที่พระเจดีย์ใหญ่ แล้วเสด็จต่อไปจนออกช่องด้านเหนือเสด็จกลับตามทางเดิม ฯ

๑๐. วันที่ ๒๓ พ.ย. เช้าเสวยที่ปะรำพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ตามเสด็จ และประทานพระโอวาทประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญที่ยังไม่ได้ ผู้ที่มาทำบุญและส่งเสด็จราว ๑๐๐ คนมาจากตำบลไกล ๆ มาก เวลาเช้า ๒ โมง ๒๓ นาที ออกเรือจากพลับพลาวังพระธาตุต่อไป เมื่อเรือออกจากท่า ดูไปข้างหน้าเห็นทิวเขาเป็นคันสูง ๆ ต่ำ ๆ ยืดยาวขวางหน้าอยู่ตลอดมา กลางแม่น้ำมีหาดผุดขึ้นห่าง ๆ สูงขึ้นมาทางเหนือเห็นหาดและเกาะกลางน้ำมากเข้า เกาะหาดและร่องน้ำในลำน้ำนี้ ว่าอยู่ไม่คงที่ ถึงปีเปลี่ยนไปเสมอ ประเดี๋ยวร่องน้ำไปอยู่ฝั่งโน้น ประเดี๋ยวมาอยู่ฝั่งนี้ เกาะและหาดเกิดแล้วก็พัง พังแล้วก็เกิด บางแห่งที่อยู่ได้นาน จนต้นไม้ขึ้นได้โต ๆ ก็มีบ้าง เวลา ๔ โมง ๑๐ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนหน้าวัดบ้านไร่ ที่เขาให้ชื่อว่าวัดอุดมสัทธาราษฎร์ ที่วัดนี้มีพระ ๒ รูป เจ้าวัดชื่ออิ่ม เสียจักษุและชรามาก อีกรูปหนึ่งพรรษา ๒ วัดยังไม่มีอะไร นอกจากบรรณศาลาหลังหนึ่ง กับศาลาโถงที่ทำไว้สำหรับคนเดินทางอาศัยหลังหนึ่งเท่านั้น วัดนี้ตั้งอยู่

ในป่าสักริมน้ำ พึ่งตั้งได้ ๒ ปี ยังเป็นสำนักสงฆ์ มีชาวบ้านมาทำบุญที่นี้ ๖๐ คนเศษ เมื่อเสด็จขึ้นตรัสปฏิสันถารแก่พวกที่มารับเสด็จ มีคนพิการขาเสียมาเฝ้าโปรดให้ไวยาวัจกรจ่ายกัปปิยภัณฑ์เป็นค่าอุดหนุนการเลี้ยงชีวิต ๔ บาท เมื่อเสวยเพลและประทานของแจกแก่พวกที่มารับเสด็จและทำบุญแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ๔๖ นาที ออกจากพลับพลาหน้าวัดอุดมต่อไป เมื่อใกล้จะถึงเมือง แลเห็นบ้านร้านตลาดติดกันไปเป็นแถว ฝากระดานมุงกระเบื้อง และฝาแฝกมุงแฝกสลับกันไป เป็นหมู่ใหญ่ยาว เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมเมืองกำแพงเพชร พลับพลาทำใหญ่โตเป็นของถาวร ใช้เสาต้นโต ๆ และมีปะรำต่อลงมาแม่น้ำ เอาเรือเข้าในปะรำได้ และต่อยาวออกไปข้างใต้ ข้างหน้ามีฉนวนกั้น ทำด้วยแฝก กั้นส่วนกว้างยาว ๑๒ วา ส่วนยาวกว่า ๓๐ วา ฝาพลับพลาทำด้วยแผง หลังคามุงแฝกไว้พลางภายหลังว่าจะเปลี่ยนเป็นฝากระดานมุงกระเบื้อง ต่อจากพลับพลาไปข้างใต้มีแพซุงมัดติด เป็นที่เรือตามเสด็จจอด และมีทางขึ้นต่างหาก เมื่อเรือถึงพลับพลา พระสงฆ์มีรองเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดเป็นต้น มาประชุมกันที่ปะรำหน้าพลับพลา สวดชัยมงคลคาถาถวาย ตำรวจภูธรเข้าแถวเป่าแตร และนักเรียนร้องสรรเสริญพระบารมี เสด็จขึ้นพลับพลาออกหน้าฉนวนตำรวจภูธรและเสือป่าข้าราชการ ๓ แถว รับเสด็จถวายคำนับ เสด็จปราศรัยแก่พระสงฆ์และข้าราชการ พระกำแหงนำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว แล้วเสด็จประพาสวัดเสด็จและวัดบาง ผ่านตลาดไปทางถนนเทศา ชาว

บ้านทั้งไทยทั้งจีน ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แก่เฒ่าจนเดินไม่ไหว ก็ยังอุตส่าห์ให้เขาหามมารับเสด็จ ต่างตั้งที่บูชาประดับประดาบ้านด้วยธงคาษดื่นไป ตรัสทักทายแก่ชาวบ้านไปตามทางเสด็จทอดพระเนตรวัดเสด็จ วัดนี้ได้ชื่อดังนี้ เพราะเหตุมีผู้ได้เห็นพระธาตุเสด็จมา กล่าวกันว่าถึงเดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำบ้าง เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ บ้าง เวลาราว ๒ ยาม มีแสงสว่างมาทางทิศใต้ ที่เข้าใจกันว่าพระธาตุเสด็จ มาวนที่นั้น ๓ รอบทุกปีแล้วกลับไปทางทิศใต้ มีผู้ได้เห็นกันมาก และที่วัดพระธาตุ ในเวลาขนาด ๕ ทุ่มบ้าง ๒ ยามแล้วบ้าง ในวันเดียวกันมีผู้ได้เห็นแสงสว่าง ออกจากพระธาตุแสนปมนั้น วน ๓ รอบแล้วไปทางเหนือบ้าง มาจากทางเหนือแล้ว วน ๓ รอบ แล้วหายไปในพระธาตุบ้าง เข้าใจกันว่าเป็นพระธาตุเสด็จมาจากพระเจดีย์วังพระธาตุนั้นเอง มาที่วัดเสด็จ เขาพากันเลื่อมใส จึงได้เรี่ยรายกันสร้างมณฑปสวมพระบาทจำลองขึ้น เมื่อทรงสักการะแล้วเสด็จทอดพระเนตรพระพุทธรูปในโบสถ์ พระประธานในโบสถ์องค์โต หน้าตักกว้าง ๕ ศอก ไม่เลว แต่ชำรุดเสียมากองค์ เล็กที่พอดูได้ก็มี ทรงสักการะแล้วเสด็จทอดพระเนตรในวิหาร พระพุทธรูปในวิหารนี้งามมาก เป็นพระปั้น แต่ฝีมือทำดี เป็นของเก่า ขนาดหน้าตัก ๒ ศอก โบสถ์และวิหารวัดนี้ทำโถงไม่มีฝา เป็นต่อพื้นขึ้นไป สูงจากพื้นดินประมาณ ๑ ศอกเศษหอไตรมีช่อฟ้าใบระกาประดับกระจกลวดลาย เป็นฝีมือเก่าเขาว่าวัดนี้เป็นวัดเก่าแก่ กุฏิมี ๕—๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องมีสวนทางหลังวัดบ้างเล็กน้อย การเปรียญใหญ่โต ๕ ห้องมีระเบียงรอบ

และยังมีศาลาหลังเล็กเคียงอยู่อีก ศาลาหลังนั้นมุงกระเบื้อง วัดตั้งอยู่ใกล้ตลาดเกินไป ศาลาการเปรียญยื่นออกไปถึงเนื้อที่ถนน คงจะเป็นถนนตัดเข้ามาทีหลัง พระกำแหงว่าจะรื้อร่นเข้าไปให้ห่างถนน ได้เรี่ยรายทุนได้ ๒๐๐ บาทเศษแล้วทรงช่วยเป็นมูลราคา ๑๐๐ บาท ในการย้ายซ่อมศาลาหลังนั้นที่วัดนี้บนหอสวดมนต์ มีตู้บรรจุหนังสือขอมเก่า ๆ เป็นอันมาก ตรัสให้พระครูธรรมบาลไปสำรวจว่ามีหนังสืออะไรบ้าง ตรัสว่าวัดทางนี้เขาดี ยังรักษาของเก่าไว้ได้ ไม่เหมือนทางเมืองนครศรีธรรมราช วัดนี้มีพระ ๘ รูป พระพ่วง เป็นเจ้าอาวาส การบริโภคพอเป็นไป ออกจากวัดเสด็จแล้วเสด็จต่อไปถึงวัดบาง วัดนี้ลานวัดกว้างดี มีวิหารโถงหลังโต มีพระพุทธรูปหลายองค์ แต่ไม่งาม มีพระเจดีย์และพระปรางค์ รูปเป็นอย่างเก่างามดีไม่สู้โต ตั้งอยู่คู่กัน แต่ภายหลังได้ความว่า วัดนี้ พึ่งสร้างขึ้นทีหลังวัดคูยางและวัดเสด็จ พระเจดีย์พระปรางค์นั้น จึงเป็นอันไม่ใช่ของเก่า โบสถ์พระยารามกำแหง (เกิด) เป็นผู้สร้าง ยังไม่สำเร็จ มีฝาผนังและมุงแล้ว ยังไม่ได้ถือปูนผิวและปูพื้น กุฎีก็มี ๔-๕ หลัง พอพระอยู่ได้กว่า ๑๐ รูป เวลานี้มีพระ ๘ รูป เจ้าอธิการอ่อน เจ้าคณะหมวดมีพรรษา ๘ เป็นเจ้าอาวาส คล่องแคล่ว ดูท่าทางเป็นผู้สามารถอยู่ พระลูกวัดมีแต่พรรษา ๑-๒ ทั้งนั้น ทั้งสองวัดหาพระพรรษามากยาก มีแต่พระพรรษา ๑-๒ เป็นพื้น เสด็จกลับทางเดิม ถึงพลับพลาค่ำ มีคนมาเฝ้าที่พลับพลาแน่น ทรงผูกข้อมือเด็กแล้ว ประชุมพระที่ตามเสด็จสวดมนต์เพื่อเป็นมงคลแก่เมือง ฯ

๑๑. วันที่ ๒๔ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตและทอดพระเนตรวัดคูยาง วัดคูยางนี้เป็นวัดใหญ่ของเมืองกำแพงเพชร เคยเป็นวัดเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะเมืองรูปก่อน คือพระครูธรรมาธิมุตมุนี (กลึง) เป็นพระกว้างมาก ได้ก่อสร้างและปฏิสังขรณพระเจดีย์ โบสถ์ วิหาร และศาลาการเปรียญไว้ดีเป็นหลักฐาน มีกุฎิหมู่ ๓ หมู่ หมู่ละ ๕–๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้นนอกจากนี้ยังมีร้านตักบาตร และหอไตร หอสวดมนต์อีกเป็นต้นลวดลายเป็นของเก่า ทำประณีตงาม ไม่แลเห็นว่าจะต้องสร้างอะไรเพิ่มเติมอีก ข้อสำคัญรักษาของเก่าให้คงไว้เป็นพอ โบสถ์และวิหารฝาผนังตึก พระประธานดูเป็นพระก่อใหม่ ไม่งามเหมือนพระวัดเสด็จ พระหล่อนั่งคู่ของเก่าพอดูได้ ที่วัดนี้เคยมีพระมากถึง ๒๐ กว่า แต่พรรษานี้มีเพียง ๑๖ รูป และมีโรงเรียนภาษาบาลี ค่าครูสอน เรี่ยรายได้จากทายกทายิกา วัดนี้ได้ส่งพระเข้าไปศึกษาในกรุง อยู่วัดจักรวรรดิ เวลานี้ได้เป็นเปรียญ ๒ รูป ชื่อพระมหาช่วง พระมหาโชต มีโรงเรียนหนังสือไทย วัดตั้งอยู่หลังตลาด ห่างแม่น้ำสัก ๒ เส้น มีลานกว้างขวาง มีคูคั่นหมู่กุฎิใหญ่กับตอนโบสถ์ คูนี้มีไปเกือบรอบบริเวณโบสถ์ กล่าวว่าเป็นพวกยางขุดจึงให้ชื่อว่าวัดคูยาง เจ้าอาวาสวัดนี้ชื่อพระครูแหยม เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง และเป็นอุปัชฌายะด้วยฯ อาหารการบริโภค บิณฑบาตไม่พอฉัน ต้องหุงต้มเพิ่มเติมในวัดฯ การแต่งรับเสด็จปักธงผ้าขาวเขียนต่างๆ บ้างเขียนอักษรว่าทรงพระเจริญก็มี จงเจริญพระชนมายุก็มี บ้างทำเป็นธงตะขาบเขียนเป็นดอกไม้ดอกบัวติดคันไม้รวกปักเป็น

แถว ตั้งแต่ในวัดจนถึงศาลาหน้าวัด ฯ วัดคูยาง วัดเสด็จ และวัดยาง และวัดบาง สามวัดนี้อยู่ใกล้กัน ถึงหน้าพรรษาพวกทายกมาทำบุญ เขานัดกันเป็นวันๆวันนั้นทำที่วัดนั้น วันนี้ทำที่วัดนี้ ไม่แยกต่างพวกต่างทำ พระสงฆ์ก็มารวมกันรับเหมือนกัน ทำพิธีวิสาขบูชา ก็รวมกันทำที่วัดหนึ่ง เป็นธรรมเนียมดีสำหรับวัดอยู่ชิดกัน พอพระหฤทัยในความปรองดองของเขา ฯ เสด็จกลับพลับพลา มีข้าราชการและราษฎรชายหญิงนำสำรับมาเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งที่ตามเสด็จมา ทั้งที่อยู่เมืองนี้เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์แล้วอนุโมทนา ฯ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จศาลากลางเมืองกำแพงเพชร ประทานพระโอวาทและประน้ำมนต์ แก่ข้าราชการตลอดถึงพลตำรวจภูธร เมื่อเสด็จกลับพลับพลา มีตำรวจภูธรเป่าแตร ข้าราชการและเสือป่าเข้าแถวถวายคำนับ มีชาวบ้านตามดูเสด็จมากกว่าร้อยคน เวลาเพลมีพวกทายกมาเลี้ยงพระอีก ฯ

เวลาเที่ยง ๑๔ นาที เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชรเก่า ทรงพระดำเนินตามถนนเทศาริมแม่น้ำ ผ่านศาลากลางและศาลขึ้นไปทางเหนือ วกไปทางตะวันออก ข้ามสะพานคู เข้าในเมืองทางประตูต้น ฯ เมืองนี้มีกำแพงแลงเป็นเครื่องล้อม ก่อเหมือนเทินดิน ข้างบนมีแลงแท่ง ระดับอย่างใบเสมา ที่ประตูมีแลงแท่ง ระดับเป็นผนังสองข้าง มีป้อม เนื่องอยู่กับกำแพงเป็นระยะ ๆ ก่อด้วยแลงเหมือนกัน มีคูล้อมรอบ อยู่นอกกำแพงตรงทางที่เสด็จเข้ากว้างราว ๑ เส้น ได้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร คงจะหมายความว่ามีกำแพงมั่นคงแข็งแรง ฯ เมืองนี้มีสัณฐานยาวรี ยาวตั้งแต่เหนือลงไปหาใต้...เส้น...วา ด้านสกัดจาก

ตะวันออกมาหาตะวันตก...เส้น...วา...ภายในมีซากแห่งวัด อันต่างโดย พระสถูปอุโบสถวิหาร มีพระพุทธรูปใหญ่ ๆ หักพัง และเทวสถานของพราหมณ์ และศาลเทพารักษ์สำหรับเมือง ก่อด้วยแลงเป็นพื้น ที่เป็นพระเจดีย์ใช้อิฐก่อด้วยบ้าง พระพุทธรูปใหญ่จำหลักด้วยแลง แต่โบกปูนปั้นทับภายนอกอีกชั้นหนึ่ง พระพุทธรูปองค์ไม่โต หล่อด้วยทองแดงทองเหลืองมีลายดีนแต่ชำรุดทั้งนั้น หาบริบูรณ์ไม่ได้ เทวรูปได้เห็นเพียง ๓ องค์ที่เทวสถานพราหมณ์ หล่อด้วยโลหะและชำรุดเหมือนกัน ฝีมือทำเทวรูปหล่อ งามกว่าฝีมือทำพระพุทธรูป ของก่อสร้างนั้นใหญ่โต ตำนานกล่าวว่า เป็นเมืองลูกหลวงอยู่ครอง ก็สมจริง เทียบตามส่วนของก่อสร้าง ดูไม่น่าราษฎรจะตั้งบ้านเรือนอยู่ได้เท่าไรนัก บางทีจะมีแต่ราชสำนักและเคหสถานของข้าราชการและของคนที่เนื่องในราชการ ส่วนราษฎรพื้นเมือง ชะรอยจะตั้งอยู่ภายนอกกำแพงเมือง สถานที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ กล่าวตามลำดับ เทวสถานแห่งพราหมณ์ ศาลพระเสื้อเมือง วัดมหาธาตุ วัดพระแก้ว ตำบลที่เข้าใจว่าเป็นที่ตั้งพระราชวัง ป้อมเพชร ศาลหลักเมือง ของก่อสร้างในสองวัดนั้น ที่เป็นพระเจดีย์ก็ดี ที่เป็นโบสถ์วิหารก็ดี ล้วนเป็นของใหญ่โต และมีทรวดทรงงดงาม แสดงความเป็นใหญ่ของเมืองนี้ และความเจริญแห่งฝีมือช่างในปูนนั้น ฯ นอกจากชำรุดทรุดโทรมไปเองโดยลำดับกาล ยังมีรอยที่คนช่วยทำลายไว้ด้วย พระสถูปและพระปฏิมา ถูกเจาะแทบไม่มีเหลือ ทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าเป็นเพียงเอกชน เที่ยวเสาะค้นพระพุทธรูปอันบรรจุไว้ หรือแม้เที่ยวหาทรัพย์สิน ไม่น่าจะทำได้

ทุกแห่งหน จนพระเจดีย์ที่สูงก็ยังขึ้นไปเจาะทำลายได้ ผู้มีอำนาจในท้องถิ่น เช่นผู้ว่าราชการเมือง อาจจะทำได้ แต่จะไม่นึกเสียดายหรือเกรงบาปกรรมบ้าง และหรือ เมื่อเมืองเสียแก่ข้าศึกอันเป็นชาติเดียวกันหรือต่างชาติ ถูกพลของศัตรูผู้เที่ยวค้นหาทรัพย์สินทำลายเสีย น่าจะเห็นสม ฯ เสด็จกลับออกทางเดิม ทรงแวะเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่คนโทษในเรือนจำ คนโทษเมืองนี้มีชาย ๖๐ คน หญิง ๒ คน โทษอย่างหนักเพียง ๘ ปี โทษลักกระบือมากกว่าอื่น ทำร้ายร่างกายเป็นที่ ๒ แพ่งเป็นอย่างน้อย เสด็จกลับถึงพลับพลา เวลาย่ำค่ำประทานธรรมแก่พวกชาวบ้านที่นัดให้มาคอยฟัง คนมาวันนี้ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ คน เมื่อเทศนาจบแล้ว ประทานหนังสือผ้าเช็ดหน้าและเหรียญแจก และผูกข้อมือเด็กอยู่จนดึก เห็นมากเกินประมาณจนต้องงดการผูกข้อมือเด็กไว้วันรุ่งขึ้นบ้าง แต่ที่ผูกไปแล้ว วันนี้ ๔๐๐ คนเศษ คนแตกตื่นมาแต่ตำบลไกล ๆ มาก หนทางตั้ง๔–๕ชั่วโมงก็มี สายสิญจน์ของประทานผูกข้อมือเด็ก เป็นของที่พอใจของชาวบ้านมาก ชาวบ้านยินดีที่ได้เฝ้าแหน จนถึงเมื่อเสด็จไปประพาสเมืองเก่าวันนี้ คนที่ตามเสด็จไปก็ตั้ง ๑๐๐ คนกว่า ฯ

๑๒. วันที่ ๒๕ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาตแล้ว ทอดพระเนตรวัดบาง เสด็จกลับ มีพวกทายกมาเลี้ยงพระสงฆ์เหมือนวาน เสวยเช้าแล้ว เวลา๒โมงครึ่ง เสด็จทอดพระเนตรเมืองเก่าอีกตำบลหนึ่งเรียกว่านครปุ อันอยู่ต่อเมืองกำแพงเพชรเข้าไปทางตะวันออก ผ่านเมืองเก่ากำแพงเพชรทางเสด็จวานนี้ ทางออกประตูสะพานโคม พ้นสะพาน

ไปแล้ว มีถนนเกวียนเดินได้ มีคู ๒ ข้าง ที่เข้าใจว่าขุดดินขึ้นพูนถนน ระยะทางประมาณ ๙๐ เส้น จึงถึงเมืองฯ ตามทางที่ไป ได้พบสระ ๒ แห่ง ชื่อสระเกศ ๑ สระคา ๑ ฯ เมืองนั้นตั้งอยู่ในป่าไม้เต็งรัง ไม่สูงเท่าไรนัก ไม่มีกำแพงล้อม ดุจเมืองกำแพงเพชร มีแต่ซากแห่ง เจดีย์สถานและวัดอันชำรุดตั้งเรียงรายอยู่สองข้างทาง ที่ใหญ่โตตั้งอยู่ ข้างซ้ายมือเป็นจังหวะกันไป ข้างขวามือมีไม่ใหญ่ ของเหล่านี้ก่อด้วย แลงเป็นพื้น ทั้งพระสถูปทั้งโบสถ์วิหารที่ใหญ่กว่า ทำประณีตกว่าใน เมืองกำแพงเพชร ซึ่งทอดพระเนตรวานนี้ก็มี ทั้งโดยฝีมือทั้งโดย สัมภาระที่ใช้ ปรากฏว่าเป็นของเก่ากว่าในที่มีของก่อสร้างเหล่านี้ มี สระด้วย เป็นแลงเหมือนกัน ของก่อสร้างใหญ่ สระก็ใหญ่ ของก่อ สร้างย่อม สระก็ย่อม ส่อความว่า ผู้ทำขุดเอาแลงจากที่นั้นเองมาทำ และแลงนั้นขุดขึ้นมาใหม่ ๆ คงเป็นเสมอดินแข็ง พอใช้เครื่องมือ ตัด เจียน จำหลักได้ถนัด ต่อล่วงกาลนาน จึงแข็งเป็นศิลา แลงข้างสระ อันติดเนื่องเป็นเนื้อเดียวกัน ไม่ใช่ของก่อเป็นพยานอยู่ ส่วนในเมือง กำแพงเพชรไม่มีสระเช่นในที่นี้ บางทีจะขุดขึ้นจากคูเมืองนั้นเองฯ สถานที่เสด็จทอดพระเนตรวันนี้ กล่าวตามลำดับ วัดพระนอน เที่ยว เสด็จไป วัดอาวาสใหญ่ วัดตึกพราหมณ์ วัดช้างรอบ วัดพระยืน อันที่ จริงน่าจะเรียกว่า วัดพระสี่อิริยาบถ เที่ยวเสด็จกลับฯ ผู้ต้องการรู้ว่า ของก่อสร้างในวัดที่ออกชื่อมาแล้ว ทั้งที่เมืองนี้ ทั้งในเมืองกำแพงเพชร มีอะไรบ้าง ทำเป็นอย่างไรบ้าง มีขนาดอย่างไรบ้าง พึงอ่านเรื่องเที่ยว เมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์รัชกาลปัจจุบันเถิด ในระยะทางนี้ ไม่

มุ่งทางโบราณคดี จึงไม่พรรณนาไว้โดยเฉพาะและถ้วนถี่ เป็นแต่กล่าวไว้บ้าง ตามคราวเสด็จ ฯ สมเด็จพระมหาสมณะตรัสว่า พระองค์ท่านยังไม่เข้าพระหฤทัยว่า ถ้าเป็นที่ตั้งเมือง ราษฎรเมืองนี้จะได้น้ำที่ไหนมาบริโภคพอกัน จะหาร่องรอยที่ว่าเป็นลำน้ำเก่าเหมือนที่บ้านโคนก็ไม่พบ จะอาศัยบ่อในวัด ก็น่าจะไม่พอกัน และจะทำการอะไรหาเลี้ยงชีพ พื้นที่ก็ไม่ให้ทำนา ทั้งเขตกว้างของเมืองก็ไม่ปรากฏ มีแต่ยาวไปถ่ายเดียว แต่ของก่อสร้างเป็นสิ่งประณีตใหญ่โต ไม่ใช่ท่านผู้ครองไม่อาจทำได้ ปรากฏแก่พระหฤทัยโดยไม่ต้องใช้พระดำริเข้าประกอบว่า วัดเหล่านี้มีลักษณะเหมือนวัดอันเป็นพุทธาธิวาสครั้งพุทธกาล อันอยู่นอกกำแพงเมือง ระยะทางพอมารับบิณฑบาตในเมืองได้ แต่กลับไปฉันที่วัดสายไป ต้องฉันกลางทาง แล้วจึงกลับวัด หรืออีกอย่างหนึ่ง ต้องด้วยองค์สมบัติของอาราม อันแสดงไว้ในบาลี ๕ ประการ คือ ไม่ไกลนักไม่ใกล้นัก จากบ้านมีทางไปมาสะดวก ที่คนผู้มีธุระพออาจไปถึงได้ กลางวันไม่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คน กลางคืนสงัดเสียง มีลมพัด สมควรประกอบการอันจะพึงทำในที่สงัดของคน สมควรเป็นที่พักผ่อน เมื่อดำริหาเค้าเงื่อนประกอบ ก็เห็นอยู่ทางหนึ่งว่า ในครั้งพระนครสุโขทัยดำรงเอกราช เป็นเวลาที่กำลังนิยมนับถือพระสงฆ์คณะอรัญวาสี พระราชาได้สร้างวัดถวายในไพรนอกเมืองก็มี ถ้าวัดในตำบลนี้สร้างขึ้นเป็นที่อยู่แห่งคณะอรัญวาสีเช่นนั้น เป็นสมมาก เป็นแต่มีมากและใหญ่ ๆ เกินต้องการ ถ้าลงความเห็นว่า วัดเหล่านี้สร้างไม่พร้อมกัน ปล่อยเก่าสร้างใหม่ ค่อยเลื่อนใกล้เมืองเข้ามา

ทุกที มีตัวอย่างจะพึงเทียบได้หลายแห่ง เช่นนี้ก็เป็นแก้ข้อนั้นหลุดฯ ประทับร้อน ณ พลับพลาหน้าวัดอาวาสใหญ่ เสวยเพลที่นั้น พร้อมด้วยพระตามเสด็จ ทั้งพระกรุงเทพฯ และพระเมืองนี้ มีชาวบ้านหนองปลิง ชาวบ้านพรานกระต่าย และชาวเมืองนำอาหารบิณฑบาตมาเลี้ยง เสวยแล้วทรงอนุโมทนาประทานพระธรรมเทศนา และของแจกแก่ผู้มาทำบุญ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที เสด็จกลับ ทอดพระเนตรเจดีย์สถานและวัดซึ่งออกชื่อแล้ว มาตามทาง เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับฯ เสด็จทอดพระเนตรนครปุวันนี้ นอกจากคนไปทำบุญ ยังมีคนเมืองนี้เป็นอันมาก ไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ คน ถือเอาโอกาสตามเสด็จไปดูเมืองเก่าด้วย ไม่ใช่เวลาเสด็จเขาไม่ได้ถาง ไม่เป็นโอกาสจะดูสะดวก ที่หาบของกินไปขายแก่คนดูก็มี เป็นเหมือนเทศกาลที่คนทั้งหลายได้เที่ยวสนุกสนาน ฯ

เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จวัดคูยาง เพื่อประทานธรรมแก่พระที่นัดให้ไปประชุมที่นั้น ถึงประตูวัด นายทองมีศีรษะแตกเห็นกระโหลก นั่งคอยเฝ้า ตรัสถามได้ความว่า ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างวัดคูยางนั้น เกิดวิวาทกันกับพระหลำ วัดคูยาง พระหลำตีเอาศีรษะแตก ตรัสให้นายทองทราบว่า อันคดีเช่นนี้เป็นความอาญา เป็นหน้าที่ของฝ่ายบ้านเมือง ควรจะว่ากล่าวฟ้องร้องกันตามกระบิลเมือง โปรดสั่งให้ไวยาวัจกรจ่ายกัปปิยภัณฑ์ ราคา ๓๐ บาท ประทานแก่นายทอง เพื่อช่วยเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาเจ็บ ยังทำงานไม่ได้ ด้วยกำลังพระกรุณาหาใช่เพื่อทำขวัญแทนพระผู้ตีไม่ฯ เสด็จมาจนเข้าเขตวิหารแล้ว ไม่มีพระออกมารับเสด็จ การเสด็จโดยนัดหมายเช่นนี้ ควรที่พระทั้งหลายจะออกมารับ

เสด็จที่ประตูวัด แต่นี่มัวไปประชุมเสียในวิหารเป็นการไม่ถูก เพื่อจะให้รู้จักธรรมเนียมที่สมควรจะทำ จึงตรัสให้พระอริยกวีไปบอกพระให้รู้และให้มารับเสด็จ ข้างนี้ทรงพระดำเนินทอดพระเนตรอะไร ๆ ตามลานไปพลาง มีพระออกมาแต่เจ้าคณะแขวงรูปเดียว จึงตรัสสั่งให้ไปตามมาให้หมด แล้วทรงอธิบายถึงหน้าที่ ที่ภิกษุจะต้องปฏิบัติอย่างไร แก่พระผู้ใหญ่ผู้ปกครองตน ทรงติโทษเจ้าคณะมณฑล ในข้อที่ไม่รู้จักธรรมเนียม แล้วเสด็จเข้าวิหาร ประทานพระโอวาทสั่งสอนถึงสมณปฏิบัติตั้งต้นแต่ให้มีสมณสัญญา มีหิริโอตตัปปะ ตั้งอยู่ในสังวร มีเมตตากรุณา ไม่ดุร้าย และกิจวัตรอันเนื่องด้วยการปกครอง ผู้น้อยควรอยู่ในถ้อยคำแห่งผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ควรมีโอบอ้อมอารีในผู้น้อย รักษาความสามัคคี ช่วยกันเอาธุระพระศาสนา ฯ เวลาย่ำค่ำเสด็จกลับพระทั้งหลายตามส่งเสด็จ แต่เจ้าคณะมณฑลหาตามส่งเสด็จไม่ การที่เจาคณะมณฑลทำเช่นนี้ เป็นกิริยาแสดงอัธยาศัยกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ เจ้าคณะมณฑลสมควรจะชักนำทำตัวอย่างให้พระหัวเมืองรู้จักภักดีนับถือ มาเป็นเสียเองเช่นนี้ ก็กีดผู้น้อยผู้ตั้งใจจะทำ และที่เมืองตากเจ้าคณะมณฑลก็คุมพระไม่ติดแล้ว ซ้ำจะมาเกิดในระหว่างพระองค์กับพระทั้งหลายเข้าอีก ไฉนประโยชน์แห่งการเสด็จขึ้นมาจักสำเร็จเล่า ด้วยเหตุนี้ จึงรับสั่งให้หามาเฝ้า และตรัสห้ามมิให้ตามเสด็จขึ้นไปเมืองตาก ให้คอยอยู่ที่กำแพงเพชร ตรัสสั่งให้พระอริยกวี เป็นเจ้าหน้าที่จัดและแนะนำพระหัวเมืองในหน้าที่เจ้าคณะมณฑลชั่วคราว เมื่อเสด็จกลับถึงพลับพลาแล้ว ประทานพระโอวาทและประทานของแจกแก่ชาวบ้าน

คนมาวันนี้ราว ๔๐๐ คน แล้วตรัสแนะนำการคณะแก่พระครูแหยม และตรัสถามถึงเรื่องพระหลำผู้มีอธิกรณ์อยู่ในระหว่างไต่สวน และตรัสห้ามไม่ให้รับนิมนต์ และเข้าสมาคมกับสงฆ์ ในระหว่างมีอธิกรณ์ ถ้าเมืองมีหมายเรียกตัว ให้เจ้าคณะแขวงส่ง แล้วเสด็จขึ้น ฯ

๑๓. วันที่ ๒๖ พ.ย. เมื่อเสด็จกลับจากบิณฑบาต เสวยเช้าแล้วประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้ และทรงผูกข้อมือเด็กที่ยังไม่ได้ผูกเสร็จแล้วเสด็จขึ้น นายล้วนนำบุตรมาเฝ้าขอประทานชื่อ ประทานชื่อว่า "ชาญ" เวลาเช้า ๒ โมง ๔๔ นาที ออกเรือต่อไป เวลานี้มีข้าราชการตำรวจภูธรและพลเรือนและนักเรียนและราษฎรส่งเสด็จ เหมือนวันที่เสด็จถึง เวลาเช้า ๓ โมง ๑๙ นาที ถึงวัดพระบรมธาตุ ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระครูเมธีคณานุรักษ์ รองเจ้าคณะเมืองกำแพงเพชร เรือเทียบท่าเสด็จขึ้น มีพระวัดนั้น กำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนเข้าแถวรับเสด็จพร้อมทั้งชาวบ้านชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ที่มาราว ๕๐๐ คน ตรัสปราศรัยแก่ผู้ที่มาเฝ้าพอสมควรแล้ว เสด็จนมัสการพระบรมธาตุ พระบรมธาตุองค์นี้ฐานกว้างด้านละ ๑๕ วา สูง ๑๖ วา ๒ ศอก รูปร่างสัณฐานเป็นอย่างพระเจดีย์พม่า ถามได้ความว่า เดิมเป็นของไทย มีรูปเหมือนอย่างพระธาตุในเมืองกำแพงเพชรเก่า ว่าเป็นของเก่า แต่เมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว พยาตก่าคนพม่า เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ก่อเพิ่มเติมเสริมให้ใหญ่ ยอดทู่ และมีมงกุฎโปร่งครอบ รูปจึงเป็นเจดีย์พม่าไป เมื่อขุดปฏิสังขรณ์ได้พบพระบรมธาตุบรรจุไว้ในกลางองค์เจดีย์ มีโกษทองคำทรง โกษนั้นตั้งอยู่ในเรือสำเภาทำด้วยเงิน เมื่อทรงสักการบูชาแล้ว เสด็จทอด

พระเนตรโบสถ์ โบสถ์เล็กเตี้ยฝาผนังตึก ในโบสถ์ก็ไม่มีพระประธานที่เป็นชิ้นเป็นอัน เมื่อทรงสักการะแล้ว ดำรัสสั่งให้พระครูเมธีคณานุรักษ์เชิญพระพุทธรูปที่บ้านโคน องค์ที่ทรงเลือกไว้นั้น มาประดิษฐาน ณ อุโบสถนี้ เดิมทีโปรดให้เชิญขึ้นตั้งไว้ที่นั้น แต่ทรงเห็นว่าที่นี่ไม่มีพระงาม ทรงรับจะประทานค่าจ้างเชิญมา และค่าปฏิสังขรณ์ เสด็จขึ้นกุฎิประทานพระโอวาทแก่พระแล้ว เสด็จเสวยเพลที่ศาลาการเปรียญพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย รวม ๒๙ รูป มีชาวบ้านมาทำบุญวันนี้มากสำรับ ๑๖๐ กว่า วัดนี้มีพระ ๑๗ รูป นับว่าเป็นวัดที่สมบูรณ์ เพราะชาวบ้านข้างวัดนี้ ที่เรียกว่าบ้าน วัดพระธาตุ และบ้านคลองสวนหมากโดยมากเป็นคนมีอันจะกิน เมื่อเสวยเพลแล้ว ประทานธรรมประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ แล้วพระครูเคลือบ พระครูธรรมบาล พระครูน้อย ทูลลากลับเพียงนี้ พระครูเมธี พระครูใย พระครูแหยม พระอ่อน เจ้าคณะหมวด ขอตามเสด็จต่อไปเมืองตาก เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที ออกเรือจากวัดพระบรมธาตุต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ถึงพลับพลาวัดหนองปลิง พระสวดชัยมงคลคาถา พลับพลาที่นี้เตรียมไว้เป็นที่ประทับร้อน ทำไม่ใหญ่ เสด็จขึ้นตรัสปราศรัยแก่พระแล้วเสด็จทอดพระเนตรวัด วัดนี้เขาให้ชื่อว่า วัดราชพฤกษ์ศรัทธาราม วัดนี้มีกุฎิ ๘ หลัง ฝากระดาน มุงกระเบื้องทั้งนั้น โบสถ์วิหารการเปรียญมีพร้อม พระพุทธรูปในวิหารงาม ๆ หลายองค์ แต่เป็นพระยืนมาก โบสถ์ใหม่พึ่งสร้างแล้วยังไม่ได้ผูกสีมา ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้อง ชาวบ้านนี้เองเข้ากันสร้าง มีนายชิตพ่อค้าไม้เป็นหัว

หน้า ทรงอนุโมทนาในความพร้อมเพรียงของเขา มีพระสงฆ์ ๑๓ รูป พระคำ พรรษา ๑๘ เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้คล่องแคล่วจัดวัดสะอาดเตียน วัดนี้ภูมิฐานมีลมพัดเย็นสบาย หลังวัดมีบึงน้ำขังลึกราวศอกเศษ มีสะพานข้ามดี บึงไปถึงเมืองเก่าที่เสด็จวานนี้ บึงนี้ใหญ่กว้างยาวหลายเส้น มีบัวหลวงขึ้นในนั้นเป็นหย่อน ๆ เมื่อเสด็จกลับจากทอดพระเนตรวัดแล้ว ประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่เจ้าอาวาส แล้วมาประทับให้ราษฎรเฝ้า ประทานธรรมและประทานของแจก และพระผูกข้อมือเด็ก คนมาราว ๑๕๐ คน แล้วเสด็จเข้าพลับพลาตรัสถามถึงความเป็นไปของพระ และทรงแสดงกรณียะอันเจ้าคณะและเจ้าอาวาสจะพึงทำ และตรัสให้พระอริยกวีกล่าวธรรมกถาแก่พระที่วัดนั้นบนศาลาการเปรียญ และเสด็จขึ้นไปทรงสดับ เมื่อพระเหล่านั้นทูลถามปรารภพระธรรมวินัยบ้าง กิจวัตรบ้าง ตรัสอธิบายให้เข้าใจ พระวัดนี้เป็นผู้สนใจในวินัย รู้จักเก็บเอาข้อความที่น่าฉงนขึ้นทูลถามหลายข้อ แล้วโปรดให้พระที่ตามเสด็จจากกรุงเทพ ฯ สวดเจ็ดตำนานทำนองสังโยค เพื่อให้พระที่นั้นจำทำนองไว้ ฯ

๑๔. วันที่ ๑๗ พ.ย. เช้าเสด็จบิณฑบาต มีชาวบ้านชายหญิงนำสำรับมาเลี้ยงพระสงฆ์เป็นอันมาก ชาวบ้านนี้เป็นคนมีอันจะกินต่างก็มีการทำเลี้ยงชีพ ปรองดองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่มีคนเกกมะเหรก เขากราบทูลว่า ที่บ้านนี้ไม่มีโจรผู้ร้าย เสวยบนศาลาการเปรียญวัดหนองปลงพร้อมด้วยพระสงฆ์ แล้วโปรดให้พระอริยกวีเทศนา จบแล้วอนุโมทนา และประทานของแจก วันนี้ตรงกับวันพระ

มีอุบาสกอุบาสิกาสมาทานอุโบสถราว ๑๐ คน ทั้งคนมาทำบุญทั้งคนส่งเสด็จ ๒๐๐ คนเศษ เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที เสด็จจากวัดราชพฤกษ์บ้านหนองปลิงต่อไป เวลา ๕ โมงถึงบ้านไร่ ไม่ใช่ที่ประทับร้อน แต่พวกชาวบ้านจัดของมาคอยดักเลี้ยง ทูลขอเสด็จประทับ ถูกเวลาพอดีหยุดประทับเสวยเพล แล้วเสด็จขึ้นปฏิสันถารแก่เจ้าอาวาส และชาวบ้านที่มาเฝ้า และทรงผูกข้อมือเด็ก แจกผ้าเช็ดหน้า หนังสือ และประทานธรรมแก่ผู้ที่มารับเสด็จ วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ พึ่งตั้งขึ้นเมื่อพฤษภาคม ศกนี้ มีพระ ๔ รูป พระปลั่ง พรรษา ๑๘ เป็นเจ้าอาวาส ท่าทางเป็นผู้คล่องแคล่ว ประทานย่ามแก่เธอ ประทานหนังสือกับผ้าเช็ดหน้าแก่พระทั่วกัน ชาวบ้านที่มาเฝ้าราว ๑๕๐ คน เที่ยง ๑๕ นาที ออกจากวัดบ้านไร่ต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงพลับพลาประทับแรม ตำบลบ้านลานดอกไม้ หน้าวัดภุมมาลา เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยแก่เจ้าอาวาสและชาวบ้านมาตามทาง ขึ้นบนกุฏิตรัสถามถึงการตั้งวัดและเรื่องพระ วัดนี้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เดิมที่ดินเป็นของผู้ช่วยกัน และอำแดงจีนภรรยา เมื่อเขาถึงแก่กรรม ไม่มีผู้ใหญ่ปกครอง พวกญาติยกถวายเป็นที่วัด กำนันอ่ำเป็นหัวหน้าจัดการสร้าง ให้ชื่อว่าวัดภุมมาลา กำนันผู้นี้เป็นคนเข้าใจการงาน กว้างขวาง รู้จักลูกบ้านของตัวทุกคน ชาวบ้านนับถือ สมเป็นกำนันหรือเป็นพ่อบ้าน เวลา ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จประพาสวัดกันจิรบุบผา พระอธิการวัดนี้ ชื่อมา มีพรรษา ๒ เท่านั้น พระในวัดนั้นมี ๑๐ รูป มีพรรษา ๓ เป็นอย่างสูง วัดวาไม่สะอาด โบสถ์ ฝาผนังตึกก่อติดกับเสาไม้ พระประธาน

ในโบสถ์ก่อใหม่ ไม่มีงามเลย เสด็จกลับมาถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที พระศักดาเรืองฤทธิ์ ผู้ว่าราชการเมืองตาก พร้อมด้วยข้าราชการหลายนาย มารับเสด็จ นำข้าราชการที่มาจากเมืองตากเฝ้า ตรัสปฏิสันถารพอควรแล้ว ประชุมพระสวดมนต์จบแล้ว เสด็จเยี่ยมพระกาง เจ้าอาวาสผู้เป็นไข้ และประทานพระโอวาทแก่พระผู้มาเฝ้า แล้วเสด็จประทับในเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองกำแพงเพชรนี้ เป็นเมืองเก่าในฝ่ายเหนือเมืองหนึ่ง มีซากแห่งของก่อสร้างเหลืออยู่เป็นอันมาก ทั้งในตำบลที่ตั้งเมืองทั้งในแขวง เช่นที่ได้เสด็จทอดพระเนตรมาแล้ว ที่ไม่ได้เสด็จทอดพระเนตรคราวนี้ก็ยังมี ในระยะทางนี้ไม่ได้มุ่งทางโบราณคดี จักไม่ปรารภถึง จักกล่าวเฉพาะความเป็นไปของเมืองนี้ในบัดนี้ ฯ

เมืองกล่าวคือสำนักราชการ ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย (เที่ยวล่อง) รายไปตามริมแม่น้ำหน้าเมืองเก่า ต่อลงมาข้างใต้ เป็นหมู่บ้านราษฎรตั้งเป็นตลาด สองฟากถนน ริมแม่น้ำเป็นบ้านเป็นเรือนอยู่ก็มี ยืนขึ้นไปก็มี มีถนนสองสาย สายริมแม่น้ำเรียบดีแล้ว สายในพึ่งตัดใหม่ มีถนนซอยถึงกันเป็นระวาง ๆ ในหมู่บ้านนี้ มีวัด ๓ วัด วัดคูยาง วัดเสด็จ วัดบาง มีถาวรวัตถุที่ปลูกสร้างเป็นสิ่งเป็นอัน ดังกล่าวแล้ว ในวันเสด็จ ราษฎรตำบลนี้หาเลี้ยงชีพในการออกร้านขายของ ทั้งของบริโภคทั้งพัสดุเครื่องใช้มากกว่าทำการอื่น ฯ

แขวงเมืองกำแพงเพชร สังเกตเห็นว่ายืดยาวกว้างขวาง หรือเพราะขึ้นมาได้ช้า จึงพาให้เห็นเช่นนั้น ก็อาจเป็นได้ ฯ ในตอนใต้

เมืองลงมาเป็นที่ป่าอยู่มาก ตำบลที่คนอยู่มีน้อย หมู่บ้านใหญ่ก็มีน้อย วัดที่เป็นชิ้นเป็นอันจึงไม่ค่อยมีเต็มดี อุโบสถโถง เสาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้องเท่านั้น กุฏิฝากระดานก็หาได้ยาก บ้านคนอยู่ห่างกัน วัดจึงอยู่ห่างกัน วัดมีสมแก่ตำบล และมีวัดละตำบล ปฏิสังขรณ์ง่าย พระไม่อดอยาก ดูพระกลับจะมีน้อยไปกว่าเสียอีก ฯ ในตอนเหนือเมืองขึ้นไป เป็นตำบลที่คนอยู่รายไป บ้านหมู่ใหญ่ก็มีหลายตำบล วัดที่เป็นหลักฐานมั่นคง อุโบสถก่ออิฐถือปูน กุฏิฝากระดานมีหลายวัด ชาวบ้านค่อยบริบูรณ์กว่าทางใต้ ฯ ราษฎรในแขวงเมืองกำแพงเพชร ทำนาทำไร่ตัดไม้โดยมาก ผู้มีกำลังค้าไม้บ้างก็มี ฯ

เมืองนี้แม้มีแม่น้ำเป็นทางสัญจร แต่ประหลาดว่า หาเรือใช้ได้โดยยาก *เรือนางปะ*(๑) อันขึ้นล่องอยู่ ได้ยินว่าเป็นของเมืองตากโดยมาก เสด็จคราวนี้ คนถือท้ายและผีถ่อ มณฑลจ้างคนเมืองตากลงมาทั้งนั้น อย่าว่าแต่เรือใหญ่เลย แม้เรือเล็กอันจะใช้สำหรับข้ามฟากก็ยังหาได้ยาก วัดมีสองฟากแม่น้ำ ที่เมืองนี้นับว่าไม่ชิดกันเลย หน้าน้ำน้ำเชี่ยว คนในสองฝั่งยากที่จะไปมาถึงกัน ฯ

เมืองนี้มีอุปสรรคอีกอย่างหนึ่ง คือไข้ชุมทั้งร้ายด้วย อย่าว่าแต่คนจรมาเลย คนเคยอยู่ที่นี้แล้วก็ยังไม่วายเป็นไข้ บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยก็ได้ คนต่างถิ่นไม่กล้ามาอยู่ตั้งทำมาหากินมาก แม้ที่ยังว่างเปล่าอยู่มากและทางหากินก็ยังมี ฯ เหตุไฉนไข้จึงชุม มีผู้คิดกันมาก พระกำแหงพลล้านกราบทูลว่า ในตำบลที่แผ้วป่าใหม่ เพื่อทำบ้านหรือทำไร่ พอฝนตกเป็นมีไข้เกิดขึ้น และเป็นกันในฤดูฝน สมุฏฐานแห่งไข้ น่าจะเห็น ดังนี้.—

---

๑ เรียกกันทั่วไปว่า "เรือแม่ปะ"

๑. เมืองนี้พื้นเป็นแลง ฤดูแล้งต้องแดดจัด พื้นแผ่นดินร้อน พอกระทบฝนเข้า ไอร้อนขึ้นจากแผ่นดิน คนถูกร้อนกับเย็นกระทบกัน อาจเป็นไข้ได้ ฯ

๒. ในตำบลที่เป็นป่าดิบ มีไม้ใหญ่ใบร่ม แดดส่องไม่ค่อยถึง ฝนตกหนักเข้า ที่นั้นชื้น

๓. การแผ้วป่า มักทำในฤดูแล้ง พอพื้นที่ชื้นต้องแสงแดดก็เกิดเป็นไอขึ้น ฯ

๔. ฝนต้นฤดู ย่อมชะเอาพิษแห่งว่านยาหรือแห่งต้นไม้เถาวัลย์ในป่า ไหลลงแม่น้ำ บริโภคน้ำนั้นทั้งขุ่น ๆ ไม่ต้มไม่กรองเสียก่อน อาจเป็นไข้ก็ได้ ฯ

ทางแก้ก็คือ ลานวัดหรือลานบ้าน อย่าให้โล่งโถง ถูกแดดจัดในหน้าแล้ง ปลูกต้นไม้ไว้พอมีร่มมีเงาบังแดดบ้าง แต่ไม่มากจนครึ้มที่จะชื้นในหน้าฝน สรุปใจความว่า ควรระวังในการกระทบร้อนกับเย็นและระวังชื้น แรกต้นฤดูฝน ระวังน้ำอันจะพึงบริโภค ต้มหรือกรองเสียก่อนเป็นดี ฯ

พระสงฆ์ในเมืองนี้มีน้อย กล่าวเฉพาะในวัดที่ได้เสด็จหรือผ่านไปในตอนใต้ วัดหนึ่งมี ๕ รูปได้เป็นดี ตอนในเมืองค่อยมีมากวัดหนึ่งมีกว่า ๑๐ รูปบ้างก็มี แต่ไม่ถึงยี่สิบรูป ในตอนเหนือ วัดมีพระสงฆ์ถึง ๑๐ รูปกว่าขึ้นไปก็มี พระครูใยเจ้าคณะแขวงพรานกระต่าย กราบทูลว่า วัดที่พระครูอยู่มีพระสงฆ์ถึง ๔๐ และวัดมีพระสงฆ์ ๒๐ ขึ้นไปหา ๓๐ ยังมีอีก ๒—๓ วัด ได้ยินว่าคนในอำเภอนั้นมีอันจะกิน วัดมีพระ

น้อย พระจึงไม่อาจรักษาวัดให้เตียน เว้นไว้แต่จะได้ชาวบ้านช่วยเอาเป็นธุระ การเล่าเรียนในทางพระศาสนา ไม่ต้องกล่าวถึง มีไม่ได้อยู่เองเป็นแต่มีไว้สำหรับชาวบ้านทำบุญ และเทศนาให้เขาฟัง ส่วนการปกครองจัดว่าดีได้ รองเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง ที่ได้พบ และเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่และสามารถ เจ้าอธิการหมวด และพระอธิการวัดที่เป็นผู้หลักแหลมก็ยังมี แม้ในวัดมีพระน้อย ในบางวัดก็ยังแลเห็นพระอธิการแข็งแรง พอพระหฤทัยอยู่ เจ้าคณะมณฑลขึ้นไปตรวจการเมื่อศกก่อนทำรายงานกราบทูลว่า หาตัวผู้ปกครองผู้เป็นเจ้าคณะมิได้ มีรองคณะเมือง แต่ก็ไม่ยอมรับเป็นตัวเจ้าคณะ ไม่สอดส่องให้ทั่วถึงเองเป็นเพราะไม่มีฉันทะจะสมาคมและสนิทสนมกับใคร เสด็จมาคราวนี้ ได้ทรงพบและรู้จักพระที่พอพระหฤทัยหลายรูป ตั้งแต่รองเจ้าคณะเมืองลงมาเป็นชั้น ๆ ที่เห็นว่าจะหนุนกันขึ้นไปได้โดยลำดับ ถ้าในเมืองอื่นที่มีพระมาก เจ้าคณะ เจ้าอาวาสเหมือนเช่นนี้ก็จะดี ฯ

เมื่อภูมิประเทศเป็นเช่นนี้ ทางที่ควรจัด ควรหวังแต่เพียงจะมีพระไว้สำหรับชาวบ้านทำบุญ และเทศนาให้เขาฟัง แต่ถ้าพระเหล่านั้นมีความรู้อันเป็นทางแห่งความปฏิบัติของตนและสั่งสอนชาวบ้านจะดีขึ้น ทางที่ดีก็คือเห็นรูปใดฉลาดและมั่นคงก็ส่งมาให้ศึกษาในกรุงเทพฯ แต่อย่าให้วุ่นไปในทางแปลหนังสือเป็นเปรียญ ให้รู้และสอบได้เพียงองค์นักธรรมก็พอ จะได้กลับขึ้นมาเร็ว ๆ ทำนองสวดมนต์ อาจบำรุงให้ดีขึ้นได้ด้วยการนัดพระต่างวัดในแขวง ซ้อมเป็นคราว ๆ เฉพาะวัดที่อาจไปมาถึงกันด้วยไม่พักลำบาก ฯ ส่วนวัดมีพระสงฆ์มาก ในแขวง

พรานกระต่าย อาจจัดการเรียนธรรมวินัยขึ้นได้ ถ้าหากพระผู้เข้าใจช่วยแนะนำได้ฯ

การศึกษาของเด็กชาวเมือง มีโรงเรียนตำบลตั้งตามวัดนับว่าทั่วถึง *มีครูเชลยศักดิ์*[๑] สอนเพียงชั้นมูล ไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นเวลาสอน มัวสาลวนเข้าแถวรับเสด็จเสีย การนุ่งห่มและท่าทางของเด็กนักเรียนดูดีอยู่ ฯ

ตั้งแต่เข้าเขตกำแพงเพชร ถ้าถึงพลับพลาเวลาเย็น มีชาวบ้านนำสำรับมาเลี้ยงคนที่ตามเสด็จด้วย บางแห่งมีถึง ๒๐–๓๐ สำรับ โปรดให้ไวยาวัจกรแจกกัปปิยภัณฑ์แก่เจ้าของสำรับเวลาเย็น ราคาคนละ ๑ บาท ทุก ๆ ตำบล ฯ

คนงานที่อยู่ใกล้ ๆ มาทำพลับพลาและทำทางเป็นที่เสด็จประพาส ก็โปรดให้แจกเป็นเครื่องบำรุงน้ำใจตามที่มานานวันหรือน้อยวัน ที่ได้ถึงคนละ ๖ บาทก็มี ในตำบลหนึ่ง ๆ มีถึง ๓๐–๔๐ คนก็มี ฯ

ผู้ที่รับรองในทางเป็นพระ ก็ได้รับประทานของแจกเนื่องในทางพระศาสนา ผู้ที่รับรองในทางเป็นพระบรมราชวงศ์ก็ได้รับประทานของแจกอันเป็นลาภผล ฯ

ชาวบ้านแตกตื่นกันมาเฝ้ามาก ไม่ว่าเด็กผู้ใหญ่ผู้ชาย ผู้หญิง แม้แก่เฒ่าจนเดินไม่ค่อยไหว และบางคนตาบอดทั้งสองข้างแล้ว ก็ยังอุตส่าห์ให้เขาพามาเฝ้า ทรงพระเมตตา ตรัสปราศรัยด้วยเฉพาะตัว เพื่อให้ได้ฟังพระสุรเสียง แทนได้เห็นด้วยจักษุ ฯ

---

๑. ครูเชลยศักดิ์ หมายถึงครูที่สมัครสอนศิษย์เอง โดยไม่ได้รับค่าจ้าง หรือเงินเดือนจากทางการบ้านเมือง

ตอนที่ ๓ เสด็จเข้าเมืองตาก

๑๕. วันที่ ๒๘ พ.ย. เสด็จกลับจากบิณฑบาต เสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดภุมมาลาพร้อมด้วยพระทั้งหลาย อนุโมทนาแล้วถอยเรือพระที่นั่งไปจอดกลางแม่น้ำทำอุโบสถ เสร็จแล้วกลับมาประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกชาวบ้าน และประทานชื่อวัดภุมมาลา ตำบลบ้านลานดอกไม้ ฝั่งตะวันตกว่า "วัดอมฤต" โดยที่กำนันอ่ำเป็นหัวหน้าบำรุง วัดกันจิรบุบผาฝั่งตะวันออก ที่นายกันผู้ช่วยและจีนภรรยาสร้าง ประทานชื่อว่า "วัดกัลปพฤกษ์" เวลาจะเสด็จต่อไป ข้าราชการเมืองกำแพงเพชรทูลลากลับ เหลือแต่พระกำแพงพลล้าน ผู้ว่าราชการเมือง และนายร้อยตรีหรุ่น ผู้บังคับกองตำรวจภูธรตามส่งเสด็จต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที เสด็จลงเรือที่นั่งออกจากวัดอมฤตต่อไป ถึงพลับพลาประทับร้อนคลองเมือง ไม่ประทับเพราะเวลาไม่พอสำหรับที่จะเสด็จไปประทับแรม ณ พลับพลาข้างหน้า เรือเดินต่อมาโดยไม่ได้หยุด ด้วยมีคนถ่อ ๒ ผลัด คือคนเก่าสำรับหนึ่ง พระศักดาจัดมาจากเมืองตากอีกสำรับหนึ่ง มาจนเวลาพระอาทิตย์จวนจะสิ้นแสงแล้วยังไม่ถึง จะหาที่พักก็ไม่เหมาะเพราะหมู่บ้านคนตั้งอยู่ห่างมาก แลเห็นแต่ป่าไม้ทิวเขายาวยืดไปทั้งนั้น จึงเป็นอันจำเป็นต้องถ่อกันต่อไป ใกล้จะถึงวังเจ้ามืดหมดแสงตะวัน แม่น้ำแคบและเชี่ยวจัด ร่องก็คด คลำหาร่องกันตลอดทาง มีเรือนำร่องสองลำ ก็ไม่อาจนำให้เรือเดินไปได้สะดวกทั่วกัน เพราะเรือกินน้ำลึกตื้น ไม่เสมอกัน และไปไม่ค่อยทันกัน ทั้งน้ำก็เชี่ยว ประเดี๋ยวลำนั้นติด ประเดี๋ยวลำนี้ติด บางลำกลับลอยไปตามน้ำ ไปคนละทางสองทาง

ถ่อเรือไปมืด ๆ แลเห็นกันแต่แสงไฟในลำเรือ สองข้างฝั่งก็มีแต่ป่า ไม่มีท่าขึ้น เป็นที่เปลี่ยว ต่อเข้าใกล้จึงเห็นแสงไฟที่พลับพลา แลเห็นบ้านบ้างรำไร เวลา ๒ ทุ่ม ๑๖ นาที ถึงพลับพลาเกาะอ้ายด้วน มีข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านตำรวจภูธรเมืองตากมารับเสด็จเป็นอันมาก ฯ ฝ่ายพระสงฆ์ มีแต่พระปลัดคำ วัดสีตลาราม ผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะเมือง มารับเสด็จรูปเดียว ตรัสถามถึงการคณะเมืองนี้ พระปลัดคำกราบทูลไม่แจ่มแจ้ง ส่อว่าไม่ได้เอาใจใส่ในหน้าที่ ที่ตำบลนี้มีเกาะอยู่เกาะหนึ่งไม่สู้โต กล่าวกันว่ามีจระเข้หางด้วนมาทำวังอยู่ริมเกาะนั้น จึงได้ชื่อตำบลนี้ว่า "เกาะอ้ายด้วน" ที่ตำบลนี้ว่ามีบ้านอยู่ ๘ หลังคาเรือนเท่านั้นหากินในทางทำการรับจ้างบ้าง ทำนาบ้าง ฯ

๑๖. วันที่ ๒๙ พ.ย. เช้าเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ใกล้ ๆ พลับพลา และตรัสปราศรัยแก่ข้าราชการถึงเรื่องตำบลนั้น ๆ พอได้เวลา เสวยที่โรงฉันหน้าฉนวนนั้น มีชาวบ้านตำบลอื่น ๆ ที่ใกล้มาสมทบทำบุญ ๕๐ คนเศษ ประทานเทศนาและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญ และคนเรือที่มาจากนครสวรรค์และกำแพงเพชรตลอดถึงคนครัวและคนเลี้ยงน้ำร้อนและตำรวจภูธรแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๘ นาที ออกเรือจากพลับพลาเกาะอ้ายด้วนต่อไป เวลาเช้า ๔ โมง ๕๒ นาที ถึงพลับพลาประทับร้อนตำบลประดาง พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งข้างซ้าย ฝั่งขวามีเขาตกน้ำซับซ้อนกันหลายชั้น ชาวบ้านนั้นเรียกชื่อเขาต่าง ๆ กันมาก เช่นเขาหนองบัวแดง เขารานำ้ เขาแก้วเป็นต้น รวมเรียกทั้งหมู่บ้าน เรียกว่าเขาประดาง เขาเหล่านี้ไม่มีไม้โต

เหมือนเขาสระบาปทางจันทบุรี มีต้นไม้เล็กไม่ทึบและแลเห็นพื้นดินโปร่งเป็นแห่ง ๆ ดูไกล ๆ เหมือนไร่ที่คนไปปลูกต้นไม้ ผัก พริก มะเขือไว้ ฝั่งข้างซ้ายที่ตั้งพลับพลา มีแต่ป่าไผ่ มีบ้านคนตั้งอยู่บ้างห่าง ๆ เพลวันนี้มีคนมาทำบุญราว ๑๐๐ คน เสด็จขึ้น ตรัสปราศรัยแก่ชาวบ้านพอสมควร เสวยเพลแล้ว ทรงสั่งสอนพวกชาวบ้าน และประทานของแจก และโปรดให้หลวงผดุงพยุหพล แจกพวกที่มาทำงานตามวันมากวันน้อย มาใกล้มาไกล แล้วพระครูเมธีคณานุรักษ์ และพระครูใย ผู้ตามเสด็จจากกำแพงเพชรเผ้า ทูลว่ามาทางเรือตามเสด็จไม่ทัน จึงขึ้นเดินมา ให้เรือกลับ พระครูแหยมและเจ้าอธิการอ่อนทูลลากลับไปกับเรือ เดินจากคลองเมือง มาถึงเกาะตำแยค่ำ อาศัยวัดร้างนอนที่นั่น เช้าจึงเดินต่อมาถึงนี่ จึงโปรดให้ไปในเรือหม่อมเจ้าทัศโนภาศ แล้วเสด็จทอดพระเนตรช้างที่เขาจัดให้มาลากและงัดไม้ถวายทอดพระเนตร ช้างนี้เป็นของนายแช่ม คนทำป่าไม้เขาซื้อกันเชือกละหลาย ๆ พัน ช้างเชือกนี้เขาบอกว่าซื้อมา ๓,๘๐๐ บาท มีผู้มาขอซื้อถึง ๗,๐๐๐ บาทไม่ขาย ว่าเป็นช้างขนาดใหญ่สูง ๕ ศอกเศษลากซุงได้ต้นโต เช่นไม้ ๑๑-๑๒ กำ ยาว ๓-๔ วาลากได้ แต่ที่ให้และลากเพื่อเป็นการถวายตัวที่นี่ไม่น่าดู ว่าช้างเห็นคนมากกลัวเสียไม่ทำจริง ๆ โปรดให้เอากล้วยอ้อยมาเลี้ยงช้าง และให้จ่ายกัปปิยภัณฑ์แก่หมอ และประทานเหรียญอริสัจแก่นายแช่มเจ้าของช้าง เสด็จลงเรือพอจะออกจากที่มีหญิงมารดาพาเด็กมาทูลขอด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมืออีก เด็กคนนี้อายุราว ๕ ขวบ เขากราบทูลว่าตกต้นไม้แขนหักและเป็นไข้มาแต่เช้า เห็นเด็กอื่นได้สายสิญจน์ผูกข้อมือ อยากได้บ้าง รบ

ให้พามา พอสร่างไข้จึงพาตัวมา ทรงผูกข้อมือและประทานเหรียญอริยสัจผูกคอเป็นการทำขวัญ แล้วโปรดให้พระครูวิมลสรสิทธิ์ผู้ตามเสด็จช่วยจัดการทาน้ำมันเข้าเฝือกให้ และประทานยาแก้ไข้กับน้ำมันสำหรับหยอดไว้ รับสั่งว่าถ้าเป็นอย่างไรมากไป จงไปที่เมืองขอให้หมอหลวงเขาช่วยรักษา กว่าจะได้ออกเรือจากตำบลประด่างต่อไปเวลาบ่าย ๑ โมง ๓๑ นาที ฯ ทางข้างหน้าแลเห็นเขาอยู่สองฟากแม่น้ำเป็นทิว ยิ่งขึ้นไปก็ยิ่งเห็นภูเขาซับซ้อนกันมาก เมื่อมาจวนถึงพลับพลาวังหิน เรืออยู่ในกลางแม่น้ำจะดูไปทิศไหนก็เห็นเขารอบด้านทั้งซ้ายขวาหน้าหลัง อยู่ไกลบ้าง ใกล้บ้าง สูงบ้าง ต่ำบ้าง ซ้อนกันเป็นหลั่นลดงดงามน่าดูนัก หาดทรายกลางแม่น้ำก็ผุด ดูเป็นวงเวิ้งเป็นขอบเหลืองลาดชันหลั่นลดดุจภูเขาเตี้ย ๆ เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๑ นาที ถึงพลับพลาประทับแรมตำบลวังหิน ที่นี่มีชาวบ้านมารับเสด็จพร้อมทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน ประมาณ ๒๐๐ คนเศษ แต่ส่วนคนที่มีใจเอื้อเฟื้อทำสำรับมาคอยเลี้ยงคนเรือ คนตามเสด็จก็ถึง ๔๗ สำรับ นับว่าเหลือ เสด็จขึ้นพลับพลาประทานปฏิสันถารแก่ข้าราชการและชาวบ้านเหล่านั้นแล้ว เสด็จทอดพระเนตรวัดยางอันอยู่ใกล้พลับพลาวัดนี้เป็นสำนักสงฆ์ มีพระ ๓ รูป พระอินพรรษา ๒ เป็นอธิการ ลานวัดสะอาด ภูมิฐานดี มีต้นไม้โต ๆ ครึ้มน่ารื่นรมย์ มีกุฏิ ๖ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ หลัง หอกลาง ๒ ชั้น ชั้นล่างเป็นหอนั่ง ชั้นบนเป็นหอสวดมนต์ กลับจากทอดพระเนตรวัดแล้ว ประชุมพระสวดมนต์ และประทานจีวรแพรแก่พระครูเมธีคณานุรักษ์ และพระคร

ใยผู้ตามเสด็จมาจากกำแพงเพชร ประทานย่ามตราแก่พระปลัดคำ ผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะเมือง

๑๗. วันที่ ๓๐ พ.ย. เสด็จบิณฑบาต พอออกฉนวนหน้าพลับพลา ก็พบพวกชาวบ้านมาเข้าแถวคอยใส่บาตรอยู่แน่น เมื่อทรงรับบาตรแล้ว ทรงเห็นที่ ๆ พลับพลาแคบ ไม่พอแก่คนที่มาทำบุญมาก จึงเสด็จไปเสวยเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดยางพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย คนมาทำบุญวันนี้มากประมาณ ๖๐๐ คนเศษ พระรูปหนึ่งต้องฉันราว ๒๐ สำรับ ๓๐ สำรับก็มี คือยกสำรับนี้เข้า ยกสำรับนั้นออก สำรับละคำก็เกินต้องการเสวยแล้ว ประทานธรรมและประทานของแจกแก่คนที่มาทำบุญและคนงาน เวลาอีก ๑๕ นาทีจะ ๕ โมง เห็นยังเหลือคนอีกมาก ถ้าทรงแจกจนทั่ว น่าจะต้องเสวยเพลที่นั้นอีก จึงทรงมอบให้ผู้อื่นแจกแทน เสด็จมาเรือที่นั่ง เวลานี้ทั้งพวกที่มาเฝ้าดูและพวกที่มาทำบุญรวมราว ๑,๐๐๐ เศษ ยังพวกเรือที่เมืองจัดมารับเสด็จอีก ราว ๔๐ ลำ เรือเหล่านั้นเป็นเรือชะล่ามาก คนลงเต็มลำ ราวลำละ ๑๐ คนบ้าง ๑๕ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง สมทบทั้งคนดูแลคนในเรือเกือบ ๒,๐๐๐ คน เวลาเช้า ๕ โมงตรง ออกเรือจากท่าพลับพลาวังหินต่อมา ในระหว่างนี้ได้ยินเสียงประโคมเซ็งแซ่ตลอดทาง เรือแห่ล้อมหน้าล้อมหลัง บ้างประโคมดนตรี มีกลองยาวและเถิดเทิงเป็นต้น บ้างขับร้องรับประสานเสียง เรือที่แห่มาเหล่านั้น บางลำคนพายเป็นชายทั้งลำ บางลำหญิงไทยล้วน บางลำหญิงลาวล้วน แต่งกายเหมือนกันเป็นพวก ๆ บางลำแต่งเรือประดับธงเขียวขาวแดง และพวงมาลัย

ใบไม้ดอกไม้ ต่างร่าเริงสนุกสนานอย่างนักขัตฤกษ์งานปี ตั้งแต่ออกจากพลับพลาตำบลวังหินมาราวครึ่งโมงถึงบ้านเชียงเงิน ต่อไปอีกราว ๔๐ นาทีถึงเชียงทอง เห็นบ้านแน่นหนา และสวนมะพร้าวเป็นดงติดเนื่องกันไป เรือนใหญ่ ๆ ฝากระดานมุงกระเบื้องมากกว่าฝาแฝกมุงแฝก วัดมีไม่ห่างกันนัก แลเห็นโบสถ์วิหารการเปรียญสูงตระหง่านเรียงราย นับว่าเป็นสง่าบ้านเมืองหลายแห่ง ยิ่งจวนจะถึงเมืองยิ่งเห็นบ้านซับซ้อนกันมากเข้า ต่างตั้งที่บูชาประดับประดาบ้านเรือนขาวแดงไปด้วยกระดาษผ้า และธงตลอดทาง คนเดินดูตามริมฝั่งแม่น้ำเป็นแถวติดต่อกันไปยืดยาว ตามหน้าวัดและตรอกลงน้ำ มีคนมาออกันคอยดูเป็นกลุ่ม ๆ เวลาเที่ยง ๕๖ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับเมืองตาก พระสงฆ์มีเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด และพระอธิการที่อยู่ใกล้ ๆ มาสวดชัยมงคลคาถาถวายที่ปะรำข้างพลับพลา ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ตำรวจภูธร เสือป่า และนักเรียน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเข้าแถวรับเสด็จ บ้างบรรเลงเพลงแตร บ้างร้องสรรเสริญพระบารมีบ้างโห่ร้องเสียงกึกก้องไปในขณะนั้น รวมทั้งราษฎรที่มาประชุมกันรับเสด็จที่พลับพลากว่า ๒๐๐ คน เสด็จขึ้นที่ร้าน พระสวดชัยมงคลคาถาตรัสปราศรัยพระที่นั่ง พระปลัดคำผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะเมืองนำเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนเรียงตัว มีพระครูบุญทัน วัดโบสถ์ เจ้าคณะแขวงเมือง พระครูคำใจ วัดมณีไพรสณฑ์ เจ้าคณะแขวงแม่สอดมาจากอำเภอแม่สอด พระครูนำ วัดโพงาม เจ้าคณะแขวงบ้านตากและพระเจ้าอาวาสวัดใกล้ ๆ อีกรวม ๑๗ รูปด้วยกัน ตรัสปราศรัย

แก่ภิกษุทั้งหลายพอสมควร แล้วเสด็จทางแถวข้าราชการ พระศักดาเรืองฤทธิ์ ผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการผู้เป็นหัวหน้าในตำแหน่งเฝ้าเรียงตัว ตรัสทักทายพอสมควร แล้วเสด็จไปให้ราษฎรเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๑ นาที เสด็จประพาสวัดที่ใกล้ ๆ คือวัดมะเขือแจ้ วัดสระเกศ วัดไผ่ล้อม วัดโพธาราม วัดสีตลาราม วัดเหล่านี้ตั้งอยู่ไม่ห่างกันนัก จากพลับพลาไปเวลาราว ๑๐ นาที ถึงวัดมะเขือแจ้ วัดนี้ตั้งอยู่หลังเรือนจำ ภูมิฐานไม่ดี แต่ไม่รก โบสถ์ฝาไม้ มีพระพุทธรูปงาม แต่องค์เล็กหน้าตักราว ๑ ศอกเท่านั้น การเปรียญสามัญ ไม่ดีนัก มีกุฎิ ๖ หลัง เป็นฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง ฝาขัดแตะมุงแฝกบ้าง มีภิกษุ ๗ รูป เจ้าวัดชื่อสิน มีพรรษา ๒๗ เป็นอุปัชฌาย์มาหลายปี มีศิษย์มาก ทอดพระเนตรวัดแล้วประทานย่ามและหนังสือต่าง ๆ แก่พระอธิการ และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและผ้าเช็ดหน้าแก่พระวัดนั้น เสด็จออกจากวัดนั้นแล้วมาทางใต้มีสะพานยาวสัก ๒ เส้น ข้ามบึงไปวัดสระเกศ เสด็จประพาสวัดนี้ วัดนี้ว่าเป็นวัดเก่านมนานมาแล้ว แต่ต่อมาพระอยู่ไม่ค่อยติด ร้างมากกว่ามีพระอยู่ วัดนี้ที่จริงภูมิฐานไม่เลว ของที่ยังเหลืออยู่มีโบสถ์ผนังตึกแต่ไม่โต กับมีหอไตรเก่าโซเซ หน้าจั่วมีลวดลายเป็นฝีมือเก่า และกุฎิฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังยังดี เวลานี้มีพระธุดงค์มาจากเมืองสมุทรสาครมาอยู่ ๑ รูป เป็นมหานิกายถามได้ความว่า การที่มาอยู่เจ้าคณะไม่รู้ เมื่อเสด็จกลับมา จึงตรัสแก่พระศักดาเรืองฤทธิ์ว่า ถ้าต่อไปวัดร้างก็ดี ที่สำนักสงฆ์ก็ดีจะมีพระมาอยู่ ให้บอกเจ้าคณะหมวดหรือเจ้าคณะแขวงให้รู้ ขอให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นธุระในทางนี้ด้วย

เสด็จกลับข้ามบึงมาทางเดิม แล้วเลี้ยวไปทางใต้สักหน่อยหนึ่ง ถึงวัดไผ่ล้อม วัดนี้ภูมิฐานดีพอใช้ เสียแต่แคบและใกล้กับวัดโพธาราม ห่างกันในราวเส้นเดียว ลานวัดสะอาด โบสถ์สร้างใหม่ ฝาผนังตึกพระศักดาเรืองฤทธิ์เป็นหัวหน้าทำกว้าง สะอาดดี มีพระพุทธรูปเล็กหลายองค์ ไม่นับว่างาม กุฏิมี ๗ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้องมีพระ ๒ รูป พระอธิการคำ พรรษา ๒๕ เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระสะอาดเรียบร้อย แต่ออกจะเคร่งเกินไปจนคุมบริษัทไม่ติด นับว่าขาดคุณสำคัญอันหนึ่ง เมื่อทอดพระเนตรวัดและตรัสถามถึงความเป็นไป และ การ พระศาสนาที่ทำในวัดนั้นแล้ว เสด็จประพาสวัดโพธาราม มีพระ ๒ รูปออกมาคอยรับเสด็จ เจ้าอาวาสชื่อบุตร วัดนี้หมู่กุฏิและภูมิฐานก็ดีอยู่ แต่การรักษาไม่ดี สังเกตเห็นว่าพึ่งเตียนเมื่อเตรียมรับเสด็จ โบสถ์ฝาไม้มีไม่รอบและสกปรก ออกจากวัดโพธารามเสด็จไปทางล่าง ราว ๑๕ เส้นถึงวัดสีตลาราม วัดนี้เป็นวัดธรรมยุต ตั้งอยู่ระหว่างตลาดหน้าวัดใกล้แม่น้ำ เดิมว่าเป็นวัดมหานิกาย มีกุฏิไม้ ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน ชาวบ้านเรียกวัดน้ำหัก เมื่อ ๒๔ ปีมาแล้ว พระยาวิเศษสัจธาดาครั้งยังเป็นพระยาสุจริตรักษา ผู้ได้เคยอุปสมบทในสำนักพระสงฆ์ธรรมยุตติกนิกาย และเลื่อมใสในนิกายนี้ ขณะเป็นผู้ว่าราชการเมืองอยู่ ได้ทูลขอพระธรรมยุตขึ้นไปอยู่เมืองตาก โปรดพระราชทานพระมหาเอี่ยม ๔ ประโยค วัดเสนาสน์กรุงเก่า ทรงตั้งเป็นพระพรหมเทพาจารย์ ขึ้นไปพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้เป็นสหจรและจัดให้อยู่วัดนี้เมื่อพระพรหมเทพาจารย์ขึ้นมาอยู่แล้ว หลวงจิตรจำนงวาณิช (จีน บุญเย็น)

จัดการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างขึ้นใหม่เกือบทั้งหมด เหลือของเก่าแต่การเปรียญ ๑ หลัง กับหอระฆัง ๑ หลังเท่านั้น โดยเหตุนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้ ครั้งยังเป็นสมเด็จพระยุวราช เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ และเสด็จทอดพระเนตรวัดนี้ จึงพระราชทานชื่อว่า "วัดศีตลาราม" โบสถ์วิหารและกุฏิก่อเป็นตึกอย่างใหม่ ใหม่จนเกือบไม่รู้ว่าวัด โบสถ์และวิหารเป็นตึกใหญ่โตกว้างขวางเท่ากัน แต่วิหารเตี้ยกว่า กุฏิทำเป็น ๒ หมู่ เรียกคณะเหนือคณะใต้ คณะใต้มี ๑๐ หลัง เป็นกุฏิ ๒ ชั้น ข้างล่างเป็นตึก ข้างบนเป็นไม้ คณะเหนือมีกุฏิ ๒ หลัง ยาว ๙ ห้อง หลังหนึ่ง อีกหลังหนึ่งหันหน้าหากันเหมือนคณะใต้ จุพระได้เท่ากัน ถ้าพระเณรอยู่ต้องไม่ซ้อนกัน ๒๐ รูปเป็นพอดี แต่ว่าพระมากเคยอยู่ได้ตั้ง ๕๐ รูปกว่า มีกำแพงล้อมรอบคณะและล้อมวัด เขตพัทธสีมาใหญ่เสมอกำแพงวัด มีโรงเรียนหนังสือไทย เป็นโรงเรียนตัวอย่างเมืองนั้น มีนักเรียนชาย ๑๒๐ คน หญิง ๙ คน สอนถึงชั้นมัธยมปีที่ ๓ เป็นอย่างสูง เวลานี้พระปลัดคำ พรรษา ๑๐ เป็นเจ้าวัด มีพระ ๕ รูป พรรษาเดียวทั้งนั้น เณร ๓ รูป การสวดมนต์มีเทศนา วัดต่าง ๆ มีแต่หน้าพรรษา แต่วัดสีตลารามมีเป็นนิตย์ อย่างวัดธรรมยุตในกรุงเทพ ฯ อุบาสกอุบาสิกาฟังเทศน์ในวันพระราววันละ ๔๐ คน แต่พระในวัดนอกจากพระปลัดคำ ยังทำอะไรไม่ได้ ส่วนพระปลัดคำคนที่นั้นสรรเสริญว่ารู้ธรรมวินัยและเทศนาเป็น แต่แย้งต่ออาการที่ได้เห็นว่าเป็นผู้เงอะงะ เสด็จกลับจากวัดสีตลารามมาตามถนนใหญ่ผ่าน

ตลาด มีผู้ตั้งที่บูชาและนั่งคอยเฝ้ามาก ค่ำประทับแรมบนพลับพลา พลับพลานี้ทำคล้ายกับที่เมืองกำแพงเพชร ต่างแต่มีบันไดลงข้างหน้ามุข ๒ ทาง มีปะรำแต่ข้างหน้า และที่นี่ทำฝากระดาน ส่วนหลังคามุงแฝก จะเปลี่ยนเป็นมุงกระเบื้องภายหลังอย่างเดียวกัน ทำเป็นของถาวรเพื่อใช้เป็นพลับพลารับเสด็จสำหรับเมืองในการต่อไป สร้างขึ้นในการรับเสด็จคราวนี้ การแต่งประดับด้วยกล้วยไม้ต่าง ๆ เห็นจะหลายสิบอย่าง ทั้งที่พลับพลาและที่ปะรำหน้าพลับพลา นับว่าเป็นอย่างงามกว่าพลับพลาที่อื่นที่ได้เห็นมาแล้ว ฯ

๑๘. วันที่ ๑ ธันวาคม เมื่อคืนหนาวจัดจนเช้า เสวยเช้าแล้วประทานธรรมและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญและคนทำงานที่นัดให้มาประชุมที่วัดมะเขือแจ้ เสด็จกลับถึงพลับพลาเวลาจวนเพล พวกทหารเฝ้าทำสักการะบูชา มีนายพันโท พระสุวรรณชิต ผู้ขึ้นไปตรวจการจากนครสวรรค์เป็นหัวหน้า ทรงประทานปฏิสันถารแก่นายทหารที่มาเฝ้า และพวกที่มาทำบุญจนเวลาเพล เสวยเพลแล้วทรงเชิญสั่งให้พระอริยกวี พระมหานายก พระครูเมธีคณานุรักษ์ ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองกำแพงเพชร พระครูวินัยธรรม[๑] วัดบวรนิเวศวิหาร เข้ากันเป็นการกสงฆ์ พิจารณาและวินิจฉัยอธิกรณ์ ๓ เรื่องที่พระปลัดคำผู้รักษาการในหน้าที่เจ้าคณะใหญ่เมืองตาก กราบทูลว่ายังค้างอยู่ คือ ๑. พระเที่ยง วัดตะคร้อ ต้องหาว่ารุกเอาที่ดินราษฎร พระปลัดคำพิจารณาว่าสมจริง ตัดสินให้สึก พระเที่ยงไม่ยอมทำตาม

---

๑. คือท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ อดีตกรรมการมหาเถรสมาคมและเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สุดท้ายบั้นปลายแห่งชีวิตของท่าน

และบวชหญิงเป็นสามเณรี ๒. เรื่องพระครูพัฒ เจ้าคณะแขวง *กิ่งอำเภอเชียงเงิน*[๑] ต้องหาว่าเสพสุรา และเบียดบังเอาทรัพย์สำหรับปฏิสังขรณ์ในวัดชัยชนะสงครามบ้าง เอาทรัพย์ทายกบริจาคแก่ภิกษุเฉพาะตนบ้าง พิจารณาแล้วส่งสำนวนแก่เจ้าคณะรองหนเหนือ ผู้บัญชาการคณะมณฑล ยังไม่ได้รับคำตัดสิน ๓. เรื่องพระหลายรูปด้วยกันอยู่วัดท่าชัยก็มี อยู่วัดเขาแก้วก็มี ลักเล่นการพนันคือหมากแกว และพระเข้มต้องหาว่ารับจำนำอาวุธ ยังไม่ได้ตัดสิน ฯ เรื่องที่ ๑ เมื่อเสด็จถึงบ้านประดาง ชาวบ้านผู้เป็นโจทก์หลายคนถวายเรื่องราว ได้โปรดให้การกสงฆ์วินิจฉัยอธิกรณ์เรื่องที่ ๑ เฉพาะในความประพฤติของภิกษุ ไม่เกี่ยวถึงเรื่องที่ดิน อันเป็นหน้าที่ของฝ่ายบ้านเมือง ฯ ส่วนอธิกรณ์เรื่องที่ ๒ นั้น เข้าใจว่าท่านผู้บัญชาการคณะมณฑลรอไว้ถวายทรงวินิจฉัยที่นี่ เพราะก่อนนั้นท่านได้เคยกราบทูลไว้แล้ว จึงโปรดให้วินิจฉัยเสียด้วย ฯ เมื่อพิจารณาแล้วทำคำวินิจฉัยอย่างไรให้นำถวาย ส่วนเรื่องที่ ๓ ได้ทราบว่าผู้ที่ต้องหาสึกหมดแล้ว เป็นอันไม่ต้องพิจารณา ฯ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๑ นาที เสด็จประพาสวัดขึ้นไปทางเหนือตามถนนหลวงผ่านตลาดไป แล้วเลี้ยวมาทางตะวันออกข้ามบึงไป บึงนี้กว้างราว ๓ เส้นแต่ยาวมาก น้ำตื้นพอเหมาะสำหรับปลูกบัวหลวง มีบัวหลวงอยู่บ้างเป็นหย่อม ๆ รกด้วยหญ้าอื่นเสียมาก เมื่อพ้นบึงมา เรียก *วัดมณีบรรพต*[๒] โบสถ์วิหารตึกไม่สู้โต ตั้งอยู่บนยอดเขา เสด็จนมัสการพระในโบสถ์และวิหาร ในวิหารมีพระงาม ๆ

๑. กิ่งอำเภอเชียงเงิน ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้นอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองตาก

๒. ได้รับการสถาปนาเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗

หลายองค์แต่รกรุงรัง การรักษาไม่ดีและไม่รู้จักจัด มีกุฎิ ๔–๕ หลัง มีพระอยู่ ๘ รูป เจ้าอธิการจิ๋ว เป็นเจ้าวัด เป็นผู้ชรา อยู่ข้างจะเลอะเทอะไม่ได้การ ที่วัดนี้มีโรงเรียนหลวงสอนหนังสือไทย นักเรียนมีทั้งชายและหญิง นักเรียนชาย ๙๐ เศษ หญิง ๓๖ คน แต่งตัวสะอาด เมื่อรับเสด็จ ชายยืนเข้าแถว หญิงนั่งคุกเข่าพนมมือถือดอกไม้ เมื่อประทานของแจกแก่พระอย่างเคยประทานที่วัดอื่นแล้ว เสด็จกลับตามทางเดิมออกถนนใหญ่ เลี้ยวขึ้นทางเหนือ และประพาสวัดพร้าว เป็นวัดลาว มีพระอยู่ ๓ รูป อธิการบุญ เป็นเจ้าวัด วิหารทำแปลกมาก เขียนลวดลายทองและสีทั้งเสาทั้งแปทั้งกลอนทั้งฝา ประดับประดาด้วยกระจกสีต่าง ๆ ตามเสาและฝาน่าดูอยู่ หลังคาทำลดเป็นหลั่นหลายชั้น พระประธานรูปอย่างพม่าไม่งาม ธรรมาสน์และราวเทียนประดับกระจกปิดทองเป็นของดูได้ เสียแต่กั้นธรรมาสน์สูงเกินไป เกือบแลไม่เห็นหน้าผู้เทศน์ ทำเช่นนี้ เพื่อจะไม่ให้เห็นปากเห็นหน้าถนัด เหมือนใช้ตั้งพัดกระมัง กุฏิมีอยู่ ๕ หลัง ๖ ทั้งหอกลางและมีศาลาเล็กหลายหลัง ลานวัดไม่สู้กว้าง รักษาเตียน มีพวกกะเหรี่ยงและพม่ามาขายของในวัดหลายคน มีถนนแลคูคั่น แยกหมู่โบสถ์กับหมู่กุฏิ ตอนโบสถ์ไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเพราะเวลาจวนค่ำ และจะต้องไปทอดพระเนตรวัดอื่นอีก เสด็จต่อไปถึงวัดศรีบุญเรือง วัดนี้ชาวบ้านเรียกว่าวัดหัวบ้าน เป็นวัดลาวเหมือนกัน มีกุฏิ ๔–๕ หลัง ฝากระดานมุงกระเบื้อง โบสถ์ไม่มี มีพระรักษาอยู่รูปเดียว ไปลงโบสถ์วัดพร้าว วิหารทำแบบเดียวกับวัดพร้าว แต่เลวกว่า วัดนี้ติดกับวัดโบสถ์ มี

กำแพงคั่นเป็นเขตเท่านั้น แล้วเสด็จประพาสวัดโบสถ์ต่อไป วัดโบสถ์ก็เป็นวัดลาว พระครูบุญทัน เจ้าคณะแขวงเป็นเจ้าอาวาส มีพระอยู่ ๙ รูป โบสถ์ดีฝาผนังตึก มีพระเจดีย์อยู่ในบริเวณโบสถ์องค์หนึ่ง รูปร่างอย่างพม่าซ่อมยังไม่สำเร็จ ประทานกัปปิยภัณฑ์เป็นจำนวนราคา ๕๔ บาทเท่า พระชนมพรรษา ช่วยในการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์องค์นั้น บริเวณนี้มีกำแพงก่อทึบล้อมรอบ นอกกำแพงด้านใต้ มีสระและศาลาการเปรียญด้านตะวันออกมีหมู่กุฎิและสระ กุฏิ ๔–๕ หลังเก่าโซเซ ดีอยู่แต่ ๒ หลังเท่านั้น ด้านเหนือติดกับโรงทหาร ภูมิฐานของวัดนี้ ถ้าไม่ติดกับวัดศรีบุญเรืองและโรงทหารแล้วจะดีมาก ตรัสแก่พระครูบุญทันเจ้าคณะแขวงว่า ต่อไปให้รวมวัดศรีบุญเรืองเป็นวัดเดียวกันกับวัดโบสถ์เสีย การปกครองจะได้ง่าย เหมือนอย่างฝ่ายเมือง ย่นเมืองลงเป็นอำเภอ ประทานย่ามตราและประทานหนังสือแก่พระครูบุญทันและพระลูกวัดตามเคยแล้ว เสด็จที่ว่ากองการทหาร ประทานธรรม มีคนไปฟังมาก ทั้งทหารและญาติของทหาร เวลาทุ่มเศษ เสด็จกลับมาทางถนนใหญ่ ตามทางที่เสด็จสว่างแพรวพราวไปทั้งถนน ชาวบ้านตกแต่งตามไฟจุดเทียนไขแขวนโคมญี่ปุ่นตั้งที่บูชา ตั้งน้ำตามเทียนและจุดตะเกียงเรียงรายไปตลอดทางมา บ้างพนมมืออยู่หน้าบ้านเป็นหมู่ ดูหน้าตาแช่มชื่นอย่างยินดีปีติ เวลา ๑ ทุ่ม ๔๐ นาที เสด็จกลับถึงพลับพลา ฯ

๑๙. วันที่ ๒ ธ.ค. หนาวจัดมาตั้งแต่คืนจนเช้า เสด็จบิณฑบาตกลับแล้ว พระศักดานำภรรยาข้าราชการเฝ้า ประทานของ

แจกแล้ว เสวยที่ประจำพร้อมด้วยภิกษุทั้งหลายผู้ตามเสด็จและพระผู้ใหญ่เมืองนั้น เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จศาลากลางเมืองตาก ศาลากลางที่เมืองนี้ เป็นตึกใหญ่สี่เหลี่ยมสองชั้นมีมุขด้านหน้าดูสง่า แต่ตั้งอยู่หลังโรงตำรวจภูธร เดิมว่าเป็นบ้านพระยาวิเศษสัจธาดา (อ่วม) เมื่อจะถึงแก่กรรมได้ถวายเป็นของหลวง ศาลาเดิมเป็นตึกสองชั้นเหมือนกัน แต่เล็กแคบ เดี๋ยวนี้ใช้เป็นโรงตำรวจภูธร เมื่อประทานธรรม และ ทรง ประน้ำ มนต์ แล้ว เสด็จ กลับมา เสวย เพล ที่ พลับ พลา เวลาบ่าย ๕ โมง ๗ นาที เสด็จประทานธรรมแก่นักโทษที่เรือนจำ มีนักโทษรวม ๔๙ คน หญิง ๔ คน ต้องโทษเพราะขโมยมากกว่าอื่น ทำร้ายร่างกายเป็นที่ ๒ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที เสด็จวัดไผ่ล้อม ประทานธรรมแก่พระสงฆ์ในเมืองตากที่นัดให้ไปประชุม ทรงอธิบายถึงปฏิปทาของพระบรมศาสดา ที่พระองค์ได้บำเพ็ญ จนได้บรรลุธรรมพิเศษ และได้ประกาศธรรมนั้นให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์เป็นอันมาก แม้จะเป็นความลำบากยากยิ่งเห็นปานดังนั้นก็ตาม พระองค์ไม่ได้เห็นแก่ความลำบาก ทรงพยายาม ประ กอบไป จนเห็นผลสำเร็จทั้งนี้ก็ด้วยพระมหากรุณาธิคุณที่เต็มอยู่ในพระสันดาน หวังจะให้ผู้เขลาไม่รู้เท่าตามเป็นจริงและเดือดร้อนอยู่ พ้นจากทุกข์ที่ตนไม่ปรารถนา พระองค์ทรงเทศนาสั่งสอนประชาชน ให้ตั้งอยู่ในความดีความงามเป็นพุทธกิจ ตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนนิพพาน พระองค์ยังกาลให้ล่วงไปด้วยทรงบำเพ็ญสัตตูปการสัมปทา คือเกื้อกูลแก่ผู้อื่นไม่ได้มัว

เสวยวิมุตติสุขเฉพาะพระองค์ พระองค์ทรงแสดงศีลสมาธิปัญญาว่าเป็นสิกขาของภิกษุ อันผู้ปฏิบัติสืบอายุพระพุทธศาสนา ควรเข้าใจเนื้อความและประโยชน์แห่งธรรมนั้น แล้วปฏิบัติให้สมควร ทรงอธิบายขยายความ และแสดงอันเป็นประโยชน์แห่งศีลสมาธิปัญญาให้ภิกษุทั้งหลายได้ความเข้าใจแล้ว ทรงแสดงความสืบเนื่องแห่งพระศาสนามีใจความว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนาให้แพร่หลายไปในบริษัททั้งสี่ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาแล้ว พระสาวกผู้เป็นศิษย์ของพระองค์ร่วมพระพุทธประสงค์ด้วย ช่วยกันนำคำสั่งสอนนั้น ๆ สั่งสอนกันสืบมา รักษาขนบธรรมเนียมให้เป็นไปตามแบบแผน ขจัดมลทินอันจะมีขึ้นแก่พระศาสนา ดังนี้ พระศาสนาจึงเป็นมาตลอดกาลยืดยาวจนคน ในชั้น หลัง ได้ บวช ได้เรียนได้รู้ธรรมซึ่งท่านค้นคว้าได้แล้วนำมาสั่งสอนให้แพร่หลาย ด้วยกำลังปัญญาและความเพียรได้ประพฤติพรหมจรรย์เป็นธรรมทายาท เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายได้สติระลึกถึงพระคุณที่ท่านได้มีติดตนอยู่ และคิดที่จะฉลองพระคุณท่าน ตั้งใจดำเนินตามธรรมจริยาของท่าน กล่าวคือเอาเป็นธุระพระศาสนา ตามสติกำลัง ไม่คิดเอาประโยชน์ส่วนตัวผู้เดียว เมื่อจบพระธรรมเทศนาลงแล้ว สังเกตหน้าภิกษุผู้พอนับได้ว่า มีกำลังวุฒิควรแก่การงานเหล่านั้น เห็นได้ว่ามีผู้เอาใจใส่ในพระกระแสรับสั่งและพอใจในการที่จะเอาธุระพระศาสนา จึงเป็นอันหวังได้ว่าการที่ทรงมุ่งมาเพื่อจะจัดการพระสงฆ์เมืองนี้ ที่ยังเป็นไปไม่เรียบร้อยให้เป็นไปเรียบร้อยสมพระประสงค์ได้ จึงทรงอธิบายต่อไปว่า หน้าที่เจ้าคณะ

เมืองที่พระปลัดคำรักษาการอยู่โดยยังหาตัวไม่ได้นั้น บัดนี้ได้ทรงเห็นแล้วว่า พระปลัดคำมีกำลังน้อย ไม่มีบริษัทบริวารพอที่จะช่วยทำงานให้เป็นไปด้วยดี เพราะเวลานี้ที่วัดสีตลารามก็มีพระอยู่เพียง ๕ รูป ทั้งมีพรรษาเดียว หมดเมื่อไรก็ได้ และพระปลัดคำไม่มีวิสาสะในฝ่ายพระมหานิกายและไม่รู้การงาน จะทำความเจริญให้เกิดขึ้นแก่คณะสงฆ์ไม่ได้ จึงทรงยอมรับคำร้องของพระปลัดคำ ต่อท่านผู้บัญชาการคณะสงฆ์มณฑลว่าไม่สามารถ และประทานพระอนุญาต ให้ส่งหน้าที่รักษาการตามคำร้องของเธอ บัดนี้ทรงเห็นพระครูบุญทัน เป็นผู้มีพรรษาอายุมาก เป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระสงฆ์ลาว ทั้งเวลานี้ก็เป็นเจ้าคณะแขวงเมืองอยู่แล้ว สมควรเป็นผู้ว่าการคณะสงฆ์เมืองตากได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระครูบุญทัน วัดโบสถ์ เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองตาก ให้พระอธิการสิน วัดมะเขือแจ้ ผู้มีพรรษาอายุเป็นที่ ๒ และเป็นผู้ใหญ่ในมหานิกายฝ่ายไทย นับว่ามีกำลังพอจะทำการได้ เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะรองเมืองตาก ให้พระ-อธิการคำ วัดไผ่ล้อม ผู้เอาใจใส่ในการปฏิบัติพระศาสนา และปฏิสังขรณ์วัดเรียบร้อย เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงกิ่งอำเภอเชียงเงิน แทนที่พระครูพัฒ เจ้าคณะแขวงเก่า ที่ตรัสให้ออกเพราะต้องอธิกรณ์

ในการที่ทรงตั้งพระครูบุญทัน ขึ้นเป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองตาก และตั้งพระอธิการสิน เป็นพระครูผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะรอง ก็ด้วยพระประสงค์จะให้พระฝ่ายลาวกับพระฝ่ายไทยมีสามัคคีเข้ากันกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียว ช่วยกันจัดการบำรุง

พระศาสนาให้ดำเนินไปเรียบร้อย เพราะว่าพระครูบุญทัน ถึงเป็นผู้มีอายุพรรษามากจะทำการไม่ค่อยไหว ก็เป็นผู้ใหญ่เป็นที่นับถือของพวกพระลาว จัดเอาเป็นผู้ชักนำและเป็นที่ปรึกษาการงาน เพราะเคยเป็นเจ้าคณะแขวงมาแล้ว ส่วนพระครูสิน เป็นที่นับถือของพวกพระไทย และมีกำลังพอจะทำงานได้ จัดให้เป็นผู้ทำงานได้เต็มมือ เช่นนี้เชื่อว่าต่อไป พระทั้งหลายคงจะเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ยังพระศาสนาให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ฯ เสด็จกลับจากที่นั้น ในระหว่างที่ทรงพระดำเนินมาตามทาง ตรัสสั่งให้พระศักดา จัดการประชุมเจ้าอาวาส อ่านใบตั้งพระครูคำ เป็นเจ้าคณะแขวงกิ่งอำเภอเชียงเงิน ให้พระที่ยังไม่รู้ ได้ทราบ เสด็จถึงพลับพลาเวลาทุ่มเศษ ทรงคำวินิจฉัยอธิกรณ์ของพระเที่ยง วัดตระคร้อ และของพระครูพัฒ วัดไชยชนะสงคราม ที่การกสงฆ์นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงพระอักษรประทานพระอนุมัติ ฯ

คำวินิจฉัยเรื่องที่ ๑ ยอมฟังตามคำแก้ของพระเที่ยงว่าช่วยนายชุ่มน้องชายทำ วินิจฉัยว่า ยังไม่เป็นปาราชิก เพราะผู้หวงห้ามก่อนยังไม่ทอดกรรมสิทธิ์ พระเที่ยงสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยความสมคบอันไม่ควร ให้ทำปัพพาชนียกรรมแก่พระเที่ยงขับจากแขวงอำเภอเมือง ๆ ตาก เรื่องที่ดินนั้นให้ผู้พิพาทว่ากันตามกระบิลเมือง ฯ ข้อที่พระเที่ยง ต้องหาว่าบวชหญิงเป็นสามเณรีนั้น วินิจฉัยว่าทำด้วยสัญญาวิปลาศให้ยกเสีย แต่ห้ามไม่ให้ทำอีกต่อไป ฯ เรื่องที่ ๒ ใจความว่า ข้อที่พระครูพัฒ ต้องหาว่า เอาทรัพย์ที่ทายกบริจาคแก่ภิกษุเฉพาะตนนั้น พิจารณาไม่ได้จริง ให้ยกเสีย ฯ ข้อที่พระครูพัฒ ต้องหาว่าเบียดบังเอาทรัพย์สำหรับปฏิสังขรณ์ในวัดไชยชนะสงครามนั้น พระครู

พัฒจำหน่ายไม่ตกหมด ตัดสินว่าไม่เป็นปาราชิก เพราะของอยู่ในมือคน เป็นเพียงภัณฑไทย กว่าจะใช้เสร็จหรือจำหน่ายตก ฯ ข้อที่พระครูพัฒ ต้องหาว่าเสพสุรานั้น พิจารณาได้จริง วินิจฉัยแนะนำให้สึกเสีย ฯ โปรดให้พระอริยกวี นำมาอ่านให้พระทั้ง ๒ ผู้ต้องอธิกรณ์นั้นฟัง พร้อมด้วยพระครูผู้รั้งตำแหน่ง เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวงและเจ้าอาวาสทั้งหลาย พระอริยกวี อ่านแล้ว ได้มอบคำวินิจฉัยให้พระศักดา เป็นผู้ดูแล ให้เรื่องนี้เป็นไปตามวินิจฉัยในหน้าที่ธรรมการเมื่อเรียบร้อยแล้ว ให้มอบคำวินิจฉัยแก่ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองต่อนี้ทรงพระดำริถึงการที่จะหาพระมาช่วยจัดการคณะสงฆ์เมืองตากต่อไป ฯ

๒๐. วันที่ ๓ ธ.ค. เป็นวันเสด็จกลับ เช้าเสด็จบิณฑบาตวันนี้มีคนมาใส่บาตร มากกว่าทุกวัน ประมาณไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ คน ทั้งคนที่มาทำบุญและคนที่มาถวายของ วันนี้ราว ๕๐๐ คน เสวยเช้าแล้วประทานธรรมแก่ผู้ที่มาทำบุญ อนุโมทนาแล้วประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็ก คนถวายดอกไม้ธูปเทียนมาก เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาทีจึงได้ออกเรือที่นั่งจากพลับพลาเมืองตาก ข้าราชการพลเรือน ตำรวจภูธร และนักเรียนเข้าแถวเป่าแตร และโห่ร้องสรรเสริญพระบารมีพวกตามส่งลงเรือพายถ่อ ตีกรรเชียงเสียงเซ็งแซ่ไปด้วยดีดสีตีเป่าโห่ร้องอย่างเมื่อวันเสด็จถึง เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือที่นั่งเทียบท่าฝั่งตะวันตก เสด็จประพาสวัดหน้าป่า หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่า วัดมุขอัมพวัน ขึ้นทรงพระดำเนินไปตามทางที่แต่งไว้ มีชาวบ้านตั้งที่บูชาและคอยเฝ้าตามทางเป็นหมู่ ๆ ตรัสทักทายปราศรัยไปด้วยตลอดทาง

เวลาราว ๒๕ นาทีถึง มีพระออกมารับเสด็จที่หน้าวัด ตรัสปราศรัยแก่พระแล้ว เสด็จนมัสการพระในโบสถ์และประทานของแจกแก่พระวัดนี้มีพระ ๑๒ รูป เจ้าอาวาสชื่อพร้อม พรรษา ๕ คล่องแคล่ว ลูกวัดมีพรรษาน้อย วัดตั้งอยู่ริมน้ำเหนือเมืองขึ้นไป ภูมิฐานที่อยู่น่าสบาย และอาหารการบริโภคว่าบริบูรณ์ เพราะฝั่งนี้มีวัดน้อย มีวัดส้มเกลี้ยงอีกวัดหนึ่งที่อยู่ใกล้กัน มีพระ ๓ รูป ได้มาเฝ้าที่วัดนี้ด้วย มีคนตามมาเฝ้าที่วัดราว ๒๐๐ คน เด็กมาก ได้ทรงมอบสายสิญจน์ประทานนายทิม ทายกแจกแก่พวกเด็ก เสด็จกลับจากวัดนั้นมาตามทางเดิม ลงเรือที่นั่งเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ออกเรือต่อมาเวลา ๔ โมง ๕๐ นาที เรือถึงท่าวัดเชียงทองล่าง เสวยเพลแล้วจึงเสด็จขึ้น มีพระวัดนั้นออกมาคอยรับเสด็จ ๖ รูป เจ้าอาวาสชื่อเทียน พรรษา ๑๘ คล่องแคล่ว วัดแคบรักษาได้สะอาด เป็นวัดลาว โบสถ์วิหารทำเป็นอย่างเดียวกัน ทอดพระเนตรและประทานของแจก แล้วเสด็จขึ้นดอยเชียงทอง อยู่ใกล้กับวัดเชียงทองล่าง พื้นที่บนยอดดอยไม่กว้าง พอสร้างโบสถ์วิหารและหมู่กุฏิได้ ๕–๖ หลัง ไม่มีลานที่ว่างกี่มากน้อย สูงจากพื้นขนาด ๘ วา โบสถ์วิหารเป็นตึก ทำพอใช้แต่ไม่ใช่ของงาม แต่เมื่อมาในแม่น้ำเห็นสูงตระหง่านน่าดู มีพระอยู่ ๒ รูป อธิการชื่อปัญญา ประทานของแจกแล้วทรงพระดำเนินต่อมาเข้าเขตบ้านเชียงเงิน ถึงวัดดอยท่าแค วัดนี้ภูมิฐานงามดี มีดอย ๒ แห่ง เตี้ยบ้างสูงบ้าง มีที่ราบเป็นที่ตั้งกุฎิ โบสถ์วิหารการเปรียญตั้งอยู่บนดอย มีพระ ๕ รูป เจ้าอาวาสชื่อหยิบ รักษาวัดดี ประทานของแจกแล้ว เสด็จต่อมาถึงวัดท่าแค อีกอย่างหนึ่งเรียกวัดท่าชัยชนะสงคราม มีพระ ๑๒ รูป

เวลานี้พระอธิการยิ้ม เป็นเจ้าอาวาส โบสถ์ตึกสร้างใหม่ พระศักดา-เรืองฤทธิเป็นหัวหน้าสร้าง มีกุฏิหมู่หนึ่งสร้างติดกันไม่น่าดู ที่จริงพื้นที่น่าจะทำให้งามได้ เมื่อประทานหนังสือแจกแก่พระแล้วเสด็จต่อมาตามทาง มีคนออกันรับเสด็จเป็นกลุ่ม ๆ ตั้งที่บูชาตามมีตามเกิด เสด็จถึงท้ายบ้านเชียงเงิน ลงเรือที่นั่ง ตรัสสั่งให้ผู้ว่าราชการแจกผ้าเช็ดหน้าแก่พวกที่ตามมาส่งเสด็จ ได้แจกเมื่ออยู่ที่ท่าพักหนึ่งแล้วยังไม่ทั่วกัน ต้องแจกมาในเรือด้วย จนถึงท่าวังหินจึงทั่วกัน พวกเรือจึงกลับ ที่จริงโปรดให้กลับตั้งแต่วัดเชียงทองล่าง แต่ไม่มีใครกลับ ยังเต็มใจตามส่งเสด็จจนถึงวังหิน กระบวนเรือเดินต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที ถึงพลับพลาบ้านประดาง ไม่ประทับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๙ นาที ถึงพลับพลาเกาะอ้ายด้วน เสด็จขึ้นทอดพระเนตรในที่ใกล้ ๆ ตรัสปราศรัยแก่พวกชาวบ้านและข้าราชการบ้างเล็กน้อย ก็พอค่ำแล้วประชุมภิกษุสงฆ์สวดมนต์ เพื่อเป็นมงคลแก่ผู้อยู่ในตำบลนั้น เพราะเมื่อเที่ยวขึ้นเสด็จถึงดึกไม่ได้สวด แล้วตรัสแก่พระศักดาว่าที่ตำบลนี้ เมื่อเที่ยวขึ้นชาวบ้านได้มาทำบุญและได้ประทานธรรมประทานของแจกแล้ว ขอให้งดการทำบุญเสีย เป็นแต่เช้าจะเสด็จไปรับบิณฑบาต เพราะมีพระ-ประสงค์ว่ารุ่งขึ้นจะออกเรือแต่เช้า เพื่อจะได้เสด็จถึงเมืองกำแพงเพชรในเย็น ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองตากตั้งที่ว่าการที่ตำบลบ้านระแหงอยู่ข้างซ้ายแห่งแม่น้ำพิง เมื่อแลดูในแม่น้ำ ปรากฏว่าเป็นเมืองใหญ่โตมาก มีหมู่บ้านและถนนติดต่อกันยืดยาวกว่า ๑๕๐ เส้น เมื่อขึ้นไป

บนบกแล้ว ได้เห็นบ้านตั้งอยู่ริมถนนริมน้ำเท่านั้นเป็นมาก เมื่อห่างฝั่งออกไปก็ไม่ค่อยมีถนนและบ้านเท่าไร แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังนับว่าเป็นเมืองที่บริบูรณ์และครึกครื้นในฝ่ายเหนือเมืองหนึ่งได้ สินค้าต่างเมืองมารวมกันหลายทาง คือมาจากเมืองเชียงใหม่บ้าง เมืองมรแหม่งบ้าง ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ บ้าง ทางฝั่งที่ตั้งเมืองมีคนลาวมากกว่าคนไทย อีกฝั่งหนึ่งมีบ้านไม่คับคั่งเป็นคนไทยเกือบทั้งนั้น เมืองนี้เดิมว่าตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านตาก เหนือจากที่ตั้งเมืองเวลานี้ขึ้นไปทาง ๑ วัน ฯ

ราษฎรเมืองนี้ หาเลี้ยงชีพในทางค้าขายบ้าง ทำนาทำสวนบ้าง ทำป่าไม้สักบ้าง สังเกตตามอาการทั่วไป เป็นคนพอมีพอกิน ไม่ถึงกับขัดสนข้นแค้น แต่พวกผู้ดีขาดทางหา อยู่ข้างจะโทรมลง ฯ

วัดทั่วไปในเมืองตาก ได้เห็นในเมือง และที่กิ่งอำเภอเชียงเงินมีมาก และเป็นวัดที่มีของก่อสร้างมั่นคงหลายแห่ง โบสถ์วิหารเป็นตึกแทบทุกแห่ง กุฏิฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้น บางตำบลที่มีคนมาก ก็มีวัดตั้งอยู่ถี่ เช่นที่เมืองมีวัดมากเกินไปที่มีบ้านคนห่างก็มีวัดห่าง วัดที่ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน และมีบ้านไม่น้อยนัก ย่อมมีกำลังทำวัดได้ดี ในหมู่ที่มีวัดมาก จะทำให้ดีในคราวเดียวทุกวัดไม่ได้ มักผลัดกันโทรมเสมอ วัดทั่วไปตลอดถึงวัดในเมืองอื่น ถ้าหมู่หนึ่งมีถึง ๖ หรือ ๗ วัด ก็คงโทรมอยู่ใน ๓–๔ วัดเสมอ การที่มีวัดมากเป็นความลำบากในการที่จะบำรุงให้ดี และยากที่จะหาผู้สามารถปกครองได้ทั่วถึง วัดมีน้อยลำบากในการที่จะต้องไปทำบุญ แต่สบายในการที่จะบำรุงรักษาและอาจทำให้งดงามเป็นที่เจริญใจของผู้เห็น ฯ

พระสงฆ์ในเมืองตาก ร่วงโรยเหมือนในเมืองกำแพงเพชร ในวัดที่เสด็จอย่างมากมีเพียง ๑๒ รูป ๒ วัด นอกจากนั้นมีไม่ถึง ๑๐ รูป แต่เมืองตากมีวัดติดกันมากกว่าเมืองกำแพงเพชร พระอยู่กระจายกันไป มีไม่ครบคณะสงฆ์ก็หลายวัด จึงดูร่วงโรยกว่าเมืองกำแพงเพชร วัดในตำบลเชียงทองเชียงเงินใต้เมืองลงมา มีพระครบคณะสงฆ์โดยมาก ได้รับบอกเล่าว่ามีคนบวชน้อย และบวชเพียงพรรษาเดียวโดยมาก เมื่อเป็นเช่นนี้พระสงฆ์ก็ต้องมีน้อยอยู่เอง ฯ แต่ประหลาดอยู่ว่า ที่วัดสีตลารามทำเสนาสนะไว้ออกมาก ซ้ำได้ยินว่าเคยมีพระสงฆ์ถึง ๖๐ รูปก็มี ส่วนวัดอื่นอันเป็นพื้นเมือง หามีเสนาสนะมากเช่นนั้นไม่ในเวลานี้ที่วัดสีตลารามก็ร่วงโรยลงเสมอวัดอื่น ปรากฏว่าการสร้างเสนาสนะไว้มากนั้น เป็นทำการทำผิดไปเสียแล้ว ฯ พระผู้ที่เห็นว่าจะเป็นการเป็นงานมีน้อยกว่าในเมืองกำแพงเพชร พระไทยยังแลเห็นอยู่บ้าง พระลาวแถบในเมืองไม่แลเห็น แถบใต้ลงมาที่เชียงทอง แลเห็นอยู่บ้าง เข้าใจว่าเป็นเพราะห่างสมาคมกับพระต่างเมือง ฯ ทั้งพระมีน้อย ทั้งห่างจากสมาคม การเล่าเรียนทางพระศาสนาย่อมมีไม่ได้อยู่เอง

พระสงฆ์ที่เป็นพื้นเมือง เป็นมหานิกาย นอกจากนี้มีธรรมยุตบ้าง พระรามัญบ้าง พม่าบ้าง ไม่มาก มหานิกายแบ่งเป็น ๒ สำนัก ไทย ๑ ลาว ๑ หาได้เข้ากลมเกลียวกันไม่ ทั้งเจ้าคณะเป็นธรรมยุตไม่ได้เอาธุระมา ๒ ชั่วแล้ว เป็น ๓ ทั้งพระปลัดคำ ผู้รักษาการ จึงคุมกันเข้าไม่ติด ทรงตั้งเจ้าคณะทั้งไทยทั้งลาวก็เพื่อจะชักนำสองสำนัก

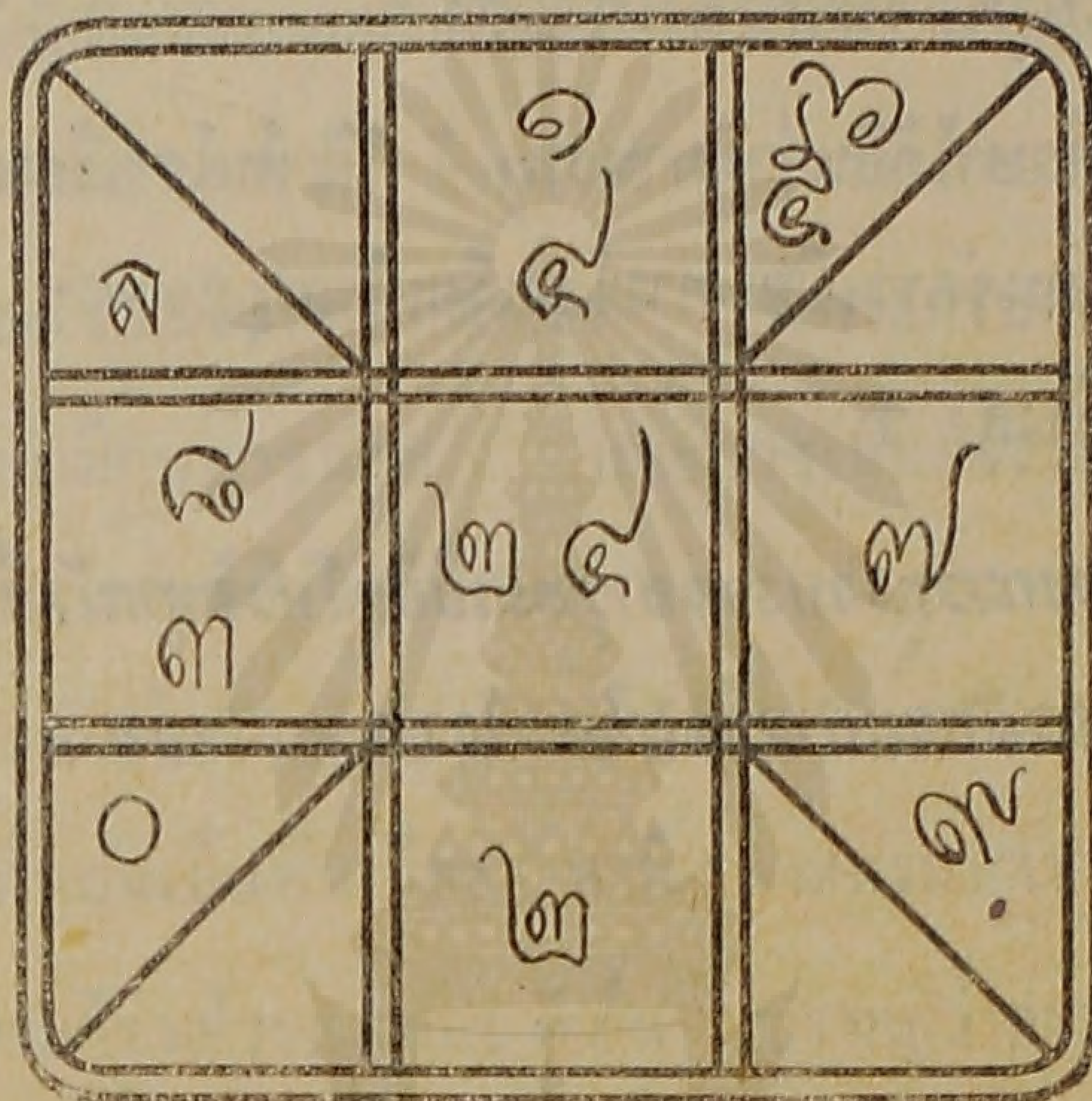
นั้นให้เข้ากลมเกลียวกัน เจ้าคณะผู้เอาใจใส่ในการงานเห็นแต่พระครูคำใจเจ้าคณะแขวงแม่สอดในแขวงนั้นมีพระลาวเป็นพื้น มีพระพม่าด้วย แต่พระครูคำใจปกครองได้ทั่วถึง ฯ

การศึกษาได้ยินว่ามีมานาน ได้เห็นโรงเรียนหลวง ๒ แห่ง ทราบว่าการสอนจัดระเบียบตามโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ สอนถึงมัธยมปีที่ ๓ เป็นอย่างสูง ฯ

(ผู้ต้องการทราบรายการละเอียดโปรดดูหนังสือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่ม ๑ ฉบับกรมการศาสนา)

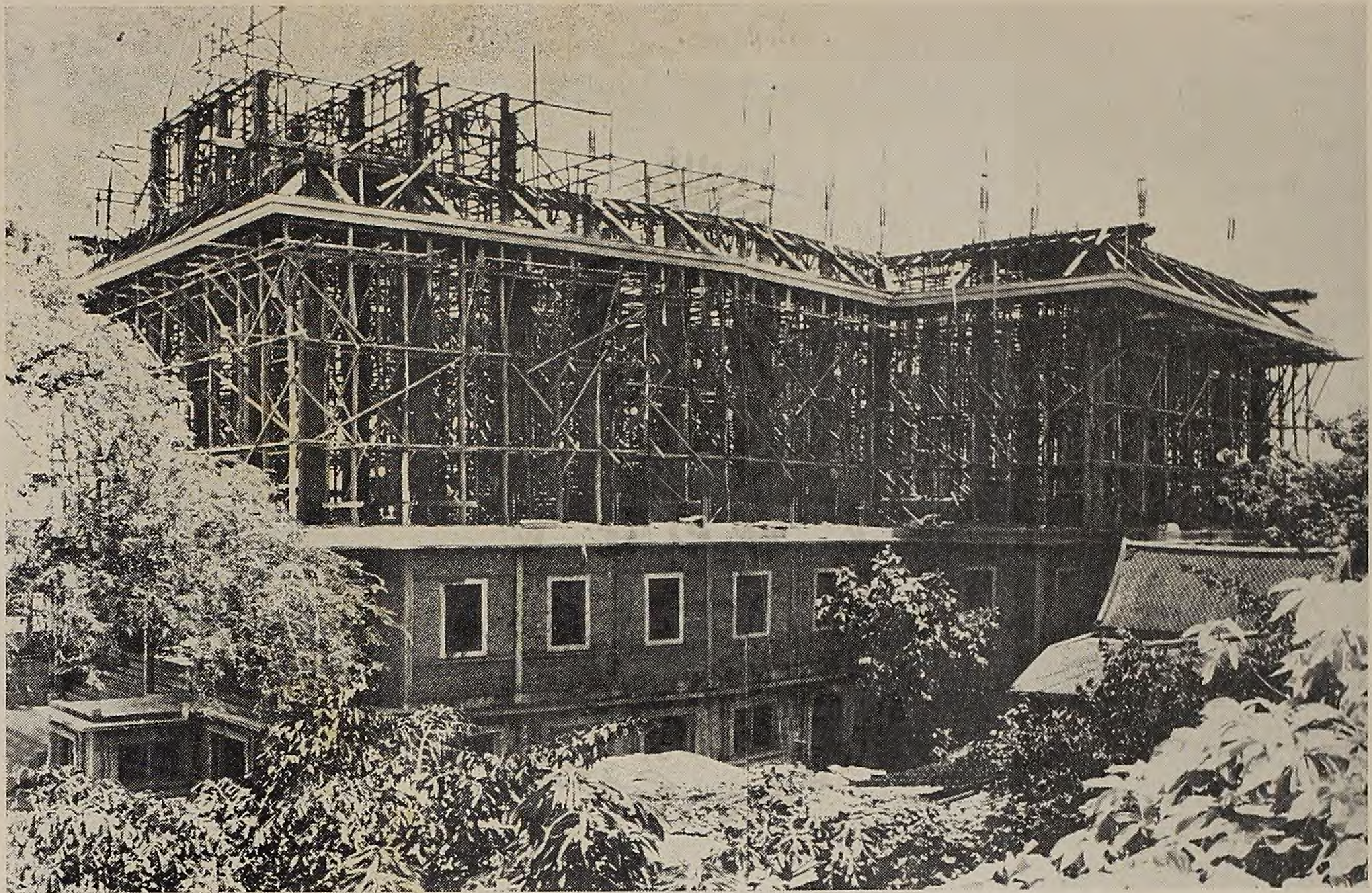
เรื่องสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้น

วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร

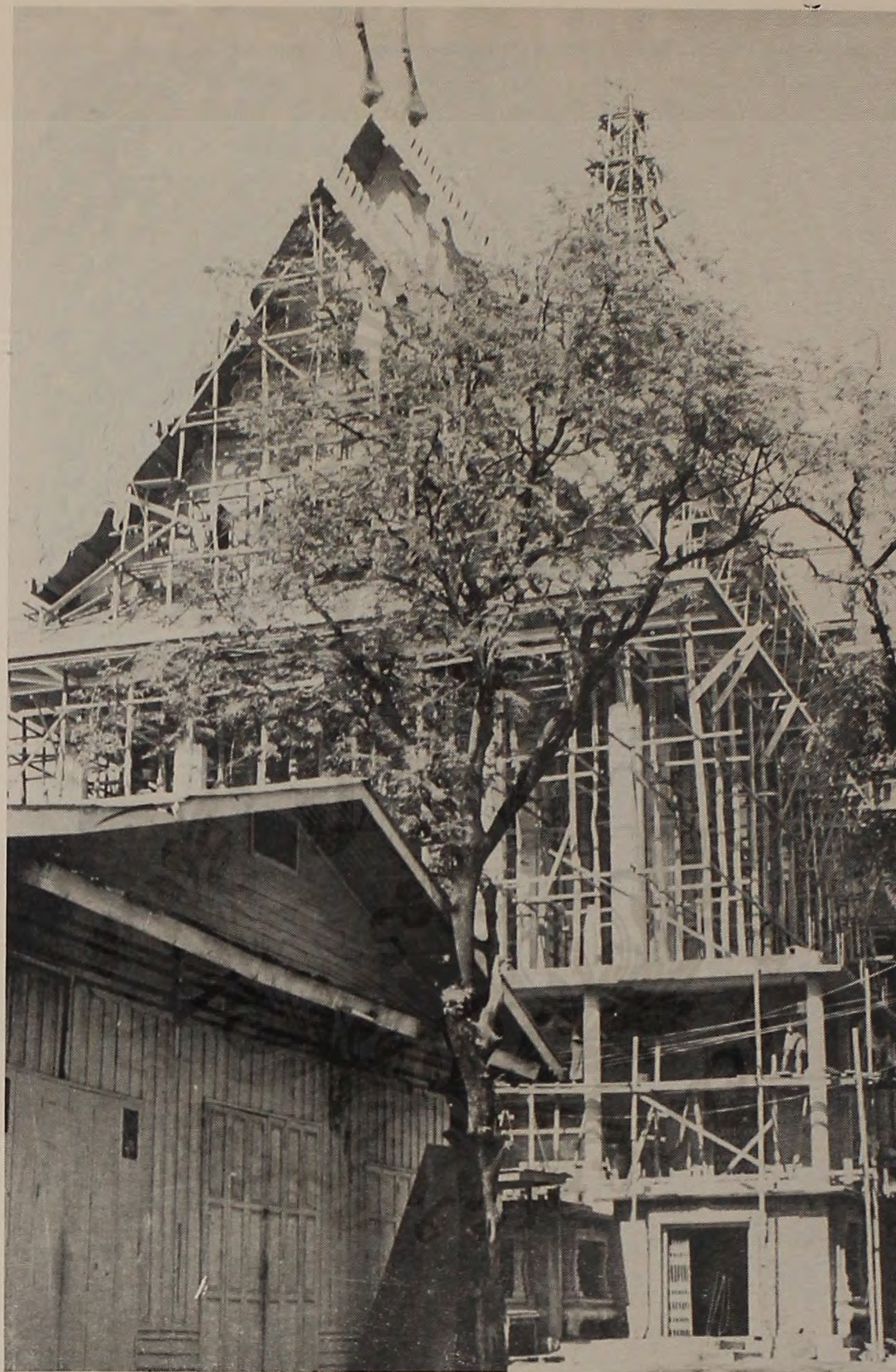

ศิลาจารึก

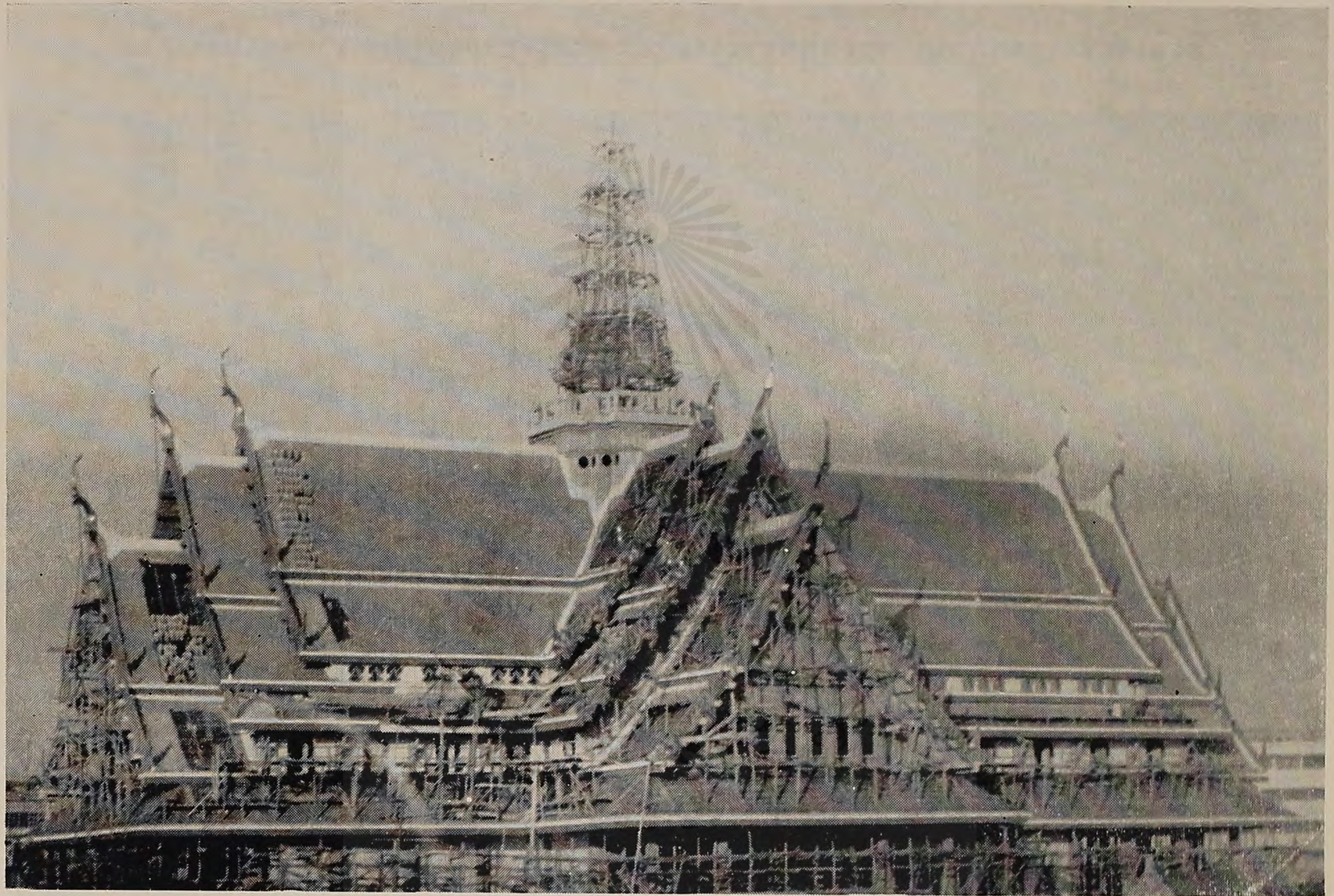
ศุภมัสดุ พุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๕๐๖ พรรษา ปัจจุบันสมัย จันทรคตินิยมศศะสมพัตร วิสาขมาส กาฬปักษ์ ปฐมดิถี สุริยคติกาล พฤษภาคมมาส อัษฎมสุรทินพุธวาร โดยกาลปริเฉท ฯ พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทเทสกเถร เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ พร้อมด้วยคณะกรรมการบูรณะและจัดประโยชน์วัด ได้ร่วมกันดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ก่อสร้างถาวรวัตถุของวัดเช่นกุฏิ โรงเรียน ในเขตสังฆาวาส และจัดสร้างตึกให้เช่าในเขตจัดผลประโยชน์เป็นอันมากแล้ว แต่พระอุโบสถพระวิหารเดิม ซึ่งสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงสร้างไว้เมื่อ

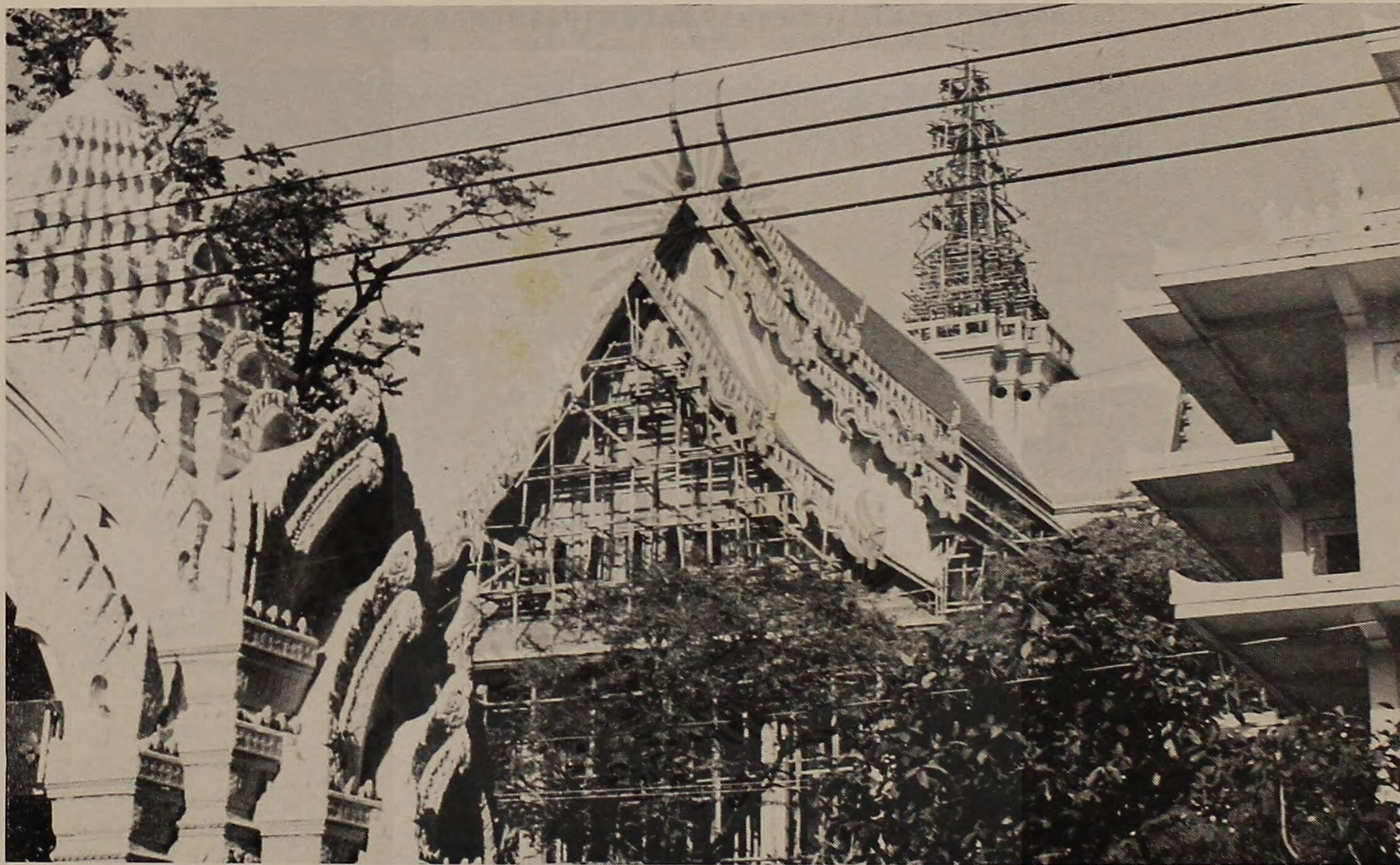
ภาพพระอุโบสถหลังใหม่ วัดสัมพันธวงศ์ กำลังก่อสร้าง พ.ศ. ๒๕๐๘

พระอุโบสถ ๓ ชั้นหลังใหม่ที่กำลังก่อสร้าง
ผลงานชิ้นสุดท้ายของท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์

มุมหนึ่งของพระอุโบสถหลังใหม่ที่ยังไม่เสร็จเรียบร้อย

ซุ้มประตูกำแพง–พระอุโบสถหลังใหม่–หอไตรวัดสัมพันธวงศ์ อันเป็นผลงานของท่าน

ราว ๑๖๗ ปีมาแล้ว มีขนาดเล็กและชำรุดมาก พึ่งได้รับพระบรม-ราชานุญาตให้รื้อของเก่าและจัดสร้างขึ้นใหม่ เพื่อให้เหมาะสม คือสร้างให้ขนานกับถนนทรงสวัสดิ์ ขนาดกว้าง ๓๐ เมตร ยาว ๔๙ เมตร และสูง ๓๙ เมตร ค่าใช้สอยประมาณ ๓,๕๐๐,๐๐๐.๐๐[๑] บาท (สามล้านห้าแสนบาท) ในการวางศิลาฤกษ์นี้ ได้จัดให้มีงานกุศล ๕ วัน ๕ คืน เริ่มแต่วันที่ ๔ พฤษภาคม ถึงวันพุทธที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ เวลา ๘๓.๘ น. ถึง ๙.๐๘ น. เป็นศุภมงคลฤกษ์พุทธบริษัทฝ่ายสงฆ์มี[๒] สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ อุฏฐายีมหาเถร เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต เป็นประธานจัดการ ฝ่ายคฤหัสถ์มี ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี เป็นประธาน ได้มาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นี้ และได้ร่วมกันประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์เป็นปฐมอุดมมงคลฤกษ์ เพื่อเริ่มสร้างพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์ขึ้นใหม่ ในระหว่างประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์ สมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะ ๑๐ รูป มีสมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถร เป็นประธาน ได้พร้อมกันเจริญพระพุทธมนต์และสวดชยมงคลคาถา เพื่อสัมฤทธิ์ผลในการก่อสร้างพระอุโบสถ และประสิทธิภาพของพระพุทธศาสนาสืบต่อไปสิ้นกาลนาน ขอปวงสัตว์ในสากลโลกจงอนุโมทนาและได้รับอิฐวิบุลผลสุขสมบัติ จากการสร้างพระอุโบสถนี้ทั่วกัน

อมฺหากํ ปนิทํ ปุญฺญํ นิพฺพานปจฺจยํ ภเว

---

๑. เมื่อสร้างจริงขยายส่วนกว้าง ๔๘ เมตร ยาว ๕๘ เมตร ค่าก่อสร้างประมาณ ๔–๕ ล้านบาท

๒. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร)

(สำเนา)

เรื่อง ความเป็นมาในการสร้างพระอุโบสถ

วัดสัมพันธวงศาราม หลังใหม่

รวบรวมโดย พระครูปลัดสุวัฒนมงคล (ประจวบ นนฺทปญฺโญ)

ที่ ๓๓๒/๒๕๐๔ **วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร**

๓ ตุลาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างพระอุโบสถ วัดสัมพันธวงศ์ใหม่

เรียน เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอพระนคร–สัมพันธวงศ์–และป้อมปราบ ฯ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แผนที่วัดสัมพันธวงศ์ทั้งบริเวณของเก่า ๑ แผนที่ที่จะปรับปรุงใหม่ ๑ แบบแปลน
แผนผังพระอุโบสถที่จะสร้างใหม่ ๑ ชุด รวม ๑๐ แผ่น พร้อมทั้งรายการก่อสร้าง ๑ ชุด

ด้วยทางวัดสัมพันธวงศ์ มีความประสงค์จะรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่า แล้วสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ ตามเหตุผลต่อไปนี้

๑. วัดสัมพันธวงศ์นี้ เดิมมีชื่อว่า "วัดเกาะ" เป็นวัดโบราณตั้งอยู่ในสวนมาก่อนตั้งกรุงเทพ ฯ เป็นราชธานี จึงไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้สร้างและสร้างมาแต่เมื่อไร

๒. ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ทรงมีพระศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งวัดแล้วถวายเป็นพระอารามหลวง ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระราชทานชื่อใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศาราม วรวิหาร" รวมเวลาตั้งแต่บัดนั้นถึงปัจจุบันนี้ได้ ๑๖๕ ปีแล้ว

๓. วัตถุก่อสร้างในสมัยนั้น อย่างอื่นได้ชำรุดผุพังและถูกรื้อถอนดัดแปลงไปหมดแล้ว คงเหลืออยู่แต่พระอุโบสถและพระวิหารเท่านั้น และเมื่ออยู่มาถึงสมัยปัจจุบันนี้ ก็ประสบอุปสัคหลายประการกล่าวคือ

(ก) พระอุโบสถและพระวิหารนี้ มีพื้นต่ำและเดียวเตี้ย อิฐดูดน้ำทำให้ผนังผุเปื่อยปูนเก่าหมดยางสมาน เครื่องไม้ผุพังไปตามอายุขัย แม้ได้พยายามปฏิสังขรณ์มาหลายครั้ง ก็ไม่สามารถจะให้คืนคงเหมือนเดิมได้ ไม่ช้าก็ชำรุดลงอีก จึงเหลือกำลังที่จะบูรณะต่อไป

(ข) พระอุโบสถและพระวิหารนี้มีขนาดเล็ก ไม่สะดวกในการประกอบศาสนพิธี เช่น วันธรรมสวนะ เมื่อภิกษุสามเณรลงพร้อมกัน ก็เกือบเต็มพระอุโบสถเสียแล้ว อุบาสกและอุบาสิกาจึงหาที่นั่งได้ยาก ถ้าในวันบูชาเช่นมาฆบูชา วิสาขบูชา และอาสาฬหบูชา ก็คับแคบยิ่งขึ้น ศิษย์วัดก็ต้องนั่งอยู่ตามระเบียงนอกผนัง ไม่มีทางจะแก้ไขได้

๔. ในปัจจุบันนี้ ที่วัดและที่ธรณีสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์เหลือน้อยลง เพราะถูกตัดเป็นถนนเสียบ้าง ปลูกอาคารพาณิชย์บ้าง หน่วยงานราชการอาศัยใช้สอยบ้าง เมื่อที่วัดแคบ ก็ต้องปลูกกุฏิเป็น ๒—๓ ชั้น ส่วนอาคารบ้านเรือนในบริเวณนี้ ก็มีแต่ ๒—๓—๔ ชั้น ฉะนั้น ถ้าจะสร้างพระอุโบสถเพียงชั้นเดียวก็คงจะต่ำเตี้ย ไม่สมเป็นปูชนีย-สถาน จึงคิดสร้างพระอุโบสถใหม่นี้ให้สูง ๓ ชั้น เพื่อให้เทียมทันกับกุฏิอาคารอื่น ๆ และรวมประโยชน์หลายอย่างไว้ในที่เดียวกัน คือ

(ก) ชั้นล่างสำหรับเป็นสถานศึกษาธรรมวินัย ได้เช่นเดียวกับโรงเรียนพระปริยัติธรรม และสำหรับเป็นพิพิธภัณฑ์สำหรับวัดด้วย

(ข) ชั้น ๒ สำหรับเป็นหอประชุมฝึกฝนอบรมทางพระ-ศาสนา เช่นเดียวกับศาลาการเปรียญ

(ค) ชั้น ๓ สำหรับเป็นพระอุโบสถ ที่ทำสังฆกรรมและสำหรับเป็นพระวิหาร ที่บำเพ็ญศาสนกิจ ประดิษฐานพระพุทธปฏิมาและพระสาวกปฏิมา

๕. พระอุโบสถที่จะสร้างใหม่นี้ มีทรวดทรงและลวดลายแบบไทย สร้างด้วยโครงคอนกรีตเสริมเหล็ก มีพื้นระเบียงและชานคอนกรีตโดยรอบ เพดานคอนกรีตทั้งชั้น ๒ และชั้น ๓ ส่วนภายในเป็นพื้นไม้ แก้ไขให้เบาบางและมีลวดลายแต่น้อย ฯลฯ

๖. การสร้างพระอุโบสถนี้ ประมาณค่าใช้จ่ายตามแบบแปลนนี้ ประมาณ ๒,๕๐๐,๐๐๐ บาท (สองล้านห้าแสนบาท) วัดมีรายได้

อยู่แล้ว ๒,๒๐๐,๐๐๐ บาท (สองล้านสองแสนบาท) ส่วนที่ขาดก็มีทางจะได้มาจากผลประโยชน์ของวัดนี้เอง และจากผู้ศรัทธาบริจาคสมทบ ฉะนั้นจึงไม่มีข้อวิตกว่าเมื่อรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่าแล้วจะไม่สามารถสร้างพระอุโบสถใหม่ขึ้นแทนจนสำเร็จ

ขอได้โปรดพิจารณาและเสนอเรื่องราวนี้ ต่อเจ้าคณะซึ่งมีหน้าที่เหนือขึ้นไปตามลำดับ เพื่อขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตามระเบียบ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จักได้ดำเนินการต่อไปในโอกาสอันควร

ขอแสดงความนับถือ

(ลงชื่อ) พระมหารัชชมังคลาจารย์

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อนุมัติ แลให้นำเสนอโดยลำดับ

(ลงชื่อ) [1]พระเทพญาณวิศิฏฐ์

(พระเทพญาณวิศิฏฐ์)

๓ ต.ค. ๒๕๐๔

ควรอนุมตให้ท่านดำเนินการได้

(ลงชื่อ) [2]พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

(พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

๓ ต.ค. ๒๕๐๔

---

๑. พระเทพญาณวิศิฏฐ์ (ใจ ยโสธโร) วัดบรมนิวาส เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอสัมพันธวงศ์

๒. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสนมหาเถร) วัดราชบพิธ เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดพระนคร

เรียน เลขาธิการกรรมการคณะธรรมยุต

ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ได้มีหนังสือ เรื่องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต สร้างพระ-อุโบสถวัดสัมพันธวงศ์ใหม่ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๔ เสนอขึ้นมาโดยลำดับ

พระอุโบสถที่จะสร้างใหม่ จะให้สูง ๓ ชั้น มีทรวดทรงและลวดลายแบบไทย ประมาณค่าใช้จ่ายวัดมีอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่ ส่วนที่ขาดมีทางจะได้มาไม่มีข้อวิตก

สิ่งที่ส่งมาด้วย คือแผนที่วัดทั้งเก่าและที่ปรับปรุงใหม่ และแบบแปลนแผนผังกับรายการก่อสร้างพระอุโบสถที่จะสร้างใหม่

ขอได้นำเรื่องนี้กราบเรียนเสนอ ขอประทานเดรบัญชาเรียกประชุมกรรมการคณะธรรมยุต พิจารณาหรือขอประทานมติเพื่อปฏิบัติต่อไป

(ลงชื่อ) พระธรรมวราภรณ์[๑]

(พระธรรมวราภรณ์)

๔ ต.ค. ๒๕๐๔

ขอประทานเสนอ

เรื่องนี้ เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอและจังหวัดได้พิจารณามาตามลำดับแล้ว จะควรประการใดขอประทานบัญชา

(ลงชื่อ) พระราชกวี[๒]

(พระราชกวี)

๕ ต.ค. ๐๔

เห็นชอบตามที่เจ้าคณะอำเภอและจังหวัดอนุมัติ นัดประชุมกรรมการธรรมยุตพิจารณา ณ วันเสาร์ที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๐๔ เวลา ๑๗.๐๐ น.

(ลงชื่อ) พระมหาวีรวงศ์[๓]

(สมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

---

๑. ปัจจุบันเป็น พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

๒. ปัจจุบันเป็น พระเทพวราภรณ์ (วิชมัย) วัดบวรนิเวศวิหาร

๓. ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ ที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช

สำเนา

รายงานการประชุมกรรมการคณะธรรมยุต

ครั้งที่ ๔/๒๕๐๔

ณ สำนักงานคณะธรรมยุต วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๐๔

ผู้เข้าประชุม

๑.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์	วัดมกุฏกษัตริยาราม
๒.	พระมหารัชชมังคลาจารย์	วัดสัมพันธวงศ์
๓.	พระธรรมปิฎก	วัดพระศรีมหาธาตุ
๔.	พระธรรมวราภรณ์	วัดบวรนิเวศวิหาร
๕.	พระธรรมปาโมกข์	วัดราชผาติการาม
๖.	พระธรรมธัชมุนี	วัดเทพศิรินทราวาส
๗.	พระเทพโมลี	,,
๘.	พระราชกวี	วัดบวรนิเวศวิหาร

หมายเหตุ :– พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ วัดราชบพิธ
พระธรรมวราลังการ วัดโสมนัสวิหาร ลา
พระธรรมจินดาภรณ์ วัดราชบพิธ ไปต่างจังหวัด

เปิดประชุม เวลา ๑๗.๐๐ น.

กิจการที่ประชุม

เมื่อกรรมการเกินกว่าครึ่ง ได้องค์ประชุมแล้ว ประธาน ฯ กล่าวเปิดประชุม ที่ประชุมดำเนินการ ดังนี้ :-

เรื่องสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้น

ประธาน ฯ เสนอว่า เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอสัมพันธวงศ์ เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดพระนคร และสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การปกครอง ได้พิจารณาหนังสือของเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ เรื่องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต สร้างพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์ใหม่ โดยจะสร้างเป็น ๓ ชั้น

ชั้นล่างใช้เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรมและพิพิธภัณฑ์ของวัด

ชั้นสองเป็นหอประชุม ใช้เป็นศาลาการเปรียญ

ชั้นสามเป็นพระอุโบสถ

โดยอ้างเหตุผลว่า พระอุโบสถเก่า มีพื้นต่ำและเตี้ย อิฐดูดน้ำทำให้ฝาผนังผุเปื่อย ทั้งมีขนาดเล็กไม่สะดวกในการพิธีต่าง ๆ ทั้งอาคารที่ใกล้เคียงล้วนแต่มีส่วนสูงโดยมาก แวดล้อมอยู่ไม่เหมาะที่สร้างชั้นเดียวอย่างที่สร้างกันทั่วไป ส่วนทุนที่จะใช้ในการสร้างทางวัดเป็นส่วนใหญ่ ส่วนที่ยังขาดบ้างก็มีทางได้โดยไม่ยาก กะทั้งหมดประมาณ ๒,๕๐๐,๐๐๐ บาท

การสร้าง จะสร้างตามทรวดทรงและลวดลายแบบไทย สร้างด้วยโครงคอนกรีตเสริมเหล็ก มีพื้นระเบียงและชานคอนกรีตโดยรอบ เพดานใช้คอนกรีตทั้งชั้นสองและชั้นสาม ส่วนภายในเป็นพื้นไม้

โดยที่การสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้นนี้ ยังไม่เคยมีใครทำขึ้นในคณะธรรมยุต จะมีปัญหาอย่างไรบ้าง ในทางพระวินัย เช่นเรื่องหัตถบาส สมมติว่า ขณะที่พระสงฆ์กำลังทำสังฆกรรมอยู่ มีอนุปสัมบันเข้ามาในบริเวณชั้น ๑—๒ ตรงกันกับที่พระสงฆ์นั่งอยู่ในหัตถบาสนั้น จะเป็นโทษอย่างไรบ้าง ขอให้ช่วยกันพิจารณาดูแบบแปลนพร้อมทั้งรายละเอียด มีอยู่พร้อมแล้ว

ที่ประชุมได้พิจารณาเห็นว่า การสร้างพระอุโบสถสามชั้นนี้ ยังไม่เคยมีตัวอย่างในคณะธรรมยุต ถึงแม้จะผูกพัทธสีมาแบบสีมาปราสาท ย่อมทำได้ก็จริง ถึงเช่นนั้น เวลาสงฆ์ทำสังฆกรรม อาจมีปัญหาเรื่องหัตถบาสอยู่ ควรจะได้สอบดูเรื่องนี้ ทั้งในบาลีแลอรรถกถาให้รอบคอบพ้นสงสัยเสียก่อน จึงมอบให้พระธรรมปาโมกข์ วัดราชผาติการาม พระธรรมวราลังกา วัดโสมนัสวิหาร พระธรรมวราภรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร และพระเทพโมลี วัดเทพศิรินทราวาส ช่วยกันไปค้นดูหลักฐาน แล้วนำเสนออีกครั้งหนึ่ง

ฯลฯ

ปิดประชุม เวลา ๒๐.๐๐ น.

(ลงชื่อ) พระมหาวีรวงศ์
(สมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

(ลงชื่อ) พระราชกวี
(พระราชกวี)

สำเนาอันถูกต้อง

สำเนา

รายงานการประชุมกรรมการคณะธรรมยุต

ครั้งที่ ๕/๒๕๐๔

ณ สำนักงานคณะธรรมยุต วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๖ ธันวาคม ๒๕๐๔

ผู้เข้าประชุม

๑.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์	วัดมกุฏกษัตริยาราม
๒.	พระอุบาลีคุณูปมาจารย์	วัดราชบพิธ
๓.	พระมหารัชชมังคลาจารย์	วัดสัมพันธวงศ์
๔.	พระธรรมวราลังการ	วัดโสมนัสวิหาร
๕.	พระธรรมปาโมกข์	วัดราชผาติการาม
๖.	พระธรรมจินดาภรณ์	วัดราชบพิธ

ผู้ไม่เข้าประชุม

๑.	พระพรหมมุนี	วัดพระศรีมหาธาตุ
๒.	พระสาสนโสภณ	วัดบวรนิเวศวิหาร
๓.	พระธรรมธัชมุนี	วัดเทพศิรินทราวาส
๔.	พระธรรมไตรโลกาจารย์	”

เปิดประชุมเวลา ๑๖.๓๐ น.

กิจการที่ประชุม

เมื่อกรรมการเกินกว่าครึ่งได้องค์ประชุมแล้ว ประธาน ฯ กล่าวเปิดประชุมที่ประชุมดำเนินการดังนี้ :–

เรื่องสีมาแลหัตถบาส

ประธาน ฯ เสนอว่า ตามมติที่ประชุมครั้งที่ ๔ เมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๐๔ ได้พิจารณาเห็นว่า การสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้นยังไม่เคยมีตัวอย่างในคณะธรรมยุต ถึงแม้จะผูกพัทธสีมาแบบสีมาปราสาทจะทำได้ก็จริง ถึงเช่นนั้น เวลาสงฆ์ทำสังฆกรรม อาจมีปัญหาเรื่องหัตถบาสอยู่ ควรจะได้สอบดูเรื่องนี้ ทั้งในบาลีและอรรถกถาให้รอบคอบพ้นสงสัยเสียก่อน จึงมอบให้พระธรรมวราลังการ พระธรรม-ปาโมกข์ พระธรรมวราภรณ์ และพระเทพโมลี ช่วยกันไปค้นหลักฐานนั้น บัดนี้ ท่านทั้ง ๔ ได้ค้นแลทำบันทึกเสนอว่า

"เรื่องสีมา ในสมันตปาสาทิกาภาค ๓ หน้า ๑๒๖ ความว่า ถ้ากระทำนิมิตต์ ภายนอกจากที่น้ำตกจากชายคาปราสาท ปราสาททั้งหมด ตั้งอยู่ภายในสีมา"

เรื่องหัตถบาสสังฆกรรม ยังไม่พบอธิบายพิศดาร พบแต่หัตถบาสการประเคน ในที่มาต่อไปนี้ สมันตปาสาทิกาภาค ๒ หน้า ๔๐๓ ซึ่งแปลไว้ในบุพพสิกขา หน้า ๒๒๒ ว่า "จะว่าด้วยหัตถบาส ถ้าภิกษุนั่งอยู่กำหนดแต่ส่วนสุดข้างหลัง ถ้ายืนอยู่ กำหนดแต่ที่สุดส้นไป ถ้า

นอนอยู่ กำหนดแต่ที่สุดหลังซีกข้างนั้นไป ถึงส่วนสุดอวยวะที่ใกล้แห่งผู้ให้ ซึ่งนั่งหรือยืนหรือนอนอยู่ เว้นแต่มือที่เขาเหยียดออกมาจะให้ ให้ได้สองศอกคืบ ชื่อว่าหัตถบาส"

สมันตปาสาทิกาภาค ๒ หน้า ๔๒๗ ซึ่งแปลไว้ในบุพพสิกขา หน้า ๔๙๓ ว่า "จักกล่าวในรับประเคน ๆ พร้อมด้วยองค์ ๕ จึงขึ้น ถาม-มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส อุจฺจารณมตฺตํ โหติ ของพอมัชฌิมบุรุษยกขึ้นได้ ๑ หตฺถปาโส ปญฺญายติ หัตถบาสปรากฏ ๑ อภิหาโร ปญฺญายติ น้อมเข้ามาเฉพาะปรากฏ ๑ เทโว วา มนุสฺโส วา ติรจฺฉานคโต วา เทติ เทวดาหรือมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานประเคนให้ ๑ ตํ ปน ภิกฺขุ กาเยน วา กายปฏิพทฺเธน วา ปฏิคฺคณฺหาติ ภิกษุรับของนั้นด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย ๑ รับประเคนพร้อมด้วยองค์ ๕ นี้ จึงขึ้น ก็แลหัตถบาสบางแห่ง ของผู้ยืนผู้นั่งผู้นอน พึงรู้โดยนัยดังกล่าวแล้วในปวารณาสิกขาบทนั้นเถิด ถ้าแลผู้ให้หรือผู้รับ ข้างหนึ่งอยู่บนอากาศ ข้างหนึ่งอยู่ที่พื้น พึงกำหนดประมาณหัตถบาสด้วยสีสะแห่งผู้อยู่ที่พื้น และด้วยที่สุดข้างในแห่งอวยวะอันใกล้แห่งผู้อยู่บนอากาศ เว้นแต่มือที่เหยียดออกเพื่อจะให้และรับ ให้ได้สองศอกคืบ ถ้าแม้ผู้หนึ่งอยู่ในบ่อ ผู้หนึ่งอยู่บนตลิ่ง หรือผู้หนึ่งอยู่บนต้นไม้ ผู้หนึ่งอยู่ที่แผ่นดินเล่าไซร้ ก็พึงกำหนดประมาณหัตถบาสโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นเถิด"

สมันตปาสาทิกาภาค ๒ หน้า ๔๓๖ แปลว่า "ทายกขึ้นบนต้นตาลหรือต้นมะพร้าว เอาเชือกผูกทะลายผลตาลหรือมะพร้าวหย่อน

ลงมา ทั้งที่ตัวอยู่ข้างบนกล่าวว่า ท่านจงรับ ภิกษุไม่พึงรับ ถ้าว่าคนอื่นยืนอยู่ที่พื้น จับเชือกบ่วงยกขึ้นประเคน จึงควรรับ"

ที่ประชุมเห็นว่า เมื่อได้หลักฐานในการผูกพัทธสีมาแลหัตถบาสไม่ผิดพระวินัยดังบันทึกข้างต้นนั้น จึงลงมติว่า การที่จะสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้นนั้น ไม่ขัดกับพระวินัย ทำได้.

ฯลฯ

ปิดประชุมเวลา ๑๘.๓๐ น.

(ลงชื่อ) พระมหาวีรวงศ์
(สมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

(ลงชื่อ) พระราชกวี
(พระราชกวี)

สำเนา

ที่ ๔๔๗๑/๒๕๐๔ **สำนักงานคณะธรรมยุต**

วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๒ ธันวาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต สร้างพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์ใหม่

เรียน เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อ้างถึง หนังสือวัดสัมพันธวงศ์ที่ ๓๓๒/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๔

สิ่งที่ส่งมาด้วย มติที่ประชุมกรรมการคณะธรรมยุต

ตามหนังสือที่อ้างถึงข้างต้นแจ้งว่าทางวัดสัมพันธวงศ์ มีความประสงค์จะรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่าแล้วสร้างพระอุโบสถ ๓ ชั้นขึ้นใหม่ ด้วยเหตุผลหลายประการนั้น

ทางการคณะธรรมยุต ได้พิจารณาค้นคว้าหลักฐานทางพระวินัยแล้ว เห็นว่าการผูกพัทธสีมา และเรื่องหัตถบาสในเวลาที่สงฆ์ทำสังฆกรรม ไม่ผิดพระวินัย จึงอนุมัติให้ดำเนินการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ต่อไป.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงชื่อ) สมเด็จพระมหาวีรวงศ์

(สมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

สำเนา

ที่ ๓๖๘/๒๕๐๔ วัดสัมพันธวงศ์

๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อและสร้างพระอุโบสถ พระวิหารใหม่

เจริญพร อธิบดีกรมการศาสนา

สิ่งที่ส่งมาด้วย สำเนาหนังสือวัดสัมพันธวงศ์ ที่ ๓๓๒/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๔ สำเนาบันทึกความเห็นเจ้าคณะธรรมยุตอำเภอ /– เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัด /– และสำเนาหนังสือเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต ที่ ๔๔๗๑/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๕๐๔ พร้อมทั้งแผนที่วัดสัมพันธวงศ์ บริเวณเก่าและบริเวณที่จะปรับปรุงใหม่ แบบแปลนแผนผังพระอุโบสถที่จะสร้างใหม่พร้อมรายการก่อสร้าง ๑ ชุด

ตามสำเนาหนังสือต่าง ๆ ที่ส่งมาพร้อมหนังสือฉบับนี้ เป็นหนังสือแจ้งความประสงค์ของวัดสัมพันธวงศ์ เรื่องขอพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่าของวัดสัมพันธวงศ์ แล้วสร้างพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญขึ้นใหม่ ตามเหตุผลและข้อความละเอียดที่มีแจ้งอยู่ในสำเนาหนังสือที่ ๓๓๒/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๔ แล้วนั้น

บัดนี้ เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอ เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัด กรรมการคณะธรรมยุตได้ร่วมกันพิจารณาแล้ว มีมติตามสำเนาหนังสือ

ที่ ๔๔๗๑/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๕๐๔ ซึ่งสมเด็จเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต เซ็นอนุมัติให้ดำเนินการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตต่อไปได้

ฉะนั้น ทางวัดสัมพันธวงศ์ จึงทำหนังสือขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่า แล้วสร้างพระอุโบสถพระวิหารใหม่ พร้อมกับรวบรวมเอกสารต่าง ๆ ทั้งแบบแปลนแผนผังพระอุโบสถพระวิหารที่จะสร้างใหม่ เจริญพรเสนอกรมการศาสนาเพื่อพิจารณา และดำเนินการขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถพระวิหารเก่าของวัดสัมพันธวงศ์ออก และสร้างพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญใหม่ต่อไปตามระเบียบ.

ขอเจริญพร

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

ที่ ๓๖๙/๒๕๐๔ **วัดสัมพันธวงศ์**

๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานวิสุงคามสีมา วัดสัมพันธวงศ์ใหม่

เจริญพร อธิบดีกรมการศาสนา

อ้างถึง หนังสือวัดสัมพันธวงศ์ที่ ๓๖๘/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔

ตามหนังสือที่อ้างถึงข้างต้น เรื่อง ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต รื้อและสร้างพระอุโบสถและพระวิหารวัดสัมพันธวงศ์ใหม่ ด้วยเหตุผลหลายประการ ดังมีความละเอียดแจ้งอยู่ในหนังสือฉบับนั้นแล้ว เพื่อประสงค์จะให้งานดำเนินไปโดยรวดเร็วและสะดวกในการก่อสร้างพระอุโบสถใหม่และทำสังฆกรรม ทางวัดสัมพันธวงศ์จึงทำรายงานเสนอกรมการศาสนาพิจารณา เพื่อดำเนินการขอพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่มาในคราวเดียวกัน

ด้วยวัดสัมพันธวงศ์ (วัดเกาะแก้วลังการาม) เป็นวัดโบราณสร้างก่อนกรุงเทพเป็นราชธานี จึงไม่ปรากฏนามผู้สร้างและสร้างมาแต่ พ.ศ. เท่าใด ทราบแต่เพียงว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ (พระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑) ทรงมีพระศรัทธาปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้งวัด แล้วทูลเกล้าถวายเป็นพระอารามหลวง ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชทานนามใหม่ว่า

"วัดสัมพันธวงศารามวรวิหาร" รวมเวลาที่สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นทรงปฏิสังขรณ์ถึงปัจจุบันได้ ๑๖๕ ปี

วัตถุก่อสร้างในสมัยนั้นส่วนมากชำรุดทรุดโทรมไปหมด คงเหลือแต่พระอุโบสถและพระวิหารชำรุด ซึ่งทางวัดได้พยายามบูรณะปฏิสังขรณ์ไว้หลายครั้ง ไม่สามารถจะให้คืนคงเหมือนเดิมได้ อีกประการหนึ่งพระอุโบสถและพระวิหารนั้นเล็กไม่สะดวกในการใช้ประโยชน์และหันหน้าไปทางทิศตะวันตกซึ่งเต็มไปด้วยบ้านเรือนไม่มีทางออก หันหลังมาทางทิศตะวันออกซึ่งเป็นหน้าวัดในปัจจุบัน เพราะถนนทรงสวัสดิ์ตัดใหม่ผ่ากลางวัดเนื่องจากเกิดเพลิงไหม้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทางวัดจึงสร้างกำแพงขึ้นเป็นขอบเขต ตามแนวถนนที่ตัดใหม่นั้น และถือเอาถนนทรงสวัสดิ์ อันอยู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นด้านหน้าวัดต่อมา พระอุโบสถและพระวิหารเก่าจึงหันหลังทะแยงมุมออกถนนไม่น่าดู เหตุที่ต้องเป็นเช่นนี้ เข้าใจว่าเดิมคงจะกำหนดเอาแนวแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองผ่านวัดเข้ามาด้านตะวันตกเป็นหน้าวัด เมื่อคลองตื้น คนก็ปลูกบ้านเรือนลงไป หน้าวัดจึงเต็มไปด้วยบ้านเรือน

คณะกรรมการสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์ เห็นว่าพระอุโบสถและพระวิหารต่างก็มีอายุขัยเกินวิสัยที่จะปฏิสังขรณ์แล้ว ไม่มีศิลปอะไรที่สำคัญทั้งเล็กไม่สะดวกในการบำเพ็ญกุศลศาสนกิจ จึงมีมติให้ดำเนินการขอพระบรมราชานุญาตรื้อและสร้างใหม่ เพื่อความเหมาะสมกับเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแผนการณ์บูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามนี้ต่อไปด้วย คือหันหน้าพระอุโบสถมาทางทิศตะวันออกให้ขนานกับถนนทรงสวัสดิ์

เพราะฉะนั้น จึงรายงานมาเพื่อขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่ เพราะสีมาที่ทรงพระราชทานไว้แต่เดิมนั้น ไม่ตรงกับผังที่จะสร้างใหม่ กำหนดเขตที่จะขอรับพระราชทานใหม่ครั้งนี้ กว้าง ๓๗ เมตร ยาว ๖๔ เมตร รวมเนื้อที่ทั้งสิ้น ๒,๓๖๘ ตารางเมตร ได้แสดงเขตและแผนผังของวัดทั้งเก่าและใหม่มาพร้อมกับหนังสือวัดสัมพันธวงศ์ ที่ ๓๖๘/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔ เพื่อประกอบการพิจารณาแล้ว ขอได้โปรดพิจารณาดำเนินการต่อไปตามระเบียบด้วย.

ขอเจริญพร

(ลงชื่อ) พระมหารัชชมังคลาจารย์

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

ที่ ๑๐๗๔๓/๒๕๐๔ **กรมการศาสนา**

๒๗ ธันวาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานวิสุงคามสีมา

นมัสการ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อ้างถึง หนังสือที่ ๓๖๙/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบฟอร์มขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ๑ ฉบับ

ตามหนังสือที่อ้างถึงข้างต้น รายงานขอพระราชทานวิสุงคามสีมาให้แก่วัดสัมพันธวงศ์นั้น กรมการศาสนาขอเรียนว่า การขอพระราชทานวิสุงคามสีมา จะต้องยื่นรายงานตามแบบของกระทรวงศึกษาธิการ ตามตัวอย่างแบบฟอร์มซึ่งแนบถวายมาพร้อมหนังสือนี้ โดยผ่านความเห็นชอบของเจ้าคณะในสังกัดและเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองตามลำดับ แล้วให้ผู้ว่าราชการจังหวัดส่งรายงานไป ยังกรมการศาสนา ตามกฎกระทรวงศึกษาธิการ ข้อ ๕ ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช ๒๔๘๔ เพื่อนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานต่อไป

ฉะนั้น ขอได้โปรดดำเนินการต่อไป.

ขอนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

(ลงชื่อ) **ฟ. ศรีวิจารณ์**

(นายฟุ้ง ศรีวิจารณ์)

อธิบดีกรมการศาสนา

สำเนา

ที่ ๓๗๙/๒๕๐๔ วัดสัมพันธวงศ์

๒๙ ธันวาคม ๒๕๐๔

เรื่อง ขอพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่

เรียน เจ้าคณะธรรมยุตอำเภอพระนคร–สัมพันธวงศ์–ป้อมปราบ ฯ

สิ่งที่ส่งมาด้วย รายการขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ๑ ชุด

เนื่องจากวัดสัมพันธวงศ์ ได้เคยมีหนังสือ เรื่อง ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต สร้างพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์ใหม่ เสนอผ่านท่านครั้งหนึ่งแล้ว เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๔ และก็ได้รับอนุมัติจากท่านเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัด ที่สุดสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองฝ่ายธรรมยุต ได้นำเรื่องเข้าสู่ที่ประชุมคณะกรรมการธรรมยุต ซึ่งมีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุตเป็นองค์ประธาน ได้ร่วมกันพิจารณาแบบแปลนแผนผังพระอุโบสถและข้อสงสัยเกี่ยวกับการทำสังฆกรรมว่าจะ ผิดพระวินัยข้อไหน หรือไม่ เมื่อได้พิจารณากันจนเป็นที่พอใจแล้ว มีมติให้ปฏิบัติการต่อไปได้

เมื่อวัดสัมพันธวงศ์ ได้รับแจ้งมติที่ประชุมกรรมการคณะธรรมยุตแล้ว ก็ได้ทำหนังสือขอพระบรมราชานุญาตและขอพระราชทานวิสุงคามสีมา เสนอกรมการศาสนาต่อไป ด้วยเห็นว่าวัดนี้เป็นพระอารามหลวง สร้างมาเก่าแก่ มิใช่เป็นวัดสร้างขึ้นใหม่ จึงไม่ได้ทำหนังสือตามแบบฟอร์มตามกฎของกระทรวงศึกษาธิการ ต่อมากรมการศาสนาแจ้งว่า การขอพระราชทานวิสุงคามสีมาจะต้องยื่นรายงานตามแบบของกระทรวงศึกษาธิการ โดยผ่านความเห็นชอบ

ของเจ้าคณะในสังกัดและเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองตามลำดับ แล้วให้ผู้ว่าราชการจังหวัดรายงานไปยังกรมการศาสนา ตามกฎกระทรวงศึกษาธิการ ข้อ ๕ ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ เพื่อนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯ ขอพระราชทานต่อไป

เพื่อปฏิบัติให้เป็นไปตามกฎกระทรวงศึกษาธิการ ทางวัดสัมพันธวงศ์ จึงขอยื่นรายงานขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ต่อท่าน เพื่อพิจารณาอนุมัติ และได้นำเสนอต่อไปตามระเบียบ.

ขอแสดงความนับถือ

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

รายการขอพระราชทานวิสุงคามสีมา

เขียนที่ วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร

วันที่ ๒๙ เดือน ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๐๔

พระมหารัชชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ขอทำรายงานยื่นต่อคณะกรรมการสงฆ์ อำเภอพระนคร – สัมพันธวงศ์ – ป้อมปราบ ฯ

ด้วยวัดสัมพันธวงศ์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ –หมู่ที่ – ตำบลสัมพันธวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร สมควรได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เพราะเหตุว่า

๑. วัดนี้ ได้รับอนุญาตให้สร้างขึ้นตามใบอนุญาตเลขที่–ลงวันที่–เดือน–พ.ศ.– และกระทรวงศึกษาธิการ ได้ประกาศตั้งเป็นสำนักสงฆ์ เมื่อวันที่–เดือน–พ.ศ.–

๒. บัดนี้ ได้สร้าง (หรือปฏิสังขรณ์) เสนาสนะต่าง ๆ ขึ้นเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว คือ

ก.	อุโบสถ	กว้าง......เมตร ยาว......เมตร
		สร้างด้วย...... ราคา......บาท
ข.	วิหาร	กว้าง.........เมตร ยาว......เมตร
		สร้างด้วย...... ราคา.........บาท
ค.	ศาลาการเปรียญ	กว้าง......เมตร ยาว......เมตร
		สร้างด้วย........ราคา........บาท

ง. โรงเรียนปริยัติธรรม กว้าง ๙,๑๗ เมตร ยาว ๒๖,๑๐ เมตร สร้างด้วยก่ออิฐถือปูน ราคา ๗๐,๐๐๐ บาท

จ. กุฏิ จำนวน ๒๒ หลัง ๆหนึ่ง กว้าง–ยาว–ไม่เท่ากัน สร้างด้วย ไม้บ้าง–ตึกบ้าง ราคา.........บาท

ฉ. ....

๓. มีพระภิกษุสามเณรสำนักอยู่ใน ๕ ปีสุดท้าย คือ

พ.ศ. ๒๕๐๐	พระภิกษุ ๕๔ รูป	สามเณร ๑๑ รูป
พ.ศ. ๒๕๐๑	พระภิกษุ ๕๐ รูป	สามเณร ๗ รูป
พ.ศ. ๒๕๐๒	พระภิกษุ ๕๒ รูป	สามเณร ๒๒ รูป
พ.ศ. ๒๕๐๓	พระภิกษุ ๕๓ รูป	สามเณร ๒๒ รูป
พ.ศ. ๒๕๐๔	พระภิกษุ ๕๖ รูป	สามเณร ๒๕ รูป

เพราะฉะนั้น จึงรายงานมาเพื่อขอพระราชทานวิสุงคามสีมา กว้าง ๓๗ เมตร ยาว ๖๔ เมตร ได้แสดงเขตและแผนผังของวัดมาด้วยแล้ว.

ขอแสดงความนับถือ

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

ที่ ศธ. ๑๙๔๖/๒๕๐๕ **สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี**

๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕

เรื่อง พระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อและสร้างพระอุโบสถและพระวิหารใหม่

เรียน ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

อ้างถึง หนังสือที่ สร. ๗๑๖/๒๕๐๕ ลงวันที่ ๑๐ มกราคม ๒๕๐๕

ตามที่แจ้งเรื่องเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่าของวัดสัมพันธวงศ์ แล้วสร้างพระอุโบสถ พระวิหารและศาลาการเปรียญ ขึ้นใหม่เป็นตึก ๓ ชั้น ไปเพื่อขอให้พิจารณานำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังความละเอียดแจ้งอยู่แล้วนั้น

ทรงพระกรุณาโปรดพระ ราชทาน พระ บรมราชานุญาตแล้ว จึงเรียนมาเพื่อทราบ

ขอแสดงความนับถืออย่างสูง

(ลงชื่อ) **ตุ๋ย เหล่าสุนทร**

(นายตุ๋ย เหล่าสุนทร)

รองเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

ลงนามแทนเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

กองประกาศิต

สำเนาอันถูกต้อง

ลงชื่อ วิเชียร วชิรพาหุ

(เชียร วชิรพาหุ)

หัวหน้ากองสังฆการี

(สำเนา)

ที่ ๑๖๓๔/๒๕๐๕ **กรมการศาสนา**

๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕

เรื่อง พระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อและสร้างพระอุโบสถและพระวิหารใหม่

นมัสการ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อ้างถึง หนังสือที่ ๓๖๘/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๐๔

ตามหนังสือที่อ้างถึงข้างต้น ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่า แล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นตึก ๓ ชั้นนั้น กรมการศาสนาเสนอขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว บัดนี้ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรีแจ้งว่า ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่า แล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นตึก ๓ ชั้น ตามที่ขอพระราชทานนั้นแล้ว

จึงนมัสการมาเพื่อทราบ

ขอนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

(ลงชื่อ) **พันโท สุนทร ธรรมปรีดา**

(สุนทร ธรรมปรีดา)

รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมการศาสนา

กองสังฆการี

สำเนาอันถูกต้อง

(สำเนา)

ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี

เรื่องพระราชทานวิสุงคามสีมา

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้วัดที่มีชื่อในบัญชีท้ายประกาศนี้ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา ตามเขตที่กำหนดไว้ในบัญชีนั้น และให้นายอำเภอท้องที่ปักหมายเขตให้ถูกต้องตามที่กำหนดไว้.

ประกาศ ณ วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๖

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ถนอม กิตติขจร

รองนายกรัฐมนตรี

บัญชีรายชื่อวัดที่ขอพระราชทานวิสุงคามสีมา

ประจำปี ๒๕๐๖ (งวดที่ ๒)

นามวัด	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	เขตวิสุงคามสีมา	
				กว้างเมตร	ยาวเมตร
ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	ฯ	ฯ
สัมพันธวงศ์	สัมพันธวงศ์	สัมพันธวงศ์	พระนคร	๔๐	๘๐
ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	ฯลฯ	ฯ	ฯ

สำเนาอันถูกต้อง

(ลงชื่อ) **สิงห์ จินดานุรักษ์**

(นายสิงห์ จินดานุรักษ์)

หัวหน้าแผนกพิธี

หมายเหตุ คัดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๘๐ ตอนที่ ๘๒ วันที่ ๑๓ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๖

สำเนา

ที่ ๑๓๐/๒๕๐๖ ที่ว่าการอำเภอสัมพันธวงศ์

๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๖

เรื่อง ขอพระราชทานวิสุงคามสีมา

นมัสการ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อ้างถึง –

สิ่งที่ส่งมาด้วย –

ด้วยได้รับหนังสือจังหวัดที่ ๒๒๒๗/๒๕๐๖ ลงวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๕๐๖ แจ้งว่าเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์ ได้รายงานขอพระราชทานวิสุงคามสีมาแก่วัดสัมพันธวงศ์ กว้าง ๓๗ เมตร ยาว ๖๔ เมตร นั้น

บัดนี้ ได้รับหนังสือกรมการศาสนาแจ้งว่า เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ มีความประสงค์จะขอแก้ไขเขตวิสุงคามสีมาใหม่ เป็นกว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๘๐ เมตร กองสังฆการีได้จัดการแก้ไข และกรมการศาสนาเสนอขอพระราชทานวิสุงคามสีมาวัดสัมพันธวงศ์ ตามความประสงค์ของท่านเจ้าอาวาสแล้ว จึงนมัสการมาเพื่อทราบ.

นมัสการมาด้วยความเคารพ

(ลงชื่อ) **เสถ้อน ยมาภัย**

(นายเสถ้อน ยมาภัย)

ผู้ช่วยศึกษาธิการอำเภอ รักษาการแทนในตำแหน่ง

ศึกษาธิการอำเภอสัมพันธวงศ์

การปกครอง

สำเนาอันถูกต้อง

สำเนา

ที่ ๑๑๐/๒๕๐๖ **วัดสัมพันธวงศ์**

๑๘ เมษายน ๒๕๐๖

เรื่อง เชิญเป็นประธานประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถ วัดสัมพันธวงศ์

ขอเจริญพร ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี

ด้วยวัดสัมพันธวงศ์ เดิมเรยกว่าวัดเกาะ ซึ่งในราว พ.ศ. ๒๓๓๙ สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งวัด แล้วถวายเป็นพระอารามหลวง ได้รับพระราชทานนามว่า "วัดเกาะแก้วลังการาม" ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์อีก ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศาราม วรวิหาร" พระอุโบสถพระวิหารเดิมเล็ก ไม่ค่อยสะดวกในการบำเพ็ญกุศล ชำรุดมาก ไม่สามารถจะซ่อมให้ดี จึงจัดการขอพระบรมราชานุญาตรื้อพระอุโบสถและพระวิหารเก่าออกสร้างใหม่ โดยสร้างให้ขนานกับถนนทรงสวัสดิ์ เพื่อจะจัดพระอุโบสถ ศาลา โรงเรียนพระปริยัติธรรม และกุฏิให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ซึ่งได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว บัดนี้กำหนดวันเวลาวางศิลาฤกษ์ ในวันที่ ๘ พฤษภาคม ศกนี้

ในฐานที่วัดนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นวัดหลวงชั้นตรีชนิดวรวิหาร และเพื่อเป็นศิริมงคลแก่พระอุโบสถ วิหารการเปรียญซึ่งเป็นปูชนียสถานสำคัญของวัด และเป็นกำลังใจให้เกิดปีติปราโมทย์

แก่สาธุชน ผู้ศรัทธามาบำเพ็ญกุศล ณ วัดนี้ อาตมภาพพร้อมด้วยสาธุชนที่เกี่ยวข้อง หวังว่าจะได้รับกรุณาแห่งฯพณฯท่านนายกรัฐมนตรีในงานมงคลนี้ จึงขอเชิญ ฯ พณ ฯ ท่านมาเป็นประธานในการประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์ พระอุโบสถวิหารการเปรียญ วัดสัมพันธวงศ์ เพื่อเป็นศิริมงคลแก่สถานสำคัญของวัด ตามกำหนดวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๐๖ เวลา ๐๘ ๓๘ น. เป็นปฐมฤกษ์ เวลา ๐๙.๐๘ น. สุดฤกษ์ การที่เจริญพรมานี้ จะควรประการใดแล้วแต่จะกรุณา.

ขอเจริญพร

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

ด่วนมาก

ที่ ๑๙๖๗/๒๕๐๖ **สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี**

๒๖ เมษายน ๒๕๐๖

เรื่อง พิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์

นมัสการ พระมหารัชชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

อ้างถึง ลิขิตของพระคุณท่านที่ ๑๑๐/๒๕๐๖

ลงวันที่ ๑๘ เมษายน ๒๕๐๖

ตามลิขิตที่อ้างถึง เชิญ ฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรีเป็นประธานในการประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถ วิหารการเปรียญ วัดสัมพันธ-วงศ์ กำหนดวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๐๖ เวลาฤกษ์ระหว่าง ๐๘.๓๘–๐๙.๐๘ น. ความแจ้งแล้ว นั้น

ฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรีได้รับทราบแล้ว มีบัญชาว่า ยินดีรับเป็นประธานในพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถ วิหารการเปรียญ ตามที่เชิญนี้ด้วยความเต็มใจ

จึงนมัสการมาเพื่อโปรดทราบ และขอได้โปรดส่งคำกล่าวรายงานและกำหนดการในพิธีนี้ ไปเพื่อ ฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรีทราบโดยด่วนด้วย จะเป็นพระคุณยิ่ง.

ขอนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

(ลงชื่อ) **พลโท เนตร เขมะโยธิน**

(เนตร เขมะโยธิน)

เลขาธิการทำเนียบนายกรัฐมนตรี

สำเนาถูกต้อง

สำเนา

คำสั่ง

เรื่อง นัดประชุมสวดถอนสีมา

ด้วยการถอนสีมา เรานิยมทำพิธีสวดถอนเฉพาะเนื้อที่ซึ่งอยู่ในหัตถบาสของภิกษุสงฆ์ เนื้อที่ใดห่างจากหัตถบาสของการกสงฆ์ออกไปไม่นับว่าได้ถอน ไม่เหมือนพิธีผูก ซึ่งกำหนดเขตนิมิตและทักตามพิธีแล้ว สวดภายใน เนื้อที่ในเขตนิมิตเป็นอันว่าได้สวดผูกแล้ว ถ้าไปสวดถอนเอาเมื่อกำลังก่อสร้าง หรือเมื่อสร้างแล้วไม่สะดวก เพราะติดห้องติดผนังติดเสาติดบันได ฉะนั้นเราต้องการถอนสีมาในเนื้อที่ซึ่งจะสร้างพระอุโบสถก่อนการปลูกสร้าง เวลานี้ก็จวนถึงเวลาก่อสร้างแล้วจะต้องถอนให้เสร็จในเร็ววัน เพื่อให้สะดวกไม่ติดแก่การเรียน จึงขอนัดให้ภิกษุทั้งวัด ไปประชุมทำพิธีสวดถอนสีมา ที่ซึ่งจะสร้างพระอุโบสถใหม่ ในวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ ตรงกับวันที่ ๒๙ มิถุนายน เวลา ๑๖.๐๐ น. พร้อมกับสวดถอนไปจนย่ำค่ำจึงหยุดทำวัตร และถ้ายังไม่แล้ว ก็ขอนัดวันที่ ๕ กรกฎาคม ๒๕๐๖ เวลา ๐๘.๐๐ น. พร้อมกันสวดถอนไปถึง ๐๙.๐๐ น. ทำวัตรเช้า ให้สามเณรเฝ้าประตูทุกแห่งที่จะไม่ให้พระอื่นเข้ามาในเขตวัด ในขณะที่พระกำลังทำสังฆกรรมถอนสีมา

ฉะนั้น ขอให้เจ้าคณะแจ้งแก่ภิกษุสามเณรในคณะของตนทุกรูป ให้ปฏิบัติการดังกล่าวแล้ว ให้ผู้ได้นิสสัยมุตแล้วหัดสวดถอนไว้ทุกรูป การบอกนั้นให้เซ็นชื่อรับทราบไว้เป็นหลักฐาน ถึงเวลาอย่าให้ตามกันวุ่นวาย

สั่ง ณ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๐๖

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนา

ด่วน

ที่ ๒๔๕/๒๕๐๖ วัดสัมพนธวงศ์

๒๗ สิงหาคม ๒๕๐๖

เรื่อง ปักหมายเขตที่วิสุงคามสีมา

เจริญพร นายอำเภอสัมพันธวงศ์

อ้างถึง หนังสือที่ ๑๓๐/๒๕๐๖ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๖

สิ่งที่ส่งมาด้วย สำเนาประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ๑ ฉบับ

ตามหนังสือที่อ้างถึง แจ้งเรื่องวัดสัมพันธวงศ์ มีความประสงค์ขอแก้ไขเขตวิสุงคามสีมาใหม่ เป็นกว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๘๐ เมตร และกองสังฆการี กรมการศาสนา ได้เสนอขอพระราชทานวิสุงคามสีมาตามกำหนดนั้นต่อไปแล้ว

บัดนี้ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน ตามที่ขอไปเรียบร้อยแล้ว เพื่อที่วัดจักได้ดำเนินการก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ต่อไป จึงเจริญพรมาเพื่อขอให้คณะกรรมการอำเภอสัมพันธวงศ์ได้ดำเนินการปักหมายเขตให้ถูกต้อง ตามพระบรมราชโองการที่ประกาศไว้ต่อไปด้วย

ขอเจริญพร

(ลงชื่อ) **พระมหารัชชมังคลาจารย์**

(พระมหารัชชมังคลาจารย์)

เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

สำเนาอันถูกต้อง

รายการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่

พระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์

ณ หอไตรวัดสัมพันธวงศ์ พระนคร ๒๕๑๐

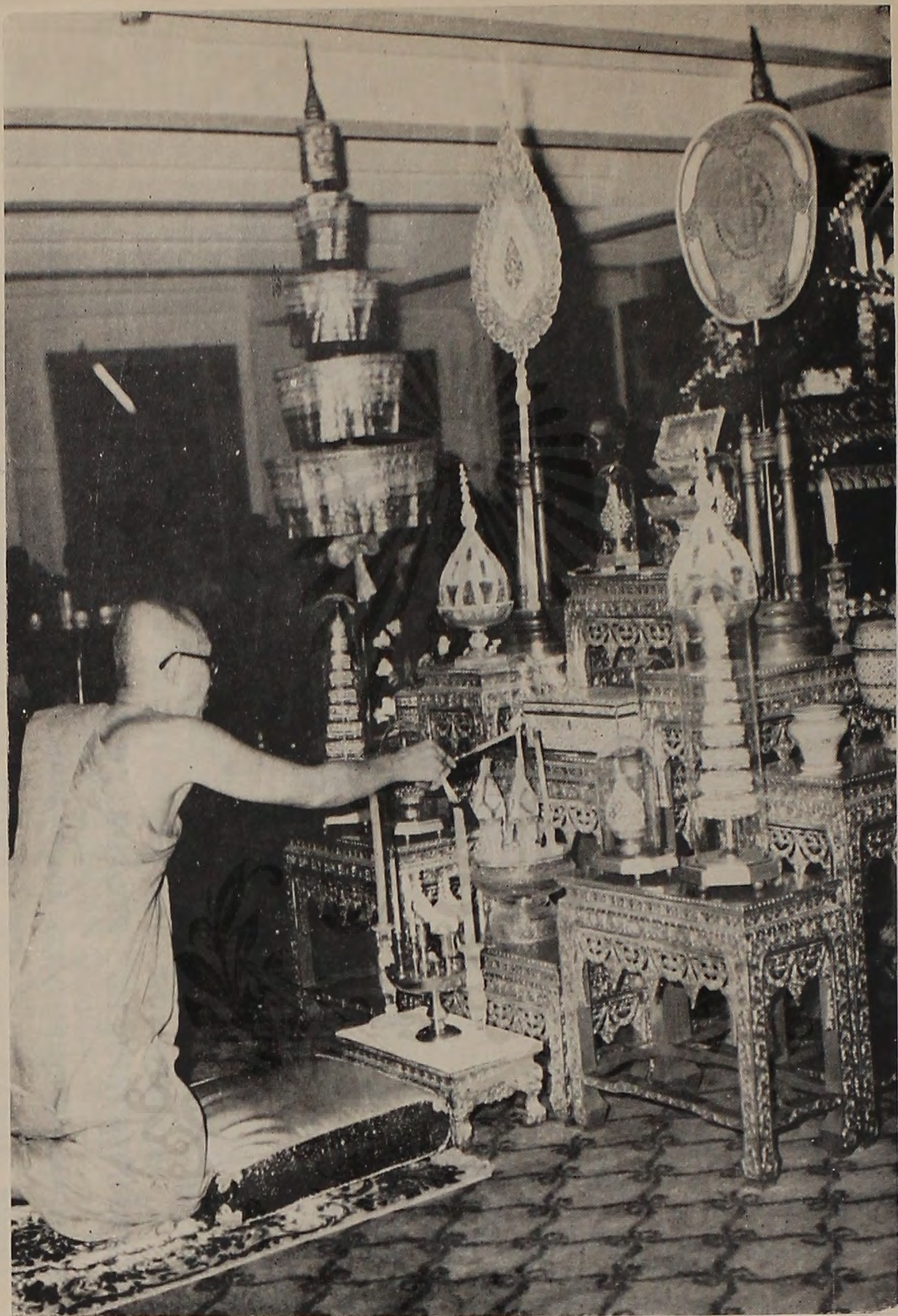
วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พฤหัสบดี	๒๕	พฤษภาคม	ถึงมรณภาพเมื่อเวลา ๐๓.๑๐ น. ณ ร.พ. พระมงกุฎเกล้า	
ศุกร์	๒๖	,,	พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม	ของหลวง
เสาร์	๒๗	,,	,,	,,
อาทิตย์	๒๘	,,	,,	,,
จันทร์	๒๙	,,	น.อ. เอก สุวรรณภาพ และภริยา	สวดพระอภิธรรม
อังคาร	๓๐	,,	คณะพี่น้อง – หลานบ้านนาซา – ประแส	,,
พุธ	๓๑	,,	วัดสัมพันธวงศ์ บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร (๗ วัน)	สวดพระพุทธมนต์
				มีพระธรรมเทศนา
				สวดรับเทศน์
				สวดพระอภิธรรม

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

และคณะกรรมการมหาเถรสมาคมบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทุเทสกเถร

ในสมัย สตมวาร (๑๐๐ วัน) เมื่อวันที่ ๓๐–๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

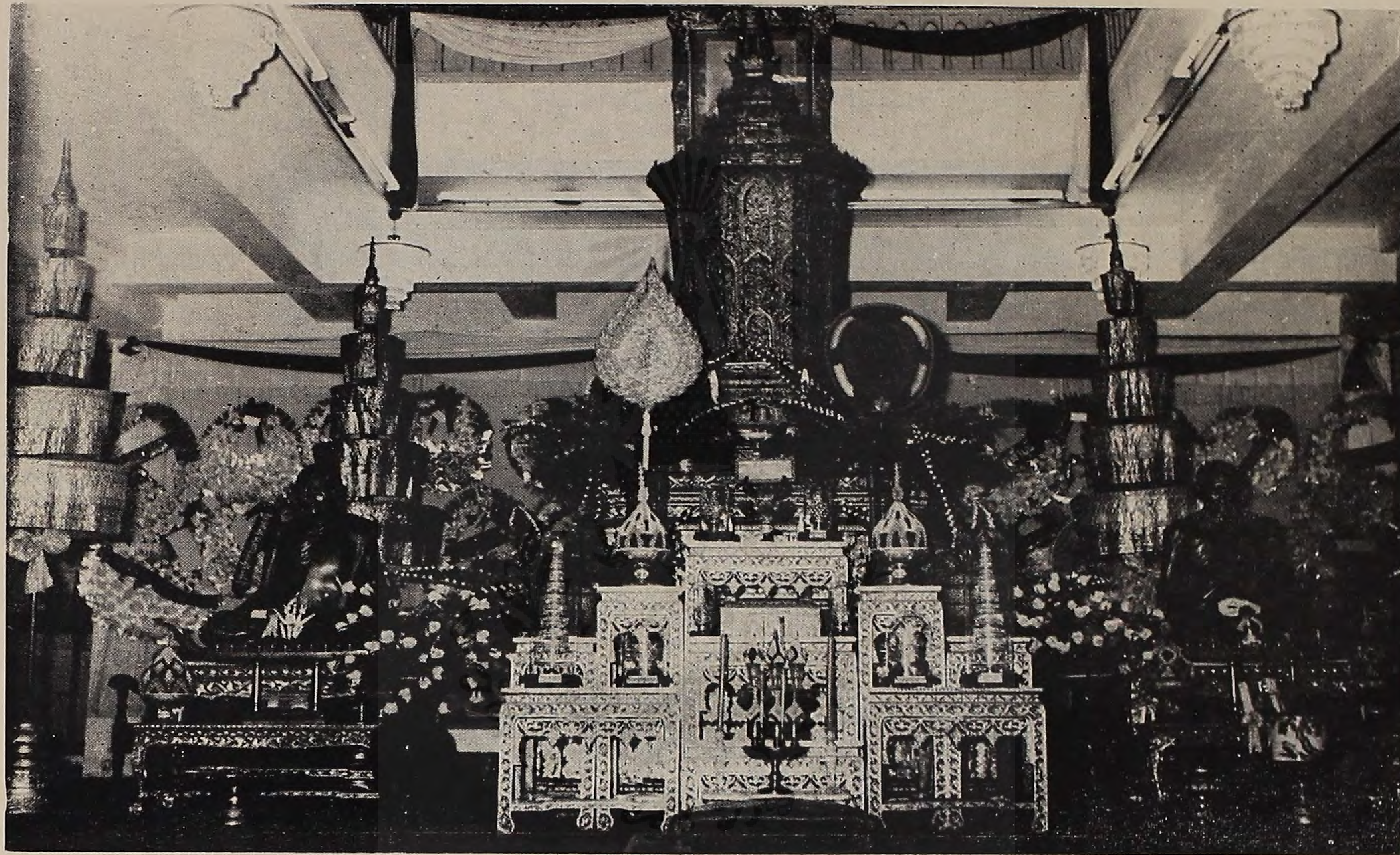
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

เสด็จเป็นประธานในการบำเพ็ญกุศลซึ่งคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

เป็นเจ้าภาพ

เมื่อวันที่ ๓๐–๓๑ สิงหาคม ๒๕๑๐

โกศ ๘ เหลี่ยม ที่ได้รับพระราชทานบรรจุศพ
พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทุเทสกเถร (เทศ วิทยานุกรณ์)

ตึกบำเพ็ญคุณ
กุฏิเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พฤหัสบดี	๑	มิถุนายน	วัดสัมพันธวงศ์ บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร (๗ วัน)	สวดถวายพรพระ
				ถวายภัตตาหารเพล
				มาติกา—บังสุกุล
			พระราชบัญญากวี วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๒	,,	คณะชาวตำบลประแส	,,
เสาร์	๓	,,	สมาคมกระสอบ และคณะ	สวดพระพุทธมนต์
				สวดพระอภิธรรม
อาทิตย์	๔	,,	คณะตึกแถวเก่า ๓ ชั้น ด้านใต้วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระพุทธมนต์
				สวดพระอภิธรรม
จันทร์	๕	,,	คณะตึกแถวเก่า ๒ ชั้น ด้านใต้วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระพุทธมนต์
				สวดพระอภิธรรม
องคาร	๖	,,	พระสะอาด อภิวฑฺฒโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติ	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พุธ	๗	มิถุนายน	พระราชปัญญากวี วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระพุทธมนต์
			พระสะอาด อภิวฑฺฒโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติ	สวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๘	,,	,, ,, ,, ,,	,,
ศุกร์	๙	,,	พระครูญาณวิริยะ วัดธรรมมงคล และภิกษุสามเณร	มาติกา–บังสุกุล สวดพระอภิธรรม
เสาร์	๑๐	,,	คุณลิ้นจี่ อสุนี ณ อยุธยา และคณะ	,,
อาทิตย์	๑๑	,,	คุณชุน วีรางกูร และคุณมาลี ศุภผล	ถวายภัตตาหารเช้า– เพลสวดพระอภิธรรม
จันทร์	๑๒	,,	พระครูศีลาภิรม วัดบางขวาง นนทบุรี และคณะ	สวดพระอภิธรรม
อังคาร	๑๓	,,	พระครูศีลคุณาภรณ์ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี	,,
พุธ	๑๔	,,	คณะศิษย์ในสังกัดพระครูสุภารพินิจ วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระพุทธมนต์ สวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๑๕	,,	ร้านวัลลิสุพรรณ สามแยกเฉลิมบุรี	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
ศุกร์	๑๖	มิถุนายน	คณะศิษย์เก่า โรงเรียนกวดวิชาวัดสุทัศน์	สวดพระอภิธรรม
เสาร์	๑๗	,,	คณะครู–นักเรียน โรงเรียนเทศบาลวัดสัมพันธวงศ์	,,
อาทิตย์	๑๘	,,	พระเนกขัมมมุนี ทินฺนวโร วัดสัมพันธวงศ์	,,
จันทร์	๑๙	,,	นายภักตร์ อิ่มสอน	,,
อังคาร	๒๐	,,	พระสะอาด อภิวฑฺฒโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติ	,,
พุธ	๒๑	,,	พระเทพปัญญามุนี วัดบุปผาราม ธนบุรี และคณะ	,,
พฤหัสบดี	๒๒	,,	ร.อ. สุทัศน์ เหล่าวานิช และภริยา	,,
ศุกร์	๒๓	,,	พระสะอาด อภิวฑฺฒโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติ	,,
เสาร์	๒๔	,,	นายประสิทธิ์ นางไสว จิตรานุเคราะห์	,,
อาทิตย์	๒๕	,,	นายปรีดี ตีรณสาร	,,
จันทร์	๒๖	,,	โรงภาพยนต์เท็กซัส	,,
อังคาร	๒๗	,,	พระราชกวี วัดสัมพันธวงศ์	,,
พุธ	๒๘	,,	คณะศิษย์เก่าวิหารธรรม–บำเพ็ญคุณ วัดสัมพันธวงศ์	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พฤหัสบดี	๒๙	มิถุนายน	สมาคมสัมพันธวงศ์ บำเพ็ญกุศลสัตตมวารที่ ๕	สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา ถวายภัตตาหารเพล มาติกา–บังสุกุล สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๓๐	,,	พระจรัส สุวิโรจโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะ	,,
เสาร์	๑	กรกฎาคม	คณะตึกแถวของวัดสัมพันธวงศ์ หลัง ๗ ชั้น	สวดพระพุทธมนต์ สวดพระอภิธรรม
อาทิตย์	๒	,,	คณะศิษย์พระครูสุวรรณรังสี "สุวรรณ ชุตินฺธโร" วัดสัมพันธวงศ์	,,
จันทร์	๓	,,	นายสาวิตร ฤทธิเดช และครอบครัว คณะข้าราชการ–พ่อค้า–ประชาชน–อำเภอสัมพันธวงศ์	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
อังคาร	๔	กรกฎาคม	ภิกษุสามเณรวัดสัมพันธวงศ์	มาติกา—บังสุกุล
				สวดพระอภิธรรม
พุธ	๕	„	พระสะอาด อภิวฑฺฒโน วัดสัมพันธวงศ์ และคณะญาติ	„
พฤหัสบดี	๖	„	พระนิภากรกิตติพิลาส วัดตรีทศเทพ และคณะ	สวดพระพุทธมนต์
				มีพระธรรมเทศนา
				และสวดรับเทศน์
				สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๗	„	พระนิภากรกิตติพิลาส วัดตรีทศเทพ และคณะ	สวดถวายพรพระ
				ถวายภัตตาหารเพล
				มาติกา—บังสุกุล
			นายทวี จันทรางกูร และคณะ	สวดพระอภิธรรม
เสาร์	๘	„	พระครูเขมาภินันท์ วัดราษฎร์บำรุง และคณะ	„
อาทิตย์	๙	„	คุณนายเหม พลานุเวช	„

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
จันทร์	๑๐	กรกฎาคม	พระนวล กมโล วัดสัมพันธวงศ์ และคณะ	สวดพระอภิธรรม
อังคาร	๑๑	„	คณะจีนไหหลำ อำเภอสัมพันธวงศ์	มาติกา–บังสุกุล สวดพระอภิธรรม
พุธ	๑๒	„	กรรมการสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์–เจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์	บัญญาสมวาร (๕๐ วัน) สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา และสวดรับเทศน์ สวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๑๓	„	กรรมการสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์–เจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์	สวดถวายพรพระ ถวายภัตตาหารเพล มาติกา–บังสุกุล
			พล.ต. อมร กุสินทร์เกิด และคณะข้าราชการ– กรมการเงิน ท.บ.	สวดพระอภิธรรม

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
ศุกร์	๑๔	กรกฎาคม	พระมหาพรหม กิตฺติธโร วัดสัมพันธวงศ์ และคณะ	สวดพระอภิธรรม
เสาร์	๑๕	,,	ภิกษุสามเณรวัดกันมาตุยาราม	,,
อาทิตย์	๑๖	,,	ภิกษุสามเณรวัดสัมพันธวงศ์	,,
จันทร์	๑๗	,,	พระเทพปริยัติ วัดปทุมคงคา	,,
อังคาร	๑๘	,,	คุณนายเทศ บุณยะรัตเวช	,,
พุธ	๑๙	,,	นางนิยม วิทยานุกรณ์ และบุตร–ธิดา	,,
พฤหัสบดี	๒๐	,,	คณะสงฆ์จังหวัดปทุมธานี (ธรรมยุต) บำเพ็ญกุศลสัตตมวารที่ ๘	สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมเทศนา และสวดรับเทศน์ ถวายภัตตาหารเพล มาติกา–บังสุกุล สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๒๑	,,	คณะศิษย์โดยการเชิญของนายณรงค์ มั่งสุวรรณ์	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
เสาร์	๒๒	กรกฎาคม	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระอภิธรรม
อาทิตย์	๒๓	,,	,,	,,
จันทร์	๒๔	,,	,,	,,
อังคาร	๒๕	,,	,,	,,
พุธ	๒๖	,,	พระราชปัญญาภรณ์ วัดราชาธิวาส	,,
พฤหัสบดี	๒๗	,,	พระราชวรญาณมุนี วัดบุรณศิริมาตยาราม	สัตตมวารที่ ๙ สวดพระพุทธมนต์ เทศน์ มาติกา-บังสุกุล สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๒๘	,,	นายสกลจิตร พนมวัน ณ อยุธยา และครอบครัว	,,
เสาร์	๒๙	,,	คณะศิษย์พระครูโอภาสสมณาจารและภิกษุสามเณร กุฏิสนประสาท	สวดพระอภิธรรม
อาทิตย์	๓๐	,,	พระราชธรรมโมลี วัดสิริจันทรนิมิตร ลพบุรี	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
จันทร์	๓๑	กรกฎาคม	พระเทพญาณกวี วัดธาตุทอง และคณะศิษย์	มาติกา—บังสุกุล และ
		,,		สวดพระอภิธรรม
อังคาร	๑	สิงหาคม	น.ส. วาย วิทยานุกรณ์	,,
พุธ	๒	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
พฤหัสบดี	๓	,,	พระครูธรรมลังการ วัดสามัคคีสุทธาวาส และคณะ	สัตตมวารที่ ๑๐ มีสวด
				พระพุทธมนต์—เทศน์
				สวดรับเทศน์
				มาติกา—บังสุกุล
				สวดพระอภิธรรม
				และถวายภัตตาหาร
				เช้า—เพล
ศุกร์	๔	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระอภิธรรม
เสาร์	๕	,,	ร.อ. ประดิษฐ์ จันทรางกูร	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
อาทิตย์	๖	สิงหาคม	นางบรรจง ธรรมสุจริต	สวดพระอภิธรรม
จันทร์	๗	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
อังคาร	๘	,,	,,	,,
พุธ	๙	,,	,,	,,
พฤหัสบดี	๑๐	,,	พระครูคุณสารสุนทร วัดอาวุธวิกสิตาราม ธนบุรี และคณะ	สัตตมวารที่ ๑๑ มี สวดพระพุทธมนต์ มาติกา—บังสุกุล และ สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๑๑	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
เสาร์	๑๒	,,	,,	,,
อาทิตย์	๑๓	,,	คณะศิษย์วัดสัมพันธวงศ์ รุ่นปัจจุบัน	,,
จันทร์	๑๔	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
อังคาร	๑๕	,,	คณะสามเณรวัดสัมพันธวงศ์	บังสุกุลและสวดพระอภิธรรม

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พุธ	๑๖	สิงหาคม	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	สวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๑๗	,,	คณะศิษย์ในสังกัดพระครุสุภารพินิจ วัดสัมพันธวงศ์	สัตตมวารที่ ๑๒ มี สวดพระพุทธมนต์ มาติกา—บังสุกุล และ สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๑๘	,,	นายฉลอง รัตนสุนทร นครนายก	,,
เสาร์	๑๙	,,	พระญาณเวที วัดบวรมงคล ธนบุรี และคณะ	มาติกา—บังสุกุล และ สวดพระอภิธรรม
อาทิตย์	๒๐	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
จันทร์	๒๑	,,	,,	,,
อังคาร	๒๒	,,	,,	,,

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
พุธ	๒๓	สิงหาคม	คณะสงฆ์และประชาชนชาวจังหวัดระยอง	สัตตมวารที่ ๑๓ มีสวดพระพุทธมนต์ เทศน์ สวดรับเทศน์ สวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๒๔	,,	คณะสงฆ์และประชาชนชาวจังหวัดระยอง	สวดถวายพรพระ ถวายภัตตาหารเช้า—เพล มาติกา—บังสุกุล
		,,	คณะข้าราชการกรมการศาสนา	สวดพระอภิธรรม
ศุกร์	๒๕	,,	ร.ต.ท. กิตติ รัตนสุนทร	,,
เสาร์	๒๖	,,	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์	,,
อาทิตย์	๒๗	,,	พระวิมลธรรมภาณ วัดดวงแข	,,
จันทร์	๒๘	,,	พระธรรมธัชมุนี วัดเทพศิรินทราวาส	เทศน์และสวดพระอภิธรรม

วัน	ที่	เดือน	เจ้าภาพ	บำเพ็ญกุศล
อังคาร	๒๙	สิงหาคม	คณะสัมพันธวงศ์	สวดพระอภิธรรม
พุธ	๓๐	„	กรรมการมหาเถรสมาคม	สตมวาร (๑๐๐ วัน) มีสวดพระพุทธมนต์ เทศน์ สวดรับเทศน์ มาติกา—บังสุกุล และสวดพระอภิธรรม
พฤหัสบดี	๓๑	„	กรรมการมหาเถรสมาคม	สวดถวายพรพระ ถวายภัตตาหารเพล
			นายแสงโชติ ราญรอน	สวดพระอภิธรรม

ครบ ๑๐๐ วัน

หมายเหตุ หลังจากการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายครบ ๑๐๐ วันแล้ว ทางวัดสัมพันธวงศ์ จัดให้มีการบำเพ็ญกุศลสวดธรรมบรรยายถวายทุกวันพฤหัสบดี ตลอดมาจนถึงวันรับพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ได้มีผู้มาบำเพ็ญกุศลเป็นพิเศษอุทิศถวายอีกหลายราย เป็นคณะก็มี เป็นส่วนตัวก็มี อาทิเช่น คณะอุบาสิกาวัดอโศการาม สมุทรปราการ คณะคุณจรูญ ศิลปทอง ปากน้ำประแส และ ร.ต. มารัชตชาติ ร.น. น.ส. วาย วิทยานุกรณ์ น.ส. อาทร วิทยานุกรณ์ น.ส. ยุพา การุณ นางบรรจง ธรรมสุจริต อุบาสิกาแว่ว หิริโอตตัปปะ อุบาสิกาสนธิ์ โอสถานนท์ อุบาสิกาวงศ์ เซ็งสุทธา เป็นต้น

การศพของพระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์ ได้รับความเมตตาปรานี ความกตัญญูกตเวทีเป็นอย่างดีจากผู้ที่เคารพนับถือทุกท่าน จากญาติและศิษย์ทุกคน จึงดำเนินมาด้วยความเรียบร้อยสมเกียรติสมฐานะของท่านทุกประการ ในนามของวัดสัมพันธวงศ์ ขอขอบพระเดชพระคุณ ขอบพระคุณ ขอบคุณ แทนพระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว ไว้ ณ โอกาสนี้เป็นอย่างสูงยิ่ง ขออำนาจบุญกุศลสัมมาปฏิบัติที่ทุกท่านทุกคนได้จัดบำเพ็ญอุทิศถวายให้เป็นไปแล้วตั้งแต่ต้นจนถึงวาระพระราชทานเพลิงศพ จงสัมฤทธิ์ จงสัมฤทธิ์ จงสัมฤทธิ์ พลวปัจจัยผลานิสงส์สุขสมบัติแด่พระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร เทศ วิทยานุกรณ์ ในสัมปรายภพนั้นตลอดกาลนาน เทอญ.

วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร

๑๒ กันยายน ๒๕๑๐

กำหนดงานพระราชทานเพลิงศพ
พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถระ
เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

ณ เมรุ หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระนคร

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐ (ตรงกับวันเสาร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะแม)

เวลา ๐๙.๐๐ น. เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวัง เปลื้องสุกำศพแล้วเชิญปุพโพ ไปวัดเทพศิรินทราวาส

เวลา ๑๓.๓๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป บังสุกุลปุพโพ

เวลา ๑๔.๐๐ น. เผาปุพโพ

คณะธรรมยุตบำเพ็ญกุศล

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐ (ตรงกับวันอาทิตย์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะแม)

เวลา ๐๙.๓๐ น. สมเด็จพระสังฆราชนำวาง เครื่องสักการะศพ

เวลา ๐๙.๔๕ น. สมเด็จพระวันรัต แสดงพระธรรมเทศนา จบแล้วพระสงฆ์ ๔ รูป สวดคาถาธรรมบรรยาย

เวลา ๑๐.๓๐ น. พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์สามเณร ๑๕๐ รูป

เวลา ๑๙.๓๐ น. พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม

คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์และศิษยานุศิษย์บำเพ็ญกุศล

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐ (ตรงกับวันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะแม)

เวลา ๑๐.๓๐ น. พระสงฆ์ ๒๐ รูป มาติกา–บังสุกุล

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์สามเณร

เวลา ๑๓.๐๐ น. เชิญโกศศพไปสู่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทร์

เวลา ๑๔.๐๐ น. สมเด็จพระสังฆราช ประทานพระธรรมเทศนา จบแล้วพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๑๕ รูป สวดศราทธพรตคาถา

เวลา ๑๕.๓๐ น. พระสงฆ์ ๖๑ รูป มาติกาบังสุกุล

เวลา ๑๗.๐๐ น.	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิง
วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐	(ตรงกับวันอังคารแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะแม)
เวลา ๐๗.๐๐ น.	เก็บอัฐิ เลี้ยงพระสามหาบ
เวลา ๐๘.๐๐ น.	เชิญอัฐิกลับวัดสัมพันธวงศ์
เวลา ๑๐.๓๐ น.	พระสงฆ์ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ ฉลองอัฐิ
เวลา ๑๑.๐๐ น.	ถวายภัตตหารเพลแด่พระสงฆ์สามเณร
เวลา ๑๒.๓๐ น.	พระสงฆ์ ๒๐ รูป มาติกาบังสุกุล เสร็จพิธี.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา ถนนบำรุงเมือง ข้างวัดสระเกศ พระนคร
นายหนุ ทิพย์เนตร ผู้พิมพ์และโฆษณา โทร. 612351

